А. А. Акматова

Кыргыз тили

11

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Сөзү: *Ж. Садыков, Ш. Кулуевдики*
Муз.: *Н. Давлесов, К. Молдобасановдуку*

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колуңда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө,
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Кыргыз Республикасынын
билим, илим жана маданият
министрлиги
№ 9 А. РУДАКИ
орто мектеби
Министерство образования,
науки и культуры
Кыргызской Республики
Средняя школа № 9
А. РУДАКИ
____ ________ 19 __ г.
№ ________
город Ош

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки Я721
А40

***Рецензиялаган: Тагаева З. Б.** – филология илимдеринин кандидат*
***Редактор: С. Рысбаев** – педагогика илимдеринин доктору*

Акматова А. А.
А40 **Кыргыз тили.** Өзбек тилдүү мектептердин 11-класс үчүн окуу китеби. – Б.: 2014. – 200 б.

ISBN 978–9967–31–184–8

Окуу китеби окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер мамлекеттик тилди окутуунун программасынын негизинде ж зылды. Окуу китеби окуучуларды кыргыз тилинде сүйлөөгө жа жазууга багыттап, тексттер жана көнүгүү материалдары ош максатка ылайык берилди. Окуу китеби Кыргызстандагы өзб мектептери үчүн «Окуу китептерин даярдоо борбору» тарабын даярдалды.

Биздин дарек: Ош шаар
Г. Айтиев көч., 25

А 4306020200–14

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки Я 72

ISBN 978–9967–31–184–8

© А. А. Акматова, 2014
© Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги, 201
© Окуу китептерин даярдоо борбору, 2014

§ 1. 31-АВГУСТ – КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК КҮНҮ

- Кыргызстан качан эгемен мамлекет болуп жарыяланган?
- Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө канча жыл болгон?
- Кыргыз мамлекети жөнүндө эмнелерди билесиңер?
- СССРдин курамында кандай аталган?
- Республика канча облуска бөлүнгөн?
- Кыргызстан кайсы республикалар менен чектешет?
- Кыргызстандын символдору жөнүндө билесиңерби?
- Кыргызстандын туусу качан кабыл алынган?
- Герб жана гимн качан кабыл алынган?
- Кайсы учурда Кыргызстандын гимни ойнолот?

Сөздүк:

эгемендүүлүк – мустақиллик
администрациялык бөлүнүш – маъмурий бўлиниш
символдору – рамзлари

Накыл сөздөр:

Мекеним – алтын бешигим.
Туулган жердин топурагы алтын.
Өз жериң – өйдө чыксаң жөлөгүң.
Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат.
Мекенди коргоо – ыйык милдет.

Ырды көркөм окугула.

Ата журт

Ата журтум, бүтпөс ырым өзүңсүң,
Өмүр сен деп, жүрөк сен деп эзилсин.
Даңкан жарган кылымдардын урааны,
Ар бир баскан кадамыңдан сезилсин.

Өзүң үчүн өрткө түшсүн алтын баш,
Сенсиз анда бакыт супсак, таалай аз.
Сен деп чыксын жаз коштогон каткырык,
Сен деп аксын кыш жандаган тамчы жаш.

Кыргыз Республикасынын
билим, илим жана маданият
министрлиги
№ 9
орто мектеби
город Ош

Абу Али Ибн Синага он эки суроо

– Таксыр, кудайдан эмне сурасам болот?
– Үч нерсени: ден соолукту, кубаттуулукту жана коопсуздукту.
– А кимден чочулабаш керек?
– Сага суктанбаган досуңан.
– Ар дайым көңүл буруучу эмне татыктуу?
– Иш менен алек болуу.
– Жаш кезде жана карыганда эмнени жасаган дурус?
– Жаш кезде билим алып, карыганда аны колдонуу керек.
– Эл алдында адамды эмне басынтат?
– Өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз кылуу.
– Айтыңызчы, татыксыз достон кантип кутулууга болот?
– Анын үч жолу бар – ага басып барбоо, ишин сурабоо жана жардамга чакырбоо.
– Жаштарга жана карыяларга кандай адеп керек?
– Жаштарга тайманбастык менен уяттуулук, карыяларга болсо билим менен токтоолук, адеп ылайык.
– Бул ааламда адам үчүн өмүрдөн артык бир нерсе барбы?
– Алар үчөө: ишеним, сүйүү жана Мекен.
– Биз эч качан толук ээ боло албаган нерсе барбы?
– Алар төртөө: ден соолук, чындык, бакыт жана кыйышпас дос.
– Жакшы адамдын жаман болуп калышы мүмкүнбү?
– Ооба, жасаган жакшылыгы үчүн жемелеп турса.
– Билимди эмне көркүнө чыгарып турат?
– Чынчылдык, адептүүлүк.
– Эрдиктин белгиси эмне?
– Айкөлдүк, боорукердик.

Сөздүк:

коопсуздукту – хавфсизлик
суктанбоо – ҳавас қилмоқ
татыксыз – муносиб эмас
кыйышпас дос – қадрдон дўст
айкөлдүк – муруввагли
боорукердик – меҳрибон

5-көнүгүү. *Заман, фонд, достугу, ынтымак, бейпилдиги, гимн* деген зат атооч сөздөрдү жөндөгүлө, жөндөлүш өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

6-көнүгүү. *Кол сунуу, боору ооруу, дили агаруу, жан тартуу, жеңилин жерден, оорун колдон алуу, көзү жетүү, колу узарды, төбөсү көккө жетти, мурдун балта кеспейт, күн карама, беш колдой билүү* деген туруктуу сөз айкаштарынын маанисин чечмелеп, өзбек тилиндеги аларга маанилеш фразеологизмдерди тапкыла.

§3. СТИЛЬ ЖАНА СТИЛИСТИКА. ТЕКСТТИН ТҮЗҮЛҮШ ШАРТТАРЫ

«Стиль» нерсенин, чыгармачылыктын, түшүнүктүн белгилүү өзгөчө мүнөзгө ээ болгон түрү, ыкмасы деген маанини билдирип, ал көптөгөн тармактарда колдонулат. Мисалы, **түшүндүрүү стили, жазуу стили, көркөм сүрөттөгү стиль, кийинүү стили ж.б.**

Стилистика – пикир алышуунун максатына жана чөйрөсүнө карай тилдик каражаттарды туура колдонууну изилдеген илим. Ар кандай стилдин түрүндө жазылган тексттерде тилдик каражаттардын туура колдонулушу стилистиканын предмети болуп саналат.

Текст – коомдук кызмат аткаруучу стилдин тигил же бул түрүндө жазылган, башы жана аягы бир бүтүндүктү түзүп турган, коммуникациялык кызмат аткаруучу каражат. Стилдин кайсы түрүнүн (көркөм, публицистикалык, илимий, иш кагаздар стили) тексти болбосун, логикалык жактан бүткөн бир ойду билдирүү менен бирге сүйлөмдөр ич ара байланышта болот.

Текст – мааниси жана грамматикалык түзүлүшү боюнча өз ара байланышкан бир нече сүйлөмдөрдүн жыйындысы. Текст болуу үчүн анын **темасы, мазмуну** жана **негизги берилүүчү оюу** болуусу шарт.

Текст ичинен майда бөлүктөргө бөлүнөт, б.а. иш кагаздарын албаганда, түзүлүшү боюнча маанилик бир бүтүндүккө ээ болгон бөлүкчөлөрдөн турат. Ар бир бөлүкчө өзүнчө мааниге ээ болуп, алар өзүнөн чоңураак маңыздуу ойду пайда кылат да, андай маңыздуу ойлордун жыйынтыгы тексттин мазмунун түзөт. Мисалы, көркөм тексттеги адам маанайы, жаратылыш кубулушу, көрүнүш менен байланышта бериле турган болсо, маанайдын берилиши бир бүтүндүк маани, жаратылыш кубулушунун берилиши өзүнчө бир маани, көрүнүштүн берилиши өзүнчө бир маанини түзөт. Бирок алар ошол тексттин бир тутумдаш бөлүгүн түзүп турган абалында маанилерден чогулган адам маанайын билдирүүчү чакан маңыз болуп саналат.

9-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун, андан кандай таасир алганыңарды айтып бергиле.

Себеп

Балыкчы ар дайым эки уулуна: «Себепсиз эч нерсе болбойт. Жаман нерсе болсо да, баары бир аягы жакшы болот, жаман нерсе сөзсүз жакшы нерсеге себепчи болот!» – деп кайталай берчү. Анын сөздөрүнө көнүп калган балдары жана аялы көп маани беришчү эмес.

Бир күнү балыкчы балдары менен кайыгына түшүп алып деңизге чыгып кетет. Бирок түштөн кийин туман каптап, катуу бороон болуп, кайыкты алыска алып жөнөйт. Туман тарагандан кийин жээктин кайсы тарапта экени көрүнбөй калат.

Ошол тушта жээктен бир үй күйүп, алыстан түтүндү көргөн балыкчы менен балдары жээк ошол тарапта экенин билишип, ал тарапты көздөй сүзүшөт. Акыры алар жээкке келишсе, баягы күйгөн үй балыкчынын өзүнүн үйү болуп чыгат. Аялы алдынан тосуп чыгып, үйүнүн күйүп кеткенин, эч нерсени сактап калууга мүмкүнчүлүк болбогонун айтып ыйлайт.

Ошондо балыкчы аялына карап: «Эмнеге эч нерсе сактап калууга мүмкүнчүлүк болбоду дейсиң, бир эмес үч өмүр сакталбадыбы. Эгер үй күйбөгөндө биз жээкти таппай, башка тарапка кетсек, же ачкалыктан, же толкунга кабылып өлмөкпүз. Себепсиз эч нерсе болбойт дебедим беле. Болгону, ошол себептерге түшүнө билүү керек!» – дейт.

«Турмуш сабактары»

Накыл сөздөр:

Кокустук кокусунан болбойт.

Кырсыктын себебин табуу анын дабасын тапканга тете.

В. Белинский

Жашоодо кандай гана нерсе болбосун, белгилүү бир багытка жана максатка алып барат.

Боб Проктор

Турмуштагы эң начар окуядан да акылыбызга акыл кошуп, тажрыйба алабыз.

Джо Витале

§ 4. ТЕКСТТИН АТЫ, ТЕМАСЫ, МАЗМУНУ

Текст – кеп чыгармачылыгынын натыйжасы. Кептин предмети болуп тигил же бул турмуштук көрүнүштөр эсептелинет. Мисалы: ар түрдүү коомдук, турмуштук окуялар, жаратылыш көрүнүштөрү, адам, анын сырткы жана ички дүйнөсү, жаратылыштын ар түрдүү белгилери, кубулуштары, жандуу жана жансыз жаратылыш дүйнөсү ж.б.

- **ТЕКСТ**
  - Кептин жазуу формасы текст аркылуу берилет.
  - Текст – жазуу аркылуу иштелип чыккан кептин жыйынтыгы.
  - Тексттин кичине бирдиги сүйлөм.
  - Сүйлөм баяндалган окуяга байланыштуу ар кандай көлөмдө болот.
- Мүнөздүү белгилер
  - Айтылуучу ойдун бүтүндүгү, б.а. тексттин маанилик бүтүндүгү.
  - Сүйлөмдөр грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышта болот.
  - Стили, түрү боюнча бирдей, бири бирин толуктаган сүйлөмдөр анын мазмунун, негизги ойду түзөт.

Тексттин аты – анын негизги темасынан келип чыккан жалпыланган аталышы.

Тексттин темасы – бул тексттин жалпыланган мазмуну, ал текстте эмне жөнүндө сөз болуп жатканын билдирет. Мисалы: спорттук мелдештер жөнүндө сөз болсо, темасы – спорттук мелдеш; адептүүлүк жөнүндө сөз болсо, темасы – адептүүлүк ж.б. Ошентип, тексттин мазмуну темасына жооп берүүгө тийиш.

сүйүүм. Жарык баарыңарга бирдей тийип жатабы? Балдары бир ооздон «ооба» деп жооп беришет. Андан кийин апасы биринчи шамдын жалыны менен экинчи шамды күйгүзүп, тун уулуна берет. Эми менин шамымдын жалыны кемидиби деп сураганда, балдары бир ооздон «жок» деп жооп беришет.

Ошентип, ал ар бир баласына бирден шам күйгүзүп берсе да кемибей, эненин колундагы шам ошол бойдон балдарынын баарына бирдей жарык чачып турат. «Мен алгач улуу агаңарга мээрим төгүп, сүйүүмдөн бөлүштүм. Менин сүйүүм ошол күйгөн шам сыяктуу андан кемип калбайт. Мен силердин баарыңарды жакшы көрөм, анткени силер менин балдарымсыңар», – дептир апасы.

Бакыт Жунусалиев «Турмуш сабактары»

Накыл сөздөр:

Эне – касиеттүү от.
Ата – асмандагы ай, эне – нурун чычкан күн.
Эне мээрими баарынан жылуу.
Баланын бактысы – ата-эне.
Эне мээрими – балага нур.

Суроолорго жооп бергиле:

- *Балдардын талашы эмнеде эле?*
- *Эне өз сүйүүсүн балдарына кантип түшүндүрдү?*
- *Эненин сүйүүсү балдарына бөлүнгөндөн кемийби?*
- *Өз энеңердин силерге болгон сүйүүсү тууралуу айтып бергиле.*

Табышмакты тапкыла:

Кыпын түшсө ооруган
Эки нерсе кичине,
Бирок тоо, көл, токойлор
Батып кетет ичине.
Бул эмне билип ал,
Пайдасы зор кишиге.

11-көнүгүү. Текстти окуп, аны түзүлүшү боюнча талдагыла. Адамдын жакшы жана начар сапаттары тууралуу оюңарды айтып бергиле.

Ким кандай адам?

Бир акылман ар дайым шакирттерине туура жол көргөзүп, кеп-кеңешин айтып турат. Бир күнү да адаттагыдай шакирттерин чогултуп: «Силер ачууңар келгенде адамга кандай сөз айтасыңар?» – деп сурайт. Ар ким ар кандай жооп айтат: бири тилдейбиз десе, экинчиси жазалайбыз, дагы бири туура эмес экендигин сөз менен айтып жеткиребиз дейт. Ошондо акылман адам аларга кайрылып: «Бирөөгө жаман сөз айтып жатып бир нерсени эсиңерден чыгарбагыла: акмак адам башканы да акмак дейт. Себеби, ал өзүндөгү мүнөздү башкага ыйгарып, тааныш сөздөр менен гана тилдейт. Жөндөмсүз адам башканын жасаганына акылы жетпей, аны жамандайт. Коркоктор өзүнүн коркоктугун билдирбеш үчүн үнүн катуу чыгарып, муш көтөрөт. Көп нерсени билбеген адам көптү көргөндөй сүйлөп, өз кемчилигин билдирбегенге аракет кылат. Ошондуктан, ар дайым бийик болгула жана жаман сөз айтпагыла», – дептир.

«Шоокум» журналы

Сөздук:

акылман – донишманд
тилдейбиз – тилга оламиз
бийик болгула – меҳрибон
ыйгарып – тақдим этмоқ
жөндөмсүз – қобилиятсиз

Накыл сөздөр:

Жамандардын талашынан чыр,
жакшылардын талашынан сыр чыгат.
Акылман тили, акмак муштуму менен көрүнөт.
Акылга баа жок, тарбияга чек жок.

12-көнүгүү. Тексттин аты, темасы жана мазмуну жөнүндө айтып бергиле.

«Эмгек адамдын өзүн жаратты» деген улуу сөздүн чындыгын адамзат өз жашоосунда далилдеп келет. Анткени эмгек болбосо, адам коому аталып жашап, жер-суунун ээси болбой эле, айбандардын бир тобу болуп кала бермекпиз.

Эмгектин биринчи душманы – жалкоолук. Жалкоолук адамды бийлеп алгандан кийин, аны менен күрөшүү өтө кыйын болот. Ошондуктан элибизде «Бекер отургanча, бекер иште» деген накыл сөз айтылат.

Табышмакты тапкыла:

Кыйыктуу көйнөк кийген асыл таяк,
Көтөрсөм, тамчы, тамчы, этек жаят,
Көз жашын табигаттын, же аптабын
Өзүнө тосуп алат мени аяп.

14-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окугула, аларды текст деп атоого болобу?

1. Мага биринчи тамга үйрөтүп, билим дүйнөсүнө карай жолумду ачкан мугалимим Гүлайша эжеке али да эсимде. 2. Өз мекенин сүйүү, коргоо, ага кызмат кылуу ар бирибиздин атуулдук милдетибиз. 3. Акын комузун колуна алып, отурган элди айланта бир карады да, төгүп ырдап кирди. 4. Кыргызстанда өндүрүлгөн мөмө-жемиштер, тамак-аш азыктары экологиялык тазалыгы жагынан дүйнөдө алдыңкы орунда турат. 5. Адамдын сырткы сулуулугу – убактылуу, ички сулуулугу – түбөлүктүү. 6. Жакшы атанын кашыктап чогултканын жаман уул чөмүчтөп чачат. 7. Төрт мезгилдин өзгөчө берекелүүсү, жагымдуусу – күз. 8. Адамгерчиликтүү, боорукер адам өзүнүн ал сапаттары тууралуу ооз ачпайт.

§ 5. ТЕКСТТИН СТРУКТУРАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Тексттеги сүйлөмдөр өз ирети менен тизмектешип келип, ар бири өзүнөн мурда айтылган ойду андан ары улантат.

Мисалы: *Дүйшөн, адатынча, бизди мектепке ээрчитип барды. Бул жолу ал эч унчукпай, сүйлөбөй келе жатты. Мугалимибиздин мындай болгонун эч качан көргөн эмес элек. Мектепке кирип келгенден кийин Дүйшөн күндөгүдөй от жаккан жок.*

Чыңгыз Айтматов

Бул текст төрт сүйлөмдөн түзүлдү. Алардын баары өз ара ички мааниси жана грамматикалык түзүлүшү боюнча байланышып турат. Эгерде сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик жактан байланыш болбосо, андай сүйлөмдөрдөн текст түзүлбөйт. ***Мисалы:*** *Дүйшөн, адатынча, бизди мектепке ээрчитип барды. Кышында Ысык-Көлгө*

көптөгөн канаттуулар учуп келишет. Бүгүн мектепте жыйналыш болду. Бермет кат жазып отурат.

Жогору жактагы сүйлөмдөр текст болобу? Болбойт, себеби сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик жактан байланыш жок.

15-көнүгүү. Төмөнкү таяныч сөздөрдү пайдаланып, сүйлөмдөрдү, алардан текст түзгүлө, ат койгула.

Жазуучу, Шекер, чыгарма, атуулдук милдет, адамдык сапат, мамиле, сүйүү, таланттуу, дүйнөгө, тилдерге, улуу, кызмат кылат, тарбиялоо, Кыргызстанды, элибиздин сыймыгы.

Тексттин жана андагы айтылуучу ойдун же окуянын көлөмүнө жараша ал майда темаларга бөлүнүшү мүмкүн. Текст структуралык түзүлүшү жагынан төмөнкүдөй **үч түргө** бөлүнөт:

1. **Баяндоо** – автордук жана кейипкердик болуп, тексттеги окуянын болуп жаткан учуру тууралуу жалпыланып, окурмандын оюн бир багытка бурат.
2. **Сүрөттөө** – окуя болуп жаткандагы жаратылыш кубулушу, көрүнүш, каармандын сырткы келбети жана ички абалы, негизги белгилери берилет.
3. **Ой жүгүртүү** – текстте айтылуучу ойдун негизи берилип, ар түрдүү далилдер менен автор жыйынтык чыгарат.

16-көнүгүү. Текстти бөлүктөргө бөлгүлө, ар бир бөлүктө эмне жөнүндө айтылганына көңүл бургула. Текстке ат койгула.

Жай мезгили. Тоонун бийик чокуларына, күңгөй тарабына күндүн шооласы тегиз тарап, төмөн жактагы жыбыт-жылгалар али көлөкөнүн кучагында. Токой ичине алда качан эле жан кирип, канаттуулар ары-бери жарышып учуп, жаныбарлардын алды тоюна баштаган.

Токой жаныбарлары бир-биринин сулуулугуна суктанышып, айрымдары өзүн башкаларга теңебей менменсинчү экен. Жаныбарлардын ичинен бир бугунун мүнөзү кескин өзгөрүлө баштаптыр. Жаш бугунун мүйүзү бутактанып, көз жоосун алчудай кооз болуп чоңоёт. Анын жанына мүйүзү кичинекей жапайы эчкилер, эликтер келип калышса, аларды мыскылдап күлчү экен. Анын жашоосу жакшы болчу, бирок ал ичке буттарына нааразы болуп, кыжырданып жүрчү.

Күндөрдүн биринде токойдон өрт чыгып, жаныбарлардын баары жабыла качып калышат. Жаш бугу да башкаларга кошулуп качып жөнөйт. Ошондо ал жактырбаган ичке буттары менен шамалдай сызып, бардык жаныбарлардын алдына чыгып кетет. Бирок бадалдуу токойго келгенде, сыймыгы болгон кооз мүйүзү калың бадалдын бутактарына илинип, кайрадан аргта калат. Өрт өтө жакын келип калганда, бугу араң зорго качып кутулат.

Ошентип, жаш бугу жактырбаган ичке буттары ага кыйын кезде канчалык жардам бергенин, ал эми текеберленип, эч кимге теңебей, сыймыктанып жүргөн сулуу мүйүзү аны өлүмгө кириптер кылып коё жаздаганын ойлоп, сулуулуктун баары эле пайдалуу эместигине түшүнгөн экен.

Сөздүк:

жыбыт-жылгалар – сой, жилғалар
сyктанышып – завқланиб
менменсинчү – такаббурлик
бадалдуу – чакқалакзор
шамалдай сызып – шамолдек учмоқ
текеберленип – кибрланиш, такаббурлик
сыймыктанып – фахрланиб
кириптер – гирифтор

Суроолорго жооп бергиле:

- *Жаш бугунун мүнөзү эмне себептен өзгөрдү?*
- *Башка жандыктардан эмнеси менен өзгөчөлөндү?*
- *Ал эмнеге наразы эле?*
- *Коркунучка кантип туш болду?*
- *Жаш бугу өрттөн кантип кутулду?*
- *Сулуулук дегенди кандай түшүнөсүңөр?*
- *Сулуулуктун пайдалуу жана зыяндуу жактары жөнүндө айтып бергиле.*

Тил жатыктыруу: Бат айтууга үйрөнгүлө.

Айлыбызда арал бар,
Ал аралда үч марал бар.
Бири – кара марал,
Бири – ала марал,
Бири – бала марал.

Табышмактарды тапкыла:

Турук бербей качат,
Түнү дагы тынбай басат,
Тойгон мерген болсо да,
Токтоно албай атат.

Эшек кулак, уй мурун,
Жазы маңдай кургуруң,
Ача туяк, казык бут,
Кескен өңдүү куйругун.

17-көнүгүү. Класстагы окуучулар үч топко бөлүнүп, ар бир топ жогорудагы тексттен бирден суроого жооп жазууга тийиш. Көнүгүүнүн аягында ар бир топтон бирден окуучу топтун текстин окуп, ал класста талкууланат.

Суроолорго жооп бергиле:

- *Окуя кайсы мезгилде, кайда болгон?*
- *Жаш бугу эмнеси менен сыймыктанчу?*
- *Жашоодо эмне баалуу?*

Накыл сөздөр:

Жасаган ишке мактанган жарабайт.
Сулуулук – азык эмес, акыл – азык.
Айдай чырайды иттей кыял бузат.
Сулуу болсо көрөргө жакшы,
Керектүү болсо жашарга жакшы.
Сулуулук – жандын азыгы, кыялдын канаты.

18-көнүгүү. Текстти окуп, ал кайсы түргө кире тургандыгын аныктагыла, бөлүктөргө бөлгүлө.

Жамгыр түнү бою жаап, таңга маал гана басылды. Али жер кургай элек. Жердин бети кыйма-чийме сызыктар менен тордолгон. Нымдуу топурактын улам бир жерин тумшугу менен сайгылап, акырын сойлоп бараткан сөөлжан артына ушундай чубалжыган из калтырат.

Анын бардык аракети жердин жумшак кыртышын көзөп, ага өз боюн жашыруу. Антпесе анын нымдуу былжырак денеси күндүн ысык аптабына какталып, жашоосуна коркунуч туулат. Ошондуктан ал жарыктан, күндүн нурунан сактанат.

Жер кыртышын жумшартууда жана асылдуу катмарын түзүүдө сөөлжандын таасири өтө зор. Анткени ал кыртыштагы чириндини өз денесинен өткөрөт да, өсүмдүк үчүн керектүү даяр минералдык азыктарды бөрүп чыгарат. Демек, ал жер семирткич даярдап чыгаруу кызматын да аткарат. Ошондой эле жердин жумшарышы өсүмдүктөрдүн тамырынын кеңири жайылышы жана анын өсүшү үчүн өтө ыңгайлуу шарт түзүлөт.

«Жандуу жаратылыш»

§ 6. ТЕКСТТЕГИ АЙТЫЛУУЧУ НЕГИЗГИ ОЙ

Текст – өз ара бири-бири менен маанилик, тематикалык жана грамматикалык жактан тыгыз байланыштагы бир нече сүйлөмдөрдөн турат да, тексттеги айтылуучу ойдун структуралык бирдигин түзөт.

Текст – маанилик түзүлүшү боюнча төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

а) ойдун башталышы;
б) ойдун өнүгүшү;
в) ойдун аякташы.

Тексттин темасы жана андагы негизги ой

Тексттеги айтылуучу негизги ойду, анын темасын анык- тай турган же алардан кабар берүүчү сүйлөмдөр **ойдун башталышы** деп аталат. Теманын маанисин андан ары тереңдетүү, өнүктүрүү максатында колдонулган башталыштан кийинки сүйлөмдөр **ойдун өнүгүшү** делет.

Текстте айтылып жаткан окуя, көрүнүш ар кандай кубулуштар тууралындагы ой корутундуларды жыйынтыктоочу акыркы сүйлөмдөр тексттеги **ойдун аякташы** деп аталат.

Ошондой эле ар бир жаңы ой жаңы жолдон башталат да, ал **абзац** деп айтылат.

19-көнүгүү. Текстти окуп, ар бир абзацында айтылган ойго көңүл бургула, ойдун башталышынын, өнүгүшүнүн жана аякталышынын чегин белгилегиле.

Кыргызстандагы дары өсүмдүктөр

Организмге таасир этүүчү заттар өсүмдүктөрдүн тамырында, уругунда, жалбырагында, жемишинде ж.б. болот. Баарынан мурун пайдалуу заттар өсүмдүктөрдүн белгилүү бир органында топтолот. Дары-дармек өсүмдүктөрдө ден соолукка керектүү болгон ар түрдүү химиялык кошулмалар, органикалык кислоталар, майлар, туздар жана микроэлементтер бар.

Кыргызстанда дары өсүмдүктөрдүн 60тан ашык түрү өсөт. Алар: алтын тамыр, уу коргошун, бозиач, долоно, адырашман, өгөй эне, чычырканак, каакым, бака жалбырак, ат кулак, кызыл мыя, ит мурун, меңдубана, эрмен ж.б.

Адырашман – жуп жалбырактуулар тобуна кирген уулуу өсүмдүк. Дарылыгы уругунда жана сабагында болуп, жыты жагымсыз. Аны эрте жазда гүл байлаган же уругу бышкан кезде оруп, боолоп кургатышат.

Адырашман борбордук нерв системасын калыбына келтирип, жүрөк кан тамырларын кеңейтип, кандын басымын төмөндөтөт.

Дары өсүмдүктөрдү пайдаланууда анын касиетин жакшы билген адамдардан жана сөзсүз түрдө дарыгерден кеңеш алуу зарыл.

«Ден соолук»

20-көнүгүү. Текстти окуп, абзацтарга ажыраткыла, маанилик түзүлүшү боюнча талдагыла.

Мекен сүйүүсү

Жер үчүн өз ара талаш-тартыш, согуш болуп, бирин-бири басып алып турган учур эле. Күчтүү армиясы менен башка элге чабуул коюуга даярданган генерал жоокерлерине «тил» кармап келүүгө буйрук берет. Жоокерлер ал жерде жашаган бир чабанды кармап келишип, андан жол көргөзүп берүүнү талап кылышат. Чабан жол көргөзүүдөн баш тартат. Аны алтын беребиз деп алдап да, коркутуп да көрүшөт. Бирок чабан: «Кудай мени мындай кыянатчылыктан сактасын. Мен эч качан мекениме чыккынчылык кылбайм. Мекенимди, туулган жеримди, өз элимди сатпайм!» – деп бекем турат. Бул убакта генерал келип, анын жол көрсөтпөйм дегенине катуу ачуulanat. Себеби, чабуул ал күндөн калса, пландын баары ойрон болмок. Ошондо генерал чабанга: «Же бизге жол көргөзөсүң, же сени атып салабыз!» – дейт. Анда чабан тартынбай: «Журтуна кыянаттык кылган киши катары тирүү жүргүчө, өлгөнүм миң эсе артык», – дептир. Генерал анын кайратына таң калып, мекенин сүйгөнүнө баа берип, жөнөкөй чабаны ушундай болсо, баатырлары кандай болду экен деп ойлоп: «Сени кечирдим, азамат жигит экенсиң! Жолду өзүбүз табарбыз, кайратыңдан жазба! Сени тарбиялаган ата-энең, элиң мыкты экен», – деп, чабанды бошотуп жиберет.

Бакыт Жунусалиев

Сөздүк:

жоокерлерине – жангчиларига
чыккынчылык – хоинлик
баш тартат – эътироз билдирмоқ
ойрон – вайрон
кыянатчылыктан – хиёнатдан

Суроолорго жооп бергиле:

- *Генерал кандай буйрук берди?*
- *Чабан эмне себептен алардын шартын аткарган жок?*
- *Душмандар эмнеге таң калды?*
- *Чабанды эмне үчүн бошотуп жиберди?*
- *Мекенди сүйүү дегенди кандай түшүнөсүңөр?*

21-көнүгүү. Ырдын темасын жана анда айтылган негизги ойду айтып бергиле. Мекенибиздин байлыгы тууралуу текст түзгүлө. Ырды жаттап алгыла.

Кыргызстан

Кыргызстан – жашыл жери, жашыл бакча жергеси,
Жайыт төрү, дан талаасы, сан байлыктын энеси.
Кен казынасы, көл сулуусу, тунук суунун атасы,
Ак пейилдин, мартчылыктын, ырыскынын кемеси.

Кыргызстан – соолук айлы, таланттардын эшиги,
Тунук акыл, чебер колдун түгөнбөгөн кесиби.
Заманына, өз калкына ой-пикири санаалаш,
Кыргызстан – ыр калаасы, ыракаттын бешиги.

Алыкул Осмонов

Накыл сөздөр:

Ар кимдин мекени – өзүнө Мисир.
Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл.
Туулган жердин топурагы алтын.
Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат.
Өз үйүм – өлөң төшөгүм.
Мекендин кадыры башка жерде билинет.

§ 7. ТЕКСТТИН МААНИЛИК БҮТҮНДҮГҮ

Тексттин маанилик бүтүндүгү дегенде төмөнкү үч белгини эске сактайбыз:

1. Тематикалык бүтүндүк – тексттеги айтылуучу ойдун теманын тегерегине топтолушу;
2. Бирдиктүү стили – тексттин стилине карата тилдик каражаттардын колдонулушу;
3. Ойдун бүтүндүгү – ойдун ырааттуулугу, сүйлөмдөрдүн грамматикалык байланышы.

22-көнүгүү. Үзүндүнү окуп, кайсы чыгармадан экенин тапкыла. Тексттин маанилик бүтүндүгү, андагы айтылуучу ой жөнүндө сүйлөп бергиле.

Бугу-Эне Майрык-Чаар-Жезкемпирди алкап узатты да, анан уул бала менен кыз балага айтты:

– Балдарым, мына эми мен силердин эненермин. Мен силерди ак кардуу Ала-Тоосу бар, күмүштөй Теңир-Тоосу бар, боордо токой чери бар, ортосунда Ысык-Көлү бар жерге алпарам. Кыргыз тукуму курут болуп кетээрде экөөң элдин атын өчүрбөй кайра тукум уласын, укум-тукумуна мекен болсун деп мен ал жерди Тенирден сурап алдым.

...Балдар так секирип кубанды, тепендешип мүйүздүү Бугу-Эненин соңунан чуркап алышты. Алар көп күндөр узак жол жүрүшүп, арып-чарчашты. Ошентип, Бугу-Эне балдарды Ысык-Көлгө жеткирди.

– Мына ушул жер силерге мекен болот, – деди мүйүздүү Бугу-Эне. Жер айдап, эгин сепкиле, мал багып, балык уулагыла. Ошентип, бейпилдикте, кенчиликте, тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө. Учуңар узарып, укум-тукумуңар көбөйсүн. Сүйлөсө тилге жатык, укса кулакка мукам, алыстан ала келген эне тилиңерди укум-тукумуңар унутпасын, эне тилде эл-жерин даңазалап ырдап жүрсүн. Элден кем болбогула, башка элге тең болгула. Мен эми силерге, силердин укум-тукумуңарга Умай-Энемин, силер менен түбөлүккө бирге жүрөм...

23-көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп жазгыла.

- Бул кайсы чыгармадан?
- Чыгарманын автору ким?
- Бугу-Эне эмне себептен балдарды алып келди?
- Балдарга кандай насаат айтты?
- Жаратылыш менен адамдын карым-катышы тууралуу эмне айта аласыңар?
- Эне тили тууралуу Бугу-Эне эмне деди?

Накыл сөздөр:

Жаратылыш – жашоо булагы.
Жер – тирүүлүктүн касиеттүү үйү.

24-көнүгүү. Текстти окуп, стилин аныктагыла. Бир абзацын өзбек тилине которгула.

Касым Тыныстанов

К. Тыныстанов 1901-жылы Ысык-Көлдүн Чырпыкты айылында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Атасы араб тилинде окуп, сабатсыздыгы жоюлган адам болгон. Тыныстанов 1912-жылы Караколдогу орус-тузем мектебинде окуган. 1916-жылы үрккөн эл менен кытай жерине барып, азган-тозгон элдин муң-зарын көрүп, кыйынчылыкты алар менен кошо тартып, кайра совет бийлиги орногондо өз жерине келген.

Касымдын таланты жаш кезинен эле белгилүү болуп, ырлары гезит беттеринде басыла баштаган. 1925-жылы биринчи ырлар жыйнагы «Касымдын ырлары» деген ат менен Москвада басылып чыккан.

К. Тыныстанов – кыргыз элинин совет мезгилиндеги тунгуч акыны, жазуучу-драматургу, коомдук ишмери, кыргыз тилинин грамматикасын негиздеген илимпоз-агартуучусу, профессору, кыргыздын алфавитинин латынча түзүүчүсү, кыргыз маданиятынын эмгек сиңирген ишмери катары белгилүү.

Сөздүк:

сабатсыздыгы – саводсизлик
үркүп – саросима, ваҳима
азган-тозгон – сарсон-саргардон
муң-зар – зорланмоқ
илимпоз-агартуучу – олим-маърифат тарқатувчи
тунгуч – биринчи, дастлабки

Суроолорго жооп бергиле:

- *К. Тыныстанов качан, кайсы жерде туулган?*
- *Ал алгачкы билимди кайдан алган?*
- *Акындын ырлар жыйнагы качан чыккан?*
- *К. Тыныстановдун агартуучулук иштери жөнүндө айтып бергиле.*
- *К. Тыныстановдун коомдук ишмердиги тууралуу эмне билесиңер?*

25-көнүгүү. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн маанилик бүтүндүгүнө көңүл бургула. Автордун суроосуна жооп бергиле.

Ким сүрөтчү?

Колуңузга калем жана кагаз алыңыз. Кагазды тең ортодон экиге бөлүңүз да, бир тарабына ар кандай сызыктар менен сүрөт тартыңыз. Эми, кагаздын экинчи бетине ошол эле сүрөттү дал өзүндөй кылып тартып көрүңүз, колуңуздан келеби же ал үчүн мыкты сүрөтчү болуш керекпи?

Мисалы, бизге тааныш көпөлөктөрдү эле алалы. Алардын түстөрү жашап жаткан чөйрөсүнө ылайыкташкан. Алсак, жалбырактарда, чөптөрдө күн көргөн көпөлөктөр жашыл түстө, гүлдөрдү мекендегендери жашаган чөйрөгө ылайыкташып, түркүн түстө болушат. Алардын канаттарындагы сүрөттөрдүн айрымдары сырткы коркунучтан коргоо, экинчилери башкаларга таасир берүү, үчүнчүлөрү болсо душманына айбат кылуу кызматын аткарат. Мындан да кызыгы – канча түр көпөлөк болсо, ошончо башка сүрөт болот. Мына ушулардын баарын акылга сыйбас деңгээлде коздоп, көркөмдөп тарткан сүрөтчү ким болду экен?

«Жандуу жаратылыш»

Сөздүк:

ылайыкташкан – мослашган
мекендегендери – истиқомат қилган
айбат кылуу – қўрқитмоқ
акылга сыйбас – ақлга тўғри келмайдиган

Суроолорго жооп бергиле:

- *Сүрөтчүлүк жөндөмүң барбы?*
- *Бири бирине окшош сүрөт тарта аласыңбы?*
- *Жаратылышта бири бирине окшош нерселерди билесиңби?*
- *Эмне себептен жаныбарлардын өңү жашаган чөйрөгө окшош болот?*

Накыл сөздөр:

Бир жолу калп айтсаң, калпычы атың өчпөйт.
Эр энеден туулат, элге кызмат кылат.
Жоого жалынба, доско таарынба.
Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы.

§ 8. БЫШЫКТООЧУ КӨНҮГҮҮЛӨР

26-көнүгүү. Бул сүйлөмдөрдү текст деп атоого болобу? Текст болуш үчүн кандай белгилердин болуусу шарт?

1. Наркы өйүздөн кимдир бирөөнүн кыйкырган үнү угулду. 2. Улуу Жибек жолу батыш менен чыгышты, түндүк менен түштүктү байланыштырып турган жашоо, өнүгүү жолу болгон. 3. Уясынан жаңы чыгып келе жаткан күндү Жамийла ошол жактан кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткандай күлүмсүрөп карап турду. 4. Окумуштуулар бүгүнкү техникалык жетишкендиктердин адам үчүн оң жана терс жактары жөнүндө айтышат. 5. Ак элечек чоң энеме куп жарашып, ал сүйкүмдүү да, сүрдүү да көрүнүп турар эле. 6. Атам темир комузду тили менен какканда, отургандар таңданып, көз ирмебей карап калышчу.

27-көнүгүү. Жогорку сүйлөмдөрдүн ар биринин негизинде текст түзгүлө.

Ү л г ү : Наркы өйүздөн кимдир бирөөнүн кыйкырган үнү угулду. Сыягы, ал бизден жардам сурап жаткандай. (андан ары текстти уланткыла)

Тексттин мазмунун ырааттуу баяндоо максатында анын планы түзүлүүгө тийиш. Планда окуянын, кыймыл-аракеттин урунттуу учурлары көрсөтүлөт.

Тексттин планы

Тексттеги ойдун урунттуу учурларын көрсөтүү үчүн жөнөкөй план түзүлөт.

Пландын түрлөрү

Тексттеги айтылып жаткан ойду кеңири баяндоо үчүн татаал план түзүлөт.

28-көнүгүү. Текстке тема койгула. Сүйлөмдөрдүн ички байланышына көңүл бургула, план түзгүлө.

Данияр унчукпай келе берди. Алды жакта капчыгайдын чыга бериши агарып, өрөөндөн келген жел бетке сокту. Жана баштаган обонду Данияр дагы улантса экен деп, чыдамсыздык менен күттүм. Ал мурдагыдай эле обонун акырын баштады. Бирок бара-бара үнү ичтен күч алды. Капчыгай ичи жаңырды. Алыскы аскалар анын обонун эки-үч кайтара улантып жаңырып жатты. Анын үнү дагы да чыйралып күчөй берди. Ошондо шаңшып созолонгон үнү гана эмес, Даниярдын обонунда болгон жалын менен чексиз мээрим адамды таң калтырды. Ушунун өзү эмне экенин билбедим: ырчынын көмөкөйүнөн чыккан үнбү же жүрөктөн оргуп чыккан дагы бир нерсеби?

Чыңгыз Айтматов

Жаңылмачтар:

Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томоголойт,
Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томоголобогондо,
Ким бүркүтүн томого менен томоголойт.

29-көнүгүү. «Туулган жер» деген темада төмөнкү план боюнча текст түзгүлө.

План: 1. Биздин жердин алган орду, түзүлүшү.
2. Туулган жердин баалуулуктары, өзгөчөлүгү, байлыгы.
3. Мен үчүн туулган жерим баарынан кымбат.

30-көнүгүү. РАФТ стратегиясы менен текст түзүү.

РАФТ – роль, аудитория, форма, тема дегенди билдирет.
Стратегиянын кадамдары:

1) Теманы тандоо. (Мугалимдин көрсөтмөсү же окуучулардын каалоосу менен тема тандалат.)

2) Ролду тандоо. (Сен кимсиң, кайсы ролду ойнойсуң?)

3) Аудиторияны тандоо. (Сен текстти кимге окуп же айтып бересиң?)

4) Форманы тандоо. (Кандай формада жана кантип сүйлөйсүң?)

5) Темасы (Сен эмне жөнүндө айтып бересиң?)

Тандалып алынган тема боюнча чакан эссе жазуу.

Сүйлөшүү: Каалаган темада диалог түзгүлө жана тексттин маанилик бүтүндүгү тууралуу айтып бергиле.

31-көнүгүү. Текстти кыргыз тилине которгула, мазмунун, темасын аныктагыла.

Бу хазинадан одамларга улашайлик, улар шаҳар-қишлоқлардан кўчатлар келтиришсин. Шаҳримизни бир четидан ер ажратайлик, ўша ерга мевали кўчатлар ўтказайлик. Махсус боғбонлар қўяйлик. Боғ мевага кирганда, фақир-мискинларни чақириб, ана ўша мевалардан бериб турайлик, бу боғ фақир-мискинларнинг боғи бўлсин.

Донишманд Малика

32-көнүгүү. Текстке талдоо жүргүзгүлө, өлкөбүздүн дагы кандай байлыктарын билесиңер.

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар, – деп гимнде айтылгандай, Кыргызстан – бийик тоолуу өлкө. Кыргыз эли байыртадан асман тиреген бийик тоолорду мекендеп, анын байлыктары менен жашап жана аларды коргоп, муундан муунга берип келген.

Өлкөбүздүн аймагында көптөгөн бийик тоолор, тунук суулар, кен-байлыктар бар. Суу – элибизге жаратылыштын берген белеги. Элибизде «Суу – жашоо, суу – өмүр» деп бекеринен айтылбайт. Чындыгында эле, күнүмдүк жашоо, айыл чарбасы үчүн суунун мааниси баа жеткис деңизчи, андан тышкары өлкөбүздүн экономикасы үчүн анын келтирген пайдасы абдан зор. Нарын дарыясына курулган ГЭСтерден өндүрүлгөн электр энергиясы жашообуздун бардык тармактарында колдонулат. Андан сырткары коңшулаш мамлекеттерге сатылып, казынага миллиондогон сом киреше алып келет.

Кыргыз деңизи деп аталган Ысык-Көлдүн жаратылышынын коздугу, ден соолукка пайдалуулугу жагынан теңдеши жок. Жылдын төрт мезгилинде тең көл жээгиндеги курорт, санаторийлерде ден соолукту чыңдоого болот. Ошол себептүү жыл сайын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөн туристтер келип эс алышат. Ошентип, Ысык-Көл мамлекеттин экономикасын өстүрүүгө салым кошот.

Энциклопедия

Суроолорго жооп бергиле:

- *Кыргызстандын жер бетиндеги байлыктары деп эмнелерди айтууга болот?*

- *Жер астындагы байлыктар кайсылар?*
- *ГЭСтер казынага кандай киреше алып келет?*
- *Өлкөбүздөгү кандай эс алуучу жайларды билесиңер?*

33-көнүгүү. Төмөнкү макалдардын маанисин чечмелегиле.

Кен асылы жерде, сөз асылы элде.

Адал эмгек абийир таптырат.

Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат.

Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

Илим – окуу булагы, өнөр – турмуш чырагы.

34-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, маанилик бүтүндүгүн айтып бергиле, жаттап алгыла.

Маляр

Маляр келди, бир чоң үйдү майлады,
Кабак түйгөн капалыкты айдады.
Ушул адам, ушул сырдуу кийимчен,
Бул дүйнөнүн үстүндөгү каймагы.

Кетти, кетти, кетти чоң үй капасы,
Кеткенине кубанды уул, атасы.
Ушул адам, ушул эски кийимчен,
Бул дүйнөнүн үстүндөгү тазасы.

Үй тазарды, жарк деп кабак ачылды,
Өмүргө кас учкан чаңдар басылды.
Карапайым, жөпжөнөкөй бул адам,
Дүйнөдөгү асылдардын асылы.

Алыкул Осмонов

Табышмактарды тапкыла:

Бирөө ташыйт, бирөө куят,
Бирөө кагып, бирөө курат.
Элдер үчүн эмгек кылат.
Тилеги жакшы буларды,
Билбей калган уят.

35-көнүгүү. Өз алдынча иштөө. «Келечектеги кесибим» деген темада текст түзгүлө. Аны түзүлүшү боюнча талдагыла.

§ 9. ТЕКСТТИН СТИЛИ

Тексттин түзүлүшү үчүн өбөлгө болгон маалыматтык булак бизге чейинки белгилүүбү же белгисизби, кандайдыр бир маалыматтарды берүү кызматын аткарат. Мисалы: *Жакында Кыргызстандын белгилүү спорт чебери менен жолугушуу болот* деген маалымат болсо, ал жолугушуунун максаты бизге белгисиз. Маалымат каражаттарынын кабарларынан спортчунун келиши жаштарды спортко катышууга үндөө, тартуу максатын көздөгөндүгү маалым болду. Демек, маалымат текст түзүүнүн каражаты болуп калды.

Маалыматтын мүнөзүнө жараша тексттин стилдик түрлөрү түзүлөт. Айталы, кайсы бир адамдын иштеген жери жөнүндө маалымат бериш үчүн колдонулуш максатына жараша расмий эмес иш кагаздары (Мисалы: мүнөздөмө, түшүнүк кат) түзүлсө, иш кагаздарынын тексти пайда болот, ал адам жөнүндө портреттик макала, очерк жаралуу менен публицистикалык текст, көркөм каарман түзүлсө, көркөм текст жаралат, ошол эле сыяктуу илимий текст пайда болот. Ошентип, тексттин стилдик бир нече түрү келип чыгат.

Кыргыз адабий тилинде текст түзүүнүн ар кандай ыкмалары бар, алар кептин **стилдери** деп аталышат. Кептин стили жалпысынан **сүйлөшүү** жана **китеп** стили болуп эки топко бөлүнөт.

Сүйлөшүү стили адамдардын турмуш-тиричиликтеги, өндүрүштөгү расмий эмес чөйрөдө эркин пикир алышууда колдонулат. Ал маалымат берүү, кепке тартуу, пикир алмашуу, таасир этүү кызматын аткарып, диалогдук кырдаалда ишке ашырылат.

Кептин бул стили башка стилдерден тилдик каражаттарды эркин колдонулгандыгы, тыныгуу, эмоциянын, экспрессиянын, образдуулуктун, ишараттын катышуусу менен айырмаланып турат. Стилдин бул түрүнүн тилдик каражаттарын күнүмдүк тиричиликтеги карапайым сөздөр, макал-лакаптар, фразеологизмдер, диалектилик сөздөр ж.б. түзөт. Сүйлөшүүдө түзүлүшү жагынан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү, каратма, киринди, сырдык сөздөр колдонулат. ***Мисалы:***

– Эй, Рустам, токтой турчу, мен сага бир нерсе ...

– Тезирээк айтчы, мен шашылып атам.

– Аягына чейин укпайсыңбы энди?

– И, болуптур айта бер, кулак сенде.

– Эжекеге бүгүн аябай уят болдук, эртеңкиге эмне кылабыз?

– Билбей калдым, уялганымдан жерге кирип кете жаздадым. Сенчи, эмне кылмакчысың?

– Мен бүгүн интернеттен керектүү материалдарды таап, эртең жакшылап жооп бербесем болбойт.

– Дос, мен да сени менен барсам болобу?

– Жүр, Рустам, анда кеттик.

Китеп стилине төмөнкүлөр кирет: ***публицистикалык стиль, көркөм стиль, илимий стиль, иш кагаздар стили***.

36-көнүгүү. Текстти ролго бөлүп окуп, кеп эмне жөнүндө болуп жаткандыгын айтып бергиле, стилин аныктагыла. Аны андан ары өз сөзүңөр менен улантkыла.

Эски чемоданымды көтөрүп, атам менен апама эми кантип айтам деп ойго батып келе жатып, атамын карп алдынан чыксам болобу. Ал да мени көрүп, аңкайып токтоп калды.

– Кел, уулум?... – деп мени бир тиктеп алды.

– Ананайын кулунум, келип калдыңбы? – деп апам да үйдөн чыга калды.

– И... иш кандай? – деп сурады атам.

– Өтпөй калдым – дедим да, уялганымдан бүт денем чымырап кетти.

– Э, майли, окубаса деле эсен жүрсө болду! – деди апам мени аяп.

– Адам болот экен десе...

– Азып кетипсиң, бир жериң ооруп калдыбы балам, кирчи үйгө, – деп апам башка сөз таба албай мени жубатымыш болду.

Төлөгөн Касымбеков

37-көнүгүү. Диалогго тема койгула, кептин стилинин кайсы түрүнө кире тургандыгын айтып бергиле.

– Атай, түш болуп калыптыр, кел бирге тамактаналы.

– Макул, анда жаңы ачылган ашканага баралыбы?

– Ооба, барса баралы.

– Алишер, бүгүн өзбек элинин улуттук тамактары экен, кайсынысын алсак болот?

– Мен биринчисине мампар алсам деймин, а сенчи?

– Мен шорпо алам го.

– Экинчисине эмне аласың?

– Экөөбүз тең палоо алсак кандай дейсиң?

– Досум, эң жакшы болот.

– Анда, тамагың таттуу болсун!

– Бирге болсун!

Тил жатыктыруу:

Кечээ кеспеген кесмени,
Кечте эстедик.
Эстегенде кесилбептир, кеч дедик.
Биз эми абдан тездедик,
Бул жолу колубузду кеспедик.

38-көнүгүү. «Китепканада» деген темада диалог түзгүлө, окуп бергиле.

Китеп стилинин түрлөрү, аткарылыш максаты, пайдалануу чөйрөсү жана тилдик каражаттарды (сөздөрдү) колдонуусу ар түрдүү болгондугу менен бири биринен айырмаланып турат. Мисалы, көркөм стилде бардык адамдар үчүн түшүнүктүү көркөм сөз каражаттары колдонулса, илимий стилде илимпоздор үчүн түшүнүктүү тилдик каражаттар, терминдер колдонулат. Публицистикалык стиль маалымат берүүчү жана коомчулукта пикир жаратуучу максатка ээ болуп, анда илимий стилге жана кээде көркөм стилге мүнөздүү тилдик каражаттар колдонулат. Иш кагаздар стилинде калыпка салынган тилдик каражаттар колдонулуп, официалдуу жана официалдуу эмес чөйрөдө жүргүзүлөт.

39-көнүгүү. Төмөнкү тексттерди стилдин түрлөрү боюнча бөлүштүргүлө.

1. Сабагында бышып жетилген жалбырактар күзгү шамалдын илебине леп-леп этип жеңил учуп, жерге түшүп жатты. Бул алтын күздүн белгиси. Алтын күз демекчи, сары түскө боёлгон айлана, жаздан тартып маңдай терин төгүп эмгектенген дыйкандардын жыйнаган алтынга тете түшүмү ага ошондой

атакты берген. Табияттын ушул мезгили мага башкалардан өзгөчө жагат. Анткени күз – алтын, күз – береке, күз – токчулук, күз – сулуулук.

2. Жер шарындагы бардык адамдардын 62%ы шаарда жашашат. Калк көп жашаган шаарлардын климаты ар түрдүү келип, борборго караганда чет-жакаларында абанын температурасы бир аз төмөн болот. Борбордун экологиясынын булганышына ишканалардан, транспорттон чыккан уулуу түтүндөр, адамдардын көптүгү жана башкалар таасир берет.

3. Кайрымдуулук, боорукерлик, меймандостук – кыргыз элинин ата-бабаларынан бери келе жаткан сапаттардан. Бүгүнкү «Келечек» жаштар уюмунун шаардагы балдар үйүнө жасаган акциясы ага мисал болот. Жаштар фонду жалпы баасы 120 миң сомдук ар түрдүү техникалык жабдыктарды мекеменин жетекчисине тапшырып жатканда, өксүк балдардын көздөрүндө үмүттүн шамы жанып турду. Кайрымдуу болгула, жаштар!

4.

Ош шаарындагы Ж. Бөкөнбаев
атындагы орто мектептин
11-классынын окуучусу
Д. Касымовдон

Түшүнүк кат

Ден соолугума байланыштуу 2013-жылдын 8-апрелинен 12-апрелине чейин сабакка келбей калдым. Калтырган сабактарымды өз алдымча окуп жетишип алам деп убада берем.

Тиркеме: Шаардын №3 дарылоо бөлүмүнөн маалымдама.

(колу) Д. Касымов
13.04.2013.

40-көнүгүү. Текстти окуп, стилин аныктагыла, аны стилдин башка түрлөрүнө айландырып, кайрадан түзгүлө.

Таш-Рабат

Таш-Рабат – X-XV кылымдарга таандык кербен сарай. Ал Ат-Башы айылынан 78 км батыш, Нарын – Торугарт автомобиль жолунан 18 км түштүк тарапта, Кара-Коюн капчыгайындагы суунун сол тарабында жайгашкан.

Кербен сарай – жонулган таштардан ылайга отургузуп тургузулган имарат. Анын маңдай жагы (фасады) чыгыш тарапка каратылып, 4 чарчы формада курулган. Имараттын бийиктиги 20 метрдей, тик бурчтуу формадагы 31 бөлмөдөн турат.

Бөлмөлөр үч топко бөлүнөт: 1) коридор. 2) коридордун эки тарабына жайгашкан бөлмөлөр 3) чоң зал жана анын тегерегиндеги бөлмөлөр. Коридордогу биринчи эшик аркылуу үйгө өтөт. Дубалдын чыгыш тараптагы бурчтары мунаралар менен бекемделген. Имараттын негизги залына узун коридор аркылуу кирет. Коридордун эки жагында бөлмөлөр жайгаштырылган. Залы имараттын батыш тарабында, ортодон орун алып, бөлмөлөр жана кичи залдар менен байланышкан. Анын төбөсү диаметри 9 жарым метр болгон купол менен жабылган. Имараттын бөлмөлөрү алебастр менен шыбалып, геометриялык оймо чиймелер менен кооздолгон.

Жергиликтүү уламыш боюнча Таш-Рабатты ата-бала усталар салып баштайт. Атасы баласына башында бул жерден кербендер өтөөрүн жана сулуу кыздарды көрсө карабоо керек, анткени аларды көргөн киши азгырылып кетишин эскертет. Ошентип, ал экөө чатырына акыркы ташты коёрдо кербен менен сулуу кыздар өтө баштайт. Баласы аларды карай коюп, ошол бойдон жумушун бүтүрбөй азгырылып кетип калып, кийин келбептир. Ошондуктан имараттын чатыры бүтпөй калган деп айтылат.

Сөздүк:

ири – катта
көпөстөр – савдогарлар
миссионерлер – миссионерлар
түштүк-чыгыш – жануби-шарқий
түштүк – жанубий

Суроолорго жооп бергиле:

- *Таш-Рабат кандай эстелик?*
- *Таш-Рабат кайсы жерден орун алган?*
- *Ал кандай бөлүктөрдөн турат?*
- *Имарат тууралуу кандай уламыш айтылат?*
- *Азыр имараттын кандай мааниси бар?*

41-көнүгүү. Текстти көркөм стилде кайрадан түзүп жазгыла, оозеки өзбек тилине которгула.

Куруучу аарылар

Аарылардын табияттан алган куруучулук жөндөмдүүлүгү да өзүнчө бир керемет. Алар жаратылышынан эсепке так жандар келишет. Бир уюкту курууга миңдеген аарылар катышса да, чиймеси жок болгону менен, баарынын формасы жана көлөмү бирдей болот. Ал эми уюгунун алты бурч болушу, биринчиден, бош жер калтырбай аянтты, экинчиден, «курулуш материалын» үнөмдөйт. Уюктан балдын агып калбашы үчүн, алар эки тарабын тең ашык-кеми жок бирдей жогору көтөрүшөт. Мына, чыныгы табигый таланттуу куруучулар деп ушуну айт!

Сөздүк:

жөндөмдүүлүгү – қобилияти
уюкту – уясини
үнөмдөйт – тежайди

42-көнүгүү. «Кыргызстандагы тарыхый эстеликтер жөнүндө эмнелерди билебиз?» деген темада таймаш өткөргүлө. Силер билген тарыхый жерлер, имараттар жана алардын түзүлүшү, мааниси тууралуу айтып бергиле.

Ү л г ү: Сулайман-Тоодогу Бабурдун үйү.

Тексттин түзүлүшүндө кеп каражаттарынын түрлөрү бир эле текстте ар кандай максатта колдонулушу мүмкүн. Монологдук баяндоо тексттеги «тынчтык» деп эсептелет, ал окуялык билдирүү, автордун ага карата болгон жеке мамилеси, көз карашы болуп саналат.

43-көнүгүү. Текстти окуп, монологдук баяндоого мүнөздөмө бергиле.

Биздин Шекер – эң чоң айыл, анда үч жүздөн ашык түтүн эл жашайт. Дайыма ага барган сайын жаңы салынган үйдүн төбөсүн көргөндө, айылым өсүп жаткан экен деп ичимен кубанып калам. Айылым өсүп баратат, чоңоюп баратат. Турган орду мал-жанга жайлуу, суу башында, эзелтен Манас деп аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндө. Манас баатыр кезегинде дал ушул чокуга чыгып дүрбү салып, элжеринин тынчтыгын көзөмөлдөгөн. Шекерге бара бергенимде жол боюндагы чоң түп кара жыгачтын көлөкөсүндө отуруп, уккан-көргөндөрүн айтышып, ааламдан кабар

алышкан аксакалдарды учуратканда, айылдын тынчтыгын сезип, көңүлүм жайлана түшөт.

Чыңгыз Айтматов

Сөздүк:

түтүн эл – хўжалик
кош чокулуу – қўш чўққиси бор
көзөмөлдөгөн – назорат қилмоқ
көңүлүм жайлана – кўнглим жойига

44-көнүгүү. «Менин мекеним», «Менин атам», «Жан досум», «Менин сүйүктүү кесибим» деген темаларда монологдук текст түзгүлө.

Диалогдук кептин колдонулушу тексттеги кырдаал, жагдай (ситуация) түзүүчү каражат катары пайдаланылат. Ошондой эле диалог тексттеги «тынчтыктан» кыймыл-аракетке өткөрүүчү, бир беткейликти ар түрдүүлүккө алмаштыруучу, кейипкерлерди кепке тартуучу, анын мүнөзүн, кыялын ачып берүүчү каражат болуп кызмат кылат.

45-көнүгүү. Диалогду окугула, түзүлгөн кырдаал тууралуу айтып бергиле.

Эң негизгисин унутпа...

Жаш, мектепти жаңы бүтүргөн бала атасына келип:

– Ата, уулуңуз үчүн кубана берсеңиз болот. Мен университетке тапшырдым! Мен өз бактымды таптым! – дейт.

– Эң жакшы, уулум, – дейт атасы, – анан эмне кыласың?

– Беш жылдан кийин диплом алам да, сүйүктүү ишим менен алектенем.

– А андан кийин эмне кыласың?

– Катуу иштеп, мыкты адвокат болом.

– Андан кийин?..

– Андан кийин үйлөнүп-жайланып, үй-бүлө курам. Балдарыма татыктуу тарбия берип чоңойтом.

– Андан кийин эмне кыласың? – деп такып сурай берет атасы.

– Ардактуу эс алууга кетем. Балдарымдын ийгилигине кубанып, алардын турмушта өз ордун табуусуна акыл айтып, жардам берем.

– Андан кийин эмне болот, уулум? – деп, үнү каргылдана акырын суроо узатат атасы. Уулу көпкө ойлонуп, атасынын суроосунун маанисин түшүнүп:

– Мен негизгисин унутуп калыптырмын, ата. Бул турмушта мен сизге ыраазымын! Эрезеге жеткирген, турмушта өз ордумду табууга жардам берген сизге рахмат! Мен сизге чексиз ыраазымын! – деп атасын кучактайт.

«Шоокум» журналы

Сөздүк:
эң негизгисин – энг асосийси
алектенем – шуғулланаман
татыктуу – муносиб
ардактуу – ҳурматли
эрезеге жеткирген – вояга етказган

Накыл сөздөр:

Атанын балага калтырган мурасы – жакшы тарбиясы.
Ата сыйлаган абийир табат, эне сыйлаган элге жагат.
Атанын көөнү балада, баланын көөнү талаада.
Балам, балалуу болгондо билерсиң.
Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны.
Ата-энени кандай сыйласаң, балдарыңдан ошондой сый көрөсүң.

46-көнүгүү. Текст боюнча төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

- Уулу эмнеге кубанды?
- Анын эң негизги максаты эмне эле?
- Атасы баласынан кандай сөз күттү?
- Баласы эмнени унутуп калган?
- Силер келечекте ким болгуңар келет?
- Ал максатка кантип жетүү керек?
- Ата-эне баладан эмне күтөт?

47-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, текст стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын айтып бергиле.

Жаштык

Алоолоп күн жүргөндөй кулачында,
Зыпылдайт үмүт ойдун кылаасында.
Алыскы ааламдарга сызууну эңсейт,
Алмашып канаттарын ылаачынга.

Тиктейт да чексиздикти алыс жакта,
Ченемсиз сапарына кайрылат да.

Койнуна табияттын сүңгүүнү эңсейт,
Алмашып канаттарын карлыгачка.

Жолон Мамытов

48-көнүгүү. Маалымкат кандай белгилерден тургандыгын, кандай формада жазылганын жана стилдин кайсы түрүнө кирерин айтып бергиле.

МААЛЫМКАТ

Ош шаарындагы
Т. Сатылганов атындагы орто мектеби
15-октябрь, 2013-жыл.
№ 82
Ош шаары

Каримов Улукбектин Ош шаарындагы Т. Сатылганов атындагы орто мектептин 11-классында окугандыгы анык.

Маалымкат Ош шаардык аскер комиссариатына көрсөтүү үчүн берилди.

Мектеп директору: (колу) Э. Курманова
Катчы: (колу) Г. Турдуева
Мөөр

49-көнүгүү. Текстти көчүрүп жазып, стилин аныктагыла, башка стилдин түрлөрүнөн эмнеси менен айырмаланып турганын көрсөткүлө.

Жайдын акыркы күндөрү. Бирок, ошондой болсо да, күндүн ысык илеби уруп жаткан. Өкмөттүк аянт демейдегиден башкача шаңга бөлөнгөн. Ар кандай чакырыктары бар жазуулар, илинген байрактар, түрдүү түстөгү желектер борбордук аянтты көркүнө чыгарып турат.

Көчөдөгү элдин маанайы ачык, жүздөрү жарык, айрыкча жаш балдардын кубанычтуу үндөрү, күлкүсү айлананы шаңга бөлөп, өзгөчө бир салтанаттан кабар берет. Мамлекеттик желектин алдында турган аскер кийимчен жигиттер өткөн-кеткенди көздөрү менен узатып, кыймылсыз турушат.

Мына, майрамдык салтанаттын ачылышына саналуу мүнөттөр калды көрүнөт, аянтта өзгөчө тартип орной баштады.

Накыл сөздөр:

Ынтымагы бар үйгө ырыс түнөйт.
Эгемендик – эл бактысы.
Достук – бардык байлыктан кымбат.
Биримдиктин билеги күчтүү.

50-көнүгүү. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле, текстти андан ары уланткыла.

- Текстте кайсы майрам жөнүндө кеп болуп жатат?
- Ал качан майрамдалат?
- Бул күн качантан бери белгиленип келе жатат?
- Бул майрам бизге эмнелерди алып келди?
- Сен үчүн бул майрамдын кандай мааниси бар?

§ 10. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ, АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Учурдагы маанилүү окуялар, иш-аракеттер жаңылыктар жөнүндө маалымат берген чыгарманын түрү **публицистика** деп аталат. Ал латындын **«publikus» (публикус)** деген сөзүнөн алынып, кыргыз тилинде **коомдук** деген түшүнүктү билдирет. Стилдин бул түрү элдин кеңири катмарына ылайыкталып, коомдук, саясий, маданий маселелер боюнча кабар берет.

Публицистикалык стиль газета-журналдарда, радиоуктуруу, телекөрсөтүүлөрдө, өкмөт, мекеме жетекчилеринин докладдарында, макала, очерк, мемуардык чыгармаларды жазууда жана башка учурларда колдонулат.

Публицистикалык стилдин милдети – коомдук турмушта, саясий чөйрөдө, эмгек процессинде же чет элде болуп жаткан алдыңкы идеялар, алга жылуулар, өзгөрүүлөр, жаңылыктар тууралуу маалыматтарды өз убагында элге тез, таасирдүү, жеткиликтүү баяндоо. Анын максаты болуп жаткан окуяларга карата коомчулуктун пикирин пайда кылуу жана агитациялык, пропагандалык багыттагы иштерди аткаруу болуп саналат. Публицистикалык стилдин коомдук кызматы – эл массасына таасир берүү болот, бирок эл көз карашын өзү аныктайт.

Публицистикалык стилге төмөнкүлөр мүнөздүү:

• гезит, журналдарда, радиоуктурууларда, телекөрсөтүүлөрдө, жарыш сөздөрдө, журналисттердин кептеринде ж.б. колдонулат;
• маанилүү коомдук, саясий жана маданий кабарларды билдирет, аларга туура мамиле жасоого чакырат;
• ачык, так, жеткиликтүү жана таасирдүү болуш үчүн учкул сөздөр, макал-лакаптар, фразеологизмдер кеңири пайдаланылат;
• коомдук, саясий сөздөр көбүрөөк колдонулуп, кээ бир сөздөр өтмө мааниде (көмүр – кара алтын) жана кайталанып келе берет.

Публицистикалык стиль тилдик бирдиктердин жана каражаттардын колдонулушуна карата **маалымат, макала, корреспонденция, репортаж, очерк** ж.б. болуп бөлүнөт.

51-көнүгүү. Текст публицистикалык стилдин кайсы түрүнө кирет?

Бүгүнкү биздин берүүбүз борбордук спорт аянтынан болмокчу. Анткени, бүгүн бул жерде республиканын мектеп окуучуларынын арасында спорттун беш түрү боюнча мелдеш башталат.

Спорт аянтында эл абдан көп чогулган, отурарга бош орун жок болгондуктан, айрымдар тике турушат. Чогулган элдин көпчүлүгү – мектеп окуучулары. Алар өз мектебинин командасын колдоо үчүн келишкен.

Мына, мелдештин биринчи түрү болгон 100 метрге чуркоо боюнча көптөн күткөн жарыш башталды.

52-көнүгүү. Тексттин стилдик каражаттарын талдагыла, өзбек тилине которгула.

Эртең биздин мектепте кыргыз тили күнүнө арналган «Тил майрамы» өткөрүлөт. Мектептеги бардык класстардын окуучулары бул майрамга карата кызуу даярданып жаткан учур. Айрымдары дубал газета чыгарса, айрымдары концерттик номер даярдашууда. Жогорку класстын окуучулары кыргыз элинин улуттук кийимдерин кийишип, эртеңки күндүн даярдыгын көрүшүүдө. Өзгөчө 11-класстын окуучулары бул майрамга карата улуу жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармасы

боюнча инсценировка даярдап, ага керектүү болгон каармандардын кийимдерин иреттеп жатышат. Эртенки күн абдан кызыктуу өтөөрүндө шек жок.

53-көнүгүү. Жогорку көнүгүүнүн үлгүсүндө мектепте болгон окуялар боюнча репортаж жазгыла.

54-көнүгүү. Тексттин стилин, түрүн аныктагыла.

Уйгактын үлгүсү менен...

Жеңил өнөр жайындагы топчунун ордуна кеңири колдонулган жабышкактын келип чыгышы абдан кызыктуу. Швейцариялык инженер Жорж де Метраль кийимдериндеги жабышкан уйгакты тазалоо үчүн көпкө убараланат. Акыры өзүн абдан убара кылган өсүмдүктүн түзүлүшүн карап отуруп бир ойго келет. Алгач аны сыноо түрүндө жасап көрүп, пайдаланууга боло турганына көзү жеткенде өндүрүшкө сунуштайт. Ошону менен бирге ал колдонууга өтө ыңгайлуу, топчунун, сыдырманын баасына караганда бир топ арзан экенин да байкайт. Ошентип, Жорж ошол оюн жеңил өнөр жайда колдонмокчу болот. Натыйжада, сырт кийимдерде жана бут кийимдерде тагылган жабышкактар өндүрүштө кеңири колдонула баштайт.

Сөздүк:

жабышкак – ёпишқоқ
уйгак – сариқчай, чакамуг

Очерк – публицистикалык стилге кире турган жанр. Ал көбүнчө массалык маалымат каражаттарында чагылдырылат. Окуучунун көңүлүн кайсы бир кубулушка, көрүнүшкө, коомдо орду бар адамга бура тургандыгы, чындык, фактыларга таянгандыгы жана көлөмүнүн чакандыгы менен мүнөздөлөт.

Мында көркөм стилге мүнөздүү болгон тилдик каражаттарды колдонуу менен окуучунун көңүлүн өзүнө бурат. Алар негизинен гезитке жарыялануга, радио жана телеберүүлөргө арналат да, эл арасында каармандарды тааныштыруу максатын көздөйт.

55-көнүгүү. Текстти окуп, стилин жана тилдик каражаттардын өзгөчөлүгүн белгилегиле.

Бүгүнкү күндүн «баатыры» ким деген суроо мени көптөн бери түйшөлтүп келет. «Баатыр» демекчи, илгери жоокерчилик заманда өзүнүн эли-жерин душмандардан коргогон адамды баатыр дешчү экен. Кийинчерээк, биздин жерде тынчтык орногондо ак эмгегин элге, жерге арнаган адамдарды «баатыр» деп атап калдык.

Биз бүгүн сөз кылмакчы болгон инсан, мына ошол тынчтык замандын баатыры, бүтүндөй өмүрүн жаш муундарды тарбиялоого арнаган, кесибин урматтаган, өзүнүн окумуштуулук даражасы болбосо да, математиканы ийне-жибине чейин беш колундай билген, айыл мугалими Ахметов Сапарбай агай жөнүндө болмокчу.

Кыргызда «көзгө комсоо болгону менен көтөрөргө оор» деген накыл сөз бар эмеспи. Ошол накылга агайдын сыртынан караган адамга жөпжөнөкөйлүгү, бир сырдуу, токтоо мүнөзү, баскан-турганы, кылган ишинин тыкандыгы, адамдарга жасаган мамилеси, ой жүгүртүүсүнүн тереңдиги бардык жагынан төп келет.

«Сапар агай окуучуларына эч качан үнүн бийик чыгарчу эмес, ошол эле учурда аларга койгон талабы күчтүү болчу. Анын сабагын кунт коюп уккан окуучулардын тынчтыгынан чымындын учканы угулуп турчу», – деп али күнгө чейин окуучулары айтып калышат.

Мугалимдиктин бардык түйшүгүнө чыдаган, жөнөкөй мугалимден райононун башчылыгына чейинки тепкичтерди басып өткөн 45 жылдык эмгеги, жөн гана математиканы окутпастан, өткөн замандын VI кылымында улуу математиктер «чыгарууга мүмкүн эмес» деген эсептерди чыгарып, илимде жаңы ачылыш жаратышы азыркы замандын баатыры дегенге толук татыктуу.

Айым Акматова

Сөздүк:

баатыры – қаҳрамон, паҳлавон
жоокерчилик – жангчи, ҳарбий
ийне-жибине – майда-чуйдасигача
комсоо – кўримсиз
тыкандык – батартиб
ачылыш – очилиш

Накыл сөздөр:

Окуу – түндө алдыңдагы шам чырак,
Билим алсаң, маңдай ачык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Жеткирди миң-миңдеген ачылышка,
Сага даңк, илим күчү, урмат сага!

Окуу болсо, билим үчүн жол салат,
Билим болсо, иштин көзүн ал табат.

Билимдүүгө окуу кийим, аш болот,
Билимсиздер ушак менен дос болот.

Жусуп Баласагын

Макала – күндөлүк маалымат каражаттарына ылайыкталып жазылган публицистикалык стилдеги жанрдын түрү. Анын жазылыш максатына карата маалымат берүүчү макала, сын макала жана илимий макала деп үч түргө бөлүштүрүүгө болот.

Макаланын биринчи түрү маалымат берүү максатын көздөсө, экинчи түрү чыгармага карата окуучулук көз караш айтылат, ал эми үчүнчүсүндө автор өзүнүн жеке көз карашын бекемдөөдө, тастыктоодо жана жыйынтык чыгарууда башка илимий булактарды пайдаланып жазылат.

56-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Стилдин максатын аныктагыла, текст боюнча суроо-жооп түзүп, аны интервью түрүндө жазгыла.

Бүбүсара Бейшеналиева

Кыргыздын атактуу балеринасы Бүбүсара Бейшеналиева 1926-жылы Аламүдүн районундагы Таш-Дөбө кыштагында туулган. Ал жаш кезинен бий өнөрүнө кызыккан жана анын мүчө түзүлүшү, сырткы келбети да ага төп келген.

Бүбүсара 1936–1941-жылдары Ленинград хореографиялык окуу жайында окуган. 1948–49-жылдары ошол окуу жайдын өнөр арттыруу классында айтылуу балет педагогу А. Я. Вагановадан таалим алган. 1941-жылдан Кыргыз Мам-

лекеттик опера жана балет театрынын солисти болуп иштеген. 1947-жылы Кыргыз ССРинин «Эмгек сиңирген артисти» деген наамга татыктуу болгон. 1949-жылдан Фрунзедеги хореографиялык окуу жайынын педагогу катарында бийчилерди тарбиялаган.

Б. Бейшеналиева кыргыз искусствосунун Москвада өткөн биринчи декадасында (1939-жылы) бийлеп, сахнада биринчи жолу «Селкинчек» балетинде Зайнуранын ролун аткарып, бийчилик талантын жана жогорку профессионалдык чеберчилигин көрсөткөн.

Ал көптөгөн спектаклдерде каармандардын образын мыкты ачып берүүгө жетишкен. Бүбүсаранын өнөрүнө кыргыз сахнасында гана эмес, союздук республикалардын, чет өлкөлөрдүн сахналарында кол чабышкан. Бүбүсара кыргыздын балет өнөрүнүн даңкын көп жерге тааныткан. Ал катышкан «Чолпон» балет-фильми дүйнөнүн алтымыштан ашуун өлкөсүндө көрсөтүлгөн.

Сөздүк:

төп келген – мос келган, туш келган — *даңкын – шуҳратини*
чеберчилигин – маҳоратини

Табышмакты тапкыла:

Сүйлөбөйт, бир нерсени айтып берет,
Ал нерсе адамзатка абдан керек.
Ичинде сактап койгон нечен сыр бар,
Ойлонуп, муну кимдер таап көрөт.

57-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнгөнүнөрдү сүйлөп бергиле, стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын жана анын тилдик каражаттарын аныктагыла.

От кантип пайда болгон?

Байыркы адамдар отту кантип пайда кылышкан деген суроо баарыбызды кызыктырбай койбойт. Оттун пайда болуусу адамзаттын жашоосун түп тамырынан бери өзгөрткөн. Анткени ага чейин алар тамакты чийки түрүндө пайдаланышкан болсо, кийин бышырып жегенге өтүшкөн.

Адамдар отту пайда кылуунун ар түрдүү жолун сынап көрүшкөн. Айрымдары эки жыгачты жонуп бири бирине сүргөндөн от пайда кылышса, айрымдары эки ташты жануудан

от алышкан. Табылган от бири бирине берилип, таратылган. Эгер отту капыстан өчүрүп алышса, аны алыстан сурап келүүгө туура келген. Ошентип, от пайда кылуучу курал ойлоп табылгандан кийин, мурдагыдай бир жерден экинчи жерге чокту ташыгандан, чокко көз каранды болуудан кутулган.

Адамдардын отко жасаган аяр мамилеси азыркыга чейин сакталып, «отту чачпоо», «отту бут менен ичкертпөө», «отко май салуу», «отко жүгүнүү» сыяктуу ырым-жырымдар ошондон калса керек.

Сөздүк:

сүргөндөн – ишқалагандан — *көз каранды – қарамлик*
түп тамырынан – тубдан — *аяр мамиле – эҳтиётқорлик*

§ 11. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДИН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Стилдин башка түрлөрүнөн публицистикалык стиль тилдик каражаттардын колдонулушу жагынан эркиндиги жана ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Башкача айтканда, публицистикалык стилде ылайыгына жараша көркөм стилге (троптун түрлөрү, эмоция, экспрессия), илимий стилге (илимий терминдер, орток маанилүү сөздөр) мүнөздүү тилдик каражаттар колдонула берет.

Айрым учурда абстракттуу чакырык маанисиндеги сөздөр, синонимдер, неологизмдер, сырдык сөздөр, жөнөкөй, татаал сүйлөмдөр, каратма сөз, киринди сөз, төл жана бөтөн сөздөр пайдаланылат.

58-көнүгүү. Текст публицистикалык стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын айтып бергиле, тилдик каражаттарын талдагыла, тема койгула.

Организмдеги канды иштетүү боюнча «эң ири фабрика» деген атка ээ болгон орган – боор. Боордун салмагы 1,5–2 килограмм болот жана бөйрөктөрдөн айырмаланып, канды дарылардын калдыктарынан, тамак-аш менен кирген татаал түзүлүштөгү уулуу заттардан тазалайт.

Боордун ар бир клеткасында бир убакта 500гө чейин химиялык реакциялар тынымсыз жүрүп турат. Анда миллиондогон микроканалчалар жайгашкан. Бул каналчалар аркылуу андан мүнөтүнө 1,5 литр кан тазаланып өткөрүлөт.

Адамдын организминдеги татаал кызматты аткарган боордун дагы бир таң каларлык өзгөчөлүгү – анын өзүн-өзү жаңылоосу. Эгер боордун ооруга чалдыккан 70 пайызы кесип салынса да, эки-үч жуманын ичинде кайра мурункудай калыбына келе алат.

59-көнүгүү. Текстти окугула, публицистикага мүнөздүү болгон тилдик каражаттарын көчүрүп жазгыла.

Учуучу балык тууралуу уктуң беле?

Биз пингвинди канаты болуп туруп учпаган жалгыз канаттуу катары билебиз. Бирок канат жалаң эле учуу үчүн эмес, кыймылга келтирүүчү органдын да милдетин аткарат. Канаттуулардын ичинен пингвиндер канаттарын учуп жүрүү үчүн эмес, суу астында сүзүү үчүн гана колдонуп жатса, тескерисинче, сууда сүзүү үчүн кызмат кылган калакчаларын канат катары колдонгон балыктар да бар. Булар – кадимки эле «балта балыгы» деген балыктар. Балта балыгы кенен жайылууга жөндөмдүү калакчаларынын жана андагы күчтүү булчуңдарынын жардамы менен суу үстүндө узак жерге чейин учуп барууга жөндөмдүү. Ал гана эмес, учуу ылдамдыгын саатына 56 километрге чейин жеткире алышат.

«Жандуу жаратылыш»

Ыймандуулуктун алиппеси

Саламыңдан жазба, саламдашуу көңүлдү жибитет.
Улууга ийилип салам берсең, алиги мол болот.
Бирөөдөн карыз алсаң, суратпай бер.
Ынсаптуулукту, адилеттикти өзүңө туу тут.
Колуңдан келген кызматты эч кимден аянба.
Бүгүнкү жасай турган ишиңди эртеңкиге калтырба.
Билбеген нерсеңди билбейм дештен уялба.
Өзүңдөн улууларга урмат көрсөт, кичүүлөрдөн сый көрөсүң.
Кечиримдүүлүк, сабырдуулук – ыймандуулуктун белгиси.
Калп айтпа, калпычынын казаны кайнабайт.

Сөздүк:

ынсаптуулук – инсофли
адилеттик – адолатли
кечиримдүүлүк – кечиримли

§ 12. БЫШЫКТООЧУ ЖАНА МАШЫКТЫРУУЧУ КӨНҮГҮҮЛӨР

60-көнүгүү. Текстти окуп, тилдик каражаттарын талдагыла.

Толубай сынчы

Уламыштарга караганда, Толубай сынчы талаада жаткан бир аттын куу башынан ал тулпар ат экендигин аныктаган экен. Толубайдын мындай сынчылыгын уккан Жаныбек кан аны чакыртып, өз аттарынын ичинен тулпар танда деп буйрук берет.

Кандыктагы бардык аттарды сынчынын астынан чубатып өткөргөндө, алардын бирөөнү да ал жактырбайт. Үчүнчү күн дегенде унутулуп калган бир кедейдин кырк жеринде жоору бар, мүдүрүлүп баса албаган чаар атын алып келишет. Ат Толубайдын көңүлүнө толуп, «каным, сизге ылайык тулпар ушул» дегенде кан ачууланып, сынчынын эки көзүн ойдуруп салат.

Толубай эки көзүнүн куну үчүн чаар атты сурап алып, үйүндө кырк күн таптап, кырк биринчи күнү кемпирин ээрге мингизип, өзү учкашып, уудан кайткан кандын жолун тосуп чыгат. «Мына баягы ат, эми күлүктөрүң менен кууп жетип көр» – дейт да, чаап жөнөйт.

Кандын тулпарлары канчалык күлүк болсо да, бирден айыбы болгондуктан, чаар тулпарга жете алышпайт. Ошентип, Толубай сынчы кандан өчүн алган экен. Кыргыз элинде ошондон бери «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол" деген накыл сөз айтылып калган дешет.

Сөздүк:

куу башынан – қуруқ бош суяги *тулпар – тулпор, чавандоз*
мүдүрүлүп – қоқилиб

Накыл сөздөр:

Сынчынын көзү өткүр, чечендин сөзү өткүр.
Сыналган дос сырдашууга жакшы,
Сыналган душман күрөшүүгө жакшы.
Байкабай туруп баспа, билбей туруп шашпа.

61-көнүгүү. «Толубай сынчы» деген текст боюнча суроолорду түзүп, ага жооп жазгыла. Андан ары текст боюнча репортаж түзгүлө.

62-көнүгүү. Текстти окуп, мазмунун сүйлөп бергиле, биринчи абзацта айтылган улуу дарыгердин сөзүнүн маанисин чечмелегиле.

Иса Коноевич Ахунбаев – өмүр сакчысы

«Мен өзүмдүн эмгегим менен элдин уулумун. Бул элдин алдында башымды ийемин. Элим, мен сенин кулуңмун. Жалаң эмгегим гана эмес, менин каным да сага таандык», – деген Ахунбаев Иса Коноевич.

Ал 1908-жылдын 25-сентябрында Ысык-Көлдүн жээгинде орун алган Тору-Айгыр айылында жарык дүйнөгө келген. Жаштайынан бирөөнүн малын багып, турмуштун ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, өз айылдаштары сыяктуу эле теңсиздиктин, ачарчылыктын, жокчулуктун азабын тарткан.

Эл арасында ар түрдүү оорулар тарап, аларды эмчи-домчулар дарылаган болуп, бирок көпчүлүгү ошол оорудан каза тапкан. Андай окуялар Исанын тынчын алып, көл жээгинде алар жөнүндө көп ойлончу. Ошондогу адамдардын тагдыры анын келечекте окуп билим алып, адамдарга жардам берүү, өз өмүрүн адамдын жаркын келечегине арноо максатын алдына койгондур, ким билет.

1930-жылы медициналык техникумду бүтүргөндөн кийин, Ташкенттеги Орто Азия университетинин медициналык факультетине кирип, 1936-жылы бүтүрүп, Кыргызстанга кайтып, Фрунзе шаарында хирург болуп иштеп баштайт.

И.К.Ахунбаев СССРде биринчилерден болуп жүрөккө операция жасаган жана союзда гана эмес, чет мамлекеттерде да анын эмгеги бааланган. Ал – бүтүндөй өмүрүн адамдардын ден соолугун сактоого арнаган дарыгер, медициналык адистерди даярдоодо көп эмгек сиңирген жетекчи, коомдук жана мамлекеттик ишмер катары белгилүү инсан.

Сөздүк:

эмчи-домчулар – табиблар
дарыгер – табиб
ишмер – арбоб

63-көнүгүү. «Өмүр сакчылары» деген темада макала даярдагыла. Анда дарыгерлердин кызматы жөнүндө баяндап бергиле.

64-көнүгүү. Тексттин стилин, түрүн аныктагыла, эпос жөнүндөгү оюнарды андан ары улантып жазгыла.

«Манас» эпосу

Кыргыздардын тарыхында элинин эркиндигин коргогон баатыр Манастай уулдары көп болгон. Алардын баатырдыгы тууралуу чыгармалар эл ичинен чыккан таланттуу адамдар тарабынан жаралып, айтылып келет.

«Манас» – байыркы доордон бери кыргыз элинде айтылган, баатырлыкты даңазалаган улуу эпос. Дүйнө элдерин таң калтырган бул эпос – кыргыз элинин байыркы тарыхы, баа жеткис көркөм мурасы, көөнөрбөс искусствосу, руханий маданияты. Эпос – нечен кылымдардын түпкүрүнөн бери атадан балага, муундан муунга оозеки, жазуу түрүндө берилип келе жаткан асыл мурас.

«Манас» эпосу көлөмү, катышуучу каармандарынын саны, камтылган окуялар жана көркөмдүгү жагынан дүйнө элдеринин эпосторунан айырмаланып турат. Ал грек жомокчусу Гомердин «Илиада» жана «Одиссея» поэмаларынан көлөмү жагынан он сегиз эсе чоңдук кылат.

Сөздүк:

даңазалаган – донги чиққан
көөнөрбөс – бетакрор
баа жеткис – бебаҳо
руханий – руҳоний

65-көнүгүү. Үзүндүнү окуп, мазмунун айтып бергиле, жаттап алгыла.

Аксакал Жакып кеп айтып,
Көптүн келди кашына.
Көзүн салып бай Жакып,
Аяк менен башына.
Отурган эл дегдеди,
Оозуна бир ат келбеди.
Акылмандар алдырап,
Карап турду жалдырап
Кайдан келди жан билбейт,

Ат асмандан дечү эле,
Жакшы ат коёр бекен деп,
Пайда болду дубана.
Уруксат болсо балаңын,
Мен коёюн атын деп.
Адамдын баары чуу этти,
Аты болсун Манас деп.
Алла Таала сактасын,
Ар балаадан калас деп.

«Манас» эпосунан

66-көнүгүү. Мектептеги алдыңкы окуучулар тууралуу макала даярдагыла, аны андан ары интервьюга айландырсаңар болот.

67-көнүгүү. «Жазуу түрүндөгү тегерек стол» стратегиясы менен «Маданияттуу адам деген ким?» деген темада талкуу өткөрүү.

Стратегиянын кадамдары:

• Окуучуларды чакан топторго бөлүү;

• Теманы жарыя кылуу;

• Топтун мүчөсү тема боюнча өз идеясын жазып, сол жагына узатат;

• Ар бир топ өз жазгандарын доскага жайгаштырат;

• Жыйынтык чыгаруу.

Ар бир топко барак кагаз, түстүү калем таратылат. Биринчи окуучунун тема боюнча жазган идеясына, сол жактагы окуучу башка түстөгү калем менен өз идеясын жазат да, сол жагына узатат. Убакыт бүткөндө, ар бир топ өз барагын доскага илип, топтон бирден окуучу идеяларды жыйынтыктайт. Мугалим бардык топтордогу идеяларды чогултуп, жалпылайт. Жыйынтыгында, маданияттуу адамдын белгилери доскага жазылып, топтордун ишмердүүлүгү бааланат.

Сабактын аягында талкуунун жыйынтыгы менен публицистикалык стилдин түрлөрү боюнча текст же эссе жазуу.

68-көнүгүү. «Эгер сиз президент болсоңуз...» деген темада интервью уюштургула. Маекке окуучуларды жана мугалимдерди катыштыргыла.

69-көнүгүү. Тексттин стилдик өзгөчөлүгүнө көңүл бургула.

Алгачкы изилдөөчү

Чокон Чынгызович Валиханов кыргыз элинин бай тарыхын, элдик оозеки чыгармачылыгын революцияга чейин иликтөөгө алып, кагаз бетине түшүргөн казак элинин көрүнүктүү окумуштуу-саякатчысы, демократ-агартуучусу, этнографы жана сүрөтчүсү болгон.

Ал Костанай облусунун Күнтийбес кыштоосунда 1835-жылы төрөлгөн. Изилдөөчү 30 жылдык өмүрүндө казак, кыргыз жана башка Орто Азия элдеринин тарыхын, маданий бай мурастарын чогултууга, так маалыматтарга негизделген баа жеткис эмгектерин жазууга жетишкен.

Ч. Валиханов 1856-жылы Ысык-Көлгө саякатчылар менен келип, манасчылардан «Манас» эпосун угуп, абдан таң калып, анын бир бөлүгүн кагаз бетине түшүрүп, кыргыз маданият тарыхында алгачкы жыйноочу, изилдөөчү катары калган.

Сөздүк:

иликтөөгө – текширишга
окумуштуу-саякатчысы – сайёҳ, олим
демократ-агартуучусу – демократ-маърифатчи
этнографы – этнограф
манасчылардан –манасчилардан
алгачкы жыйноочу – дастлабки манасшунослардан

§ 13. ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО ЖАНА БЫШЫКТОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮЛӨР

70-көнүгүү. Текстти түзүлүшү боюнча талдагыла, стилин аныктагыла.

Улуу Кытай сепили

Улуу Кытай сепили – ажайып курулуш, байыркы доор эстелиги. Узундугу 4000 метрге жеткен бул бийик дубал – дүйнөдөгү кереметтердин бири.

Байыркы заман менен орто кылымдарда түндүк жана батыш Кытайда көчмөн элдер жашашкан. Кытай империясы күч алып, кошуна элдердин, көчмөндөрдүн конушун басып, өзүнө каратып алган. Бирок бара-бара бийликтин алы кетип, начарлайт. Улуу Кытай империясында ич ара чатактар чыгып, бөлүнүп-бөлүнүп кетет. Көчмөндөр аларга чабуул коюп, ички аймактарга чейин жетет, эркектерин туткундап, аялдарын күң кылат.

Мына ушундай зомбулуктан улам Кытай хандары биздин заманга чейинки IX-III кылымдарда көчмөндөр ашып келчү ашууларды бекитип, коргон кура баштаган. Коргондун бийиктиги 10 метрдей келип, үстүндө араба жүрө тургандай бул сепил азыркы күнгө чейин сакталган.

Сөздүк:

сепили – қалъаси конушун – маконлар
аймактарга – аймоқларга зомбулуктан – зўравонликдан
ашууларды – довонларни

71-көнүгүү. «Өзүн-өзү таануу» стратегиясы боюнча төмөнкү төрт суроого публицистикалык стилде жооп жазгыла.

- **Өзүм жөнүндө** (сен өзүңдү кандай адам деп ойлойсуң?)

• **Сыймыктанамын** (сен жашооңдо эмне менен сыймыктанасың?)

• **Кызыгуум** (сен бош маалыңда эмне менен алектенгенди каалайсың?)

• **Сыйлаган адамым** (сен кайсы сапаттары үчүн аны сыйлайсың?)

72-көнүгүү. Төмөнкү тексттин маанилик бүтүндүгү жана андагы негизги ой жөнүндө айтып бергиле.

Адептүүлүк деген эмне?

Адептүүлүк – адамдардын жүрүм-туруму, бири бирине жасаган мамилеси, карым-катнашы жөнүндөгү жалпы эрежелер. Буга сылыктык, сыпайыгерчилик, кичи пейилдик, элпектик, улууну урматтоо, кичүүнү сыйлоо сыяктуу көптөгөн жакшы сапаттар кирет. Мындай сапаттар байыркы ата-бабалардан бери муундан муунга өтүп, улам толукталып келе жатат. Алардын айрымдарын эсиңе сакта!

• Жолдо бара жатканда улуу адамдарга дайыма салам айтуу керек.

• Мектептен келе жатканыңда алдыңдан улгайган киши жолукса, жолдун четине чыгып, ага жол берүүгө тийишсиң.

• Сабактан колуң бошой калганда зарыл болгон жумушту аткарып, ата-энеңе жардам беришиң керек.

• Автобуста же троллейбуста келе жатканда өзүңдөн улуу адамдар чыкса, тура калып орун бошотуу керек.

• Сага жакшылык жасаган адамга «ыракмат» деп, ыраазычылык билдирүүнү унутпа.

• Улуу кишилерге дайыма «сиз» деп кайрыл.

• Бирөөгө сөз берсең, аны сөзсүз аткарууга тийишсиң.

Адептүүлүктүн негизи балалык, өспүрүмдүк куракта түзүлөт. Ошондуктан жаш кезиңден адептүү болуп өссөң, ата-энеңдин сыймыгы, өз мекениңдин чыныгы инсаны боло аласың.

73-көнүгүү. Текстти окуп, маанисин айтып бергиле, өзүңөр достук жөнүндө эссе жазгыла, өзбек тилине которгула.

Достуктун формуласы

Эки бала дос болот. Алардын достугу көп жылга созулат. Бир күнү экөө болбогон нерсе үчүн урушуп, бирөөсү экинчисин жаакка чаап жиберет. Келтек жеген бала жаагы оорута-

нына карабай, унчукпай басып кетет да, суу жээгине барып, кумга: «Бүгүн эң жакшы көргөн досум мени жаакка чапты» деп жазып коёт. Ошентип, алардын достугу кайра улана берет.

Бир күнү экөө сууга түшкөнү барат да, кырсык болуп, биринчиси сууга чөгүп кетерде, экинчиси аны куткарып калат. Ал өзүнө келгенден кийин: «Бүгүн эң жакшы көргөн досум менин өмүрүмдү сактап калды» деп ташка жазып коёт.

Аны көргөн досу:

– Мен сени жаакка чаап жибергенде, сен аны кумга жаздың да, куткарып калсам, аны ташка жаздың. Эмнеге? – деп сурайт.

Анда досу:

– Досум, капалыкты кумга жаз, анткени ал бат эле өчүп калсын. Ал эми жакшылыкты ташка жаз, аны эч ким өчүрө албайт, – дептир.

«Шоокум» журналы

Сөздүк:

кырсык – фожеа, бахтсизлик *капалыкты – гам-алам*

Накыл сөздөр:

Жамандыкты унуткан жакшы,
Жакшылыкты унуткан жаман.
Дос деген ыйык нерсе, эгер аны баалай билсе.
Жүз сомуң болгончо, бир досуң болсун.
Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.
Эсептешкен дос болбойт.

74-көнүгүү. «Жаратылыш – жан досум» деген темада текст түзгүлө, стилдин кайсы түрү экенин айтып бергиле. Бири-бириңердин текстиңерди окуп, пикириңерди билдиргиле.

Ырды көркөм окугула:

Жер байлыгын коргойлу

Сулуу, сонун тоолор мейкин,
Суктанасың бассаң эркин.
Булак суусун булгай көрбө,
Буза көрбө токой көркүн.

Табиятты тааный билип,
Ыйык сезип, кармап бийик.
Айыл, калаа өңүн ачсак,
Алма, алча, өрүк тигип.

Тоо суусунун шарын тыңшап,
Жазда барып жатсаң уктап.
Эс аласың, күч аласың,
Кызыл, жашыл гүлүн жыттап.

Ата-баба жолун жолдоп,
Келечектин камын ойлоп.
Тынчтык күнгө үнду кошуп,
Жер энени турсак коргоп.

Барктабас Абакиров

Накыл сөздөр:

Дарак тамыры менен, адам достору менен күчтүү.
Жер байлыгы – эл байлыгы.
Малы жок деп элден түңүлбө, чөбү жок деп жерден түңүлбө.
Эл эмгегин жер жебейт.

75-көнүгүү. «Ата журтту коргоо – ыйык милдет» деген темада дилбаян жазгыла.

I ЧЕЙРЕКТЕ ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО ҮЧҮН СУРООЛОР

1. Стиль деген эмне?
2. Тексттин мүнөздүү белгилери кайсылар?
3. Тексттин түзүлүшү кандай бөлүктөрдөн турат?
4. Тексттин темасы, аты деген эмне?
5. Тексттеги негизги ой жөнүндө айтып бер.
6. А. Осмонов качан, кайда туулган?
7. Эне мээримин балдарына кантип бөлүштүрдү?
8. Абзацтын кандай мааниси бар?
9. Тексттин мааниси, мазмуну дегенди кандай түшүнөсүңөр?
10. Кептин стилдери кайсылар?
11. Жакшы адамдын белгисин айтып бергиле.
12. Тексттин структуралык түзүлүшү кайсылар?
13. Жаш бугу эмнеден жабыркады?
14. Текст маанилик түзүлүшү жагынан кандай бөлүнөт?
15. Кыргызстандагы дары чөптөрдөн кайсыларды билесиңер?
16. Тексттин бүтүндүгү деп эмнени айтабыз?
17. Бугу-Эне балдарга кандай насаат айтты?
18. К. Тыныстанов ким болгон?
19. Суунун жашоодогу мааниси жөнүндө айтып бергиле?
20. Публицистикалык стилге мүнөздүү белгилерди атагыла.
21. Таш-Рабат качан, кимдер тарабынан курулган?
22. Бүгүнкү күндүн баатыры ким?
23. Толубай сынчы кандан кантип өч алган?
24. «Манас» эпосу жана аны изилдөөчүлөр.
25. Улуу Кытай сепили кайсы доорго таандык?
26. Дос кандай болушу керек?

§ 14. КӨРКӨМ СТИЛЬ, АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Көркөм стиль стилдин башка түрлөрүнөн айырмаланып, универсалдуу болот. Ал бардык курактагы, ар кандай кесиптеги адамдарга түшүнүктүү. Көркөм чыгарманын негизги максаты – адамдарга эстетикалык-нравалык тарбия берүү менен бирге руханий дүйнөсүн, таанып-билүүсүн, дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу. Көркөм стилдин башка стилдерден дагы бир айырмасы – тилдик каражаттарды эркин колдонгондугунда. Эне тилдеги бай материалдардын бардык түрлөрүн: синонимдерди, фразеологизмдерди, өтмө маанидеги сөздөрдү, антонимдерди ж.б. көркөм ыкмада пайдалануу менен окурмандын көңүлүн өзүнө бурат, чыгарманын көркөм сөз кудурети артат, стилдик өзгөчөлүгү пайда болот. Мисалы:

Кандай ата-эне болбосун, очогунун отун өчүрбөй, куттуу үйүнөн түтүн булаткан туяк калышын тилейт. Баласы теңтушунан кем калбай билим алып, журтунун керегине жараган киши болуп чыгышын самабаган жан жоктур.

Кыргыз адабий тилинде көркөм чыгарманын стили өзгөчө орунду ээлейт. Көркөм чыгарма тигил же бул көрүнүштү, кубулушту баяндоо касиетине гана ээ болбостон, окуучуга каарман аркылуу эстетикалык таасир этип, көркөм табитин калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Көркөм каарман канчалык чындыкка жакын, айкын мүнөзгө ээ болсо, окурманга ошончолук таасирдүү болот.

Көркөм текст пайда болордон мурда автор тарабынан иштелип чыккан план боюнча системаланып, окуяны ырааттуу берүү үчүн кырдаалды баяндоо, жаратылышты же көрүнүштү сүрөттөө, кыялындагы нерсени ой жүгүртүү аркылуу берүү ыкмалары колдонулат. Булар тексттин түзүлүшүн пайда кылып туруу менен бирге ар бири өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Мисалы:

Кычыраган кыш. Күн суук. Чыкылдаган кышкы аяз бетиколду тоңдурат. Күн чайыттай ачык. Асманда токумдай да булут жок. Кышкы күн алсыз нурун ай-ааламга чачууда. Жер бетиндеги аппак кар күндүн нуруна жарк-жарк этип, көздү уялтат.

Касымалы Баялинов

Көркөм тексттин структуралык түзүлүшү баяндоодон (автордук же кейипкердик), сүрөттөөдөн (жаратылыш кубулуштарын, жагдайды, буюмдарды, адамдын сырткы келбетин жана мүнөзүн ж.б.) автордук же кейипкердик ой жүгүртүүдөн, башкача айтканда кайсы бир маселени чечүүгө карата болгон мамиледен турат. Көркөм стилдин ичинен драмалык чыгармаларда гана бул сыяктуу структуралык түзүлүш сахна жасалгасы, кейипкерлердин кыймыл-аракети, диалог, монолог аркылуу чечилет.
Мисалы:

Окуя айылда өтөт. Ой тоонун баары жашылга чулганып, бак-дарактар көркүнө чыгып турган учур. Көчөдө ойноп жатышкан балдар. Арт жакта алыстан тоо көрүнүп турат.

Айдар. Ой шумдугуң кургур *(жакасын кармап, көзүн алайтат).*

Кайрат. Андай болууга мүмкүн эмес. Жөн гана үн угулгандай сезилген. Шайтан деген болот деп агай да айтпады беле.

Талип. А чоң энем болсо шайтанды өз көзүм менен көргөнмүн деген.

Айдар. Ай, ушул сенин чоң энеңдин көрөгөчтүгүн ай. Кайдан көргөн экен? Ошону жакшылап бир сурап келбейсинби?

Кайрат. Сен антип тамашага чалба. Кандайдыр бир нерсеге өтө ишенген адамдын көздөрүнө ар нерселер көрүнүшү мүмкүн да.

«Жеткинчек» журналы

Көркөм тексттин маанилүү бөлүгүн баяндоо түзөт, анткени сүрөттөө чыгармадагы жагдайды берүүчү кошумча каражат болсо, баяндоо автор тарабынан атайын маанини түзүүчү негизги маселе болуп саналат. Ошондуктан автордук баяндоо окуяны берүүчү **автордук көз караш, позиция, абал** деп да аталат.

76-көнүгүү. Бул чыгарманын кайсы бөлүгү? Тексттин тилдик каражаттарына талдоо жүргүзгүлө.

Курмаш жайкы каникулду эки-үч жыл катары көл жээгиндеги лагерде өткөрдү. Көптөн бери жайлоону эңсеп, аны көргөнгө эки көзү төрт болуп жүргөн.

Күндөрдүн биринде алардын үйүнө жайлоодогу малчылардан бир киши келип калды. Ал Курмаштын атасы экөө

ортосунан кыл өтпөгөн курдаштар экен. Атасы уулун досуна кошуп жайлоого жибермек болду. Аны укканда Курмаштын төбөсү көккө жетти, көктөн издегени жерден табылгандай сүйүндү. Эртеңки таңдын атышын күтүп, бала көпкө чейин кирпик какпай жатты. Таң супа салганда гана көзү илинип кетти.

«Жеткинчек» журналы

77-көнүгүү. Үзүндүнү ролдорго бөлүштүрүп окугула. Автордук баяндоону белгилегиле. Текстти өзбек тилине которгула.

Найман эне эки колдоп бетин басып, солуктап ыйлап көпкө отурду. Анан калган күч-кубатын жыйнап, уулуна жөнөдү. Маңкурт уулу эчтеке көрбөгөн-билбегендей кайдыгер карап турду.

– Отурчу, сүйлөшөлү, – деди Найман эне, оор үшкүрүнүп.

– Сени издебеген жерим калбады го!

Экөө бет маңдай отурушту.

– Мени тааныйсыңбы? – деди эне.

Маңкурт башын чайкады.

– Сенин атың ким?

– Маңкурт, – деди ал.

– Сени азыр ошентип аташат, мурдагы атың эсиңдеби? Атаңдын аты Дөнөнбай, ошону билесиңби? Сенин атың – Жоламан!

Мунун баарысы уулуна эч кандай таасир этпей жатты.

Чыңгыз Айтматов

Сөздүк:

солуктап – ўксиб — *маңкурт – манқурт*
үшкүрүнүп – хўрсиниб

78-көнүгүү. Тексттин түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле, монолог менен диалогдун ой жүгүртүү менен байланышын көрсөткүлө.

... Бир күнү үйдө мектептин дубал гезити үчүн сүрөт тартып жаткан элем, апам мештин жанында от жагып отурган. Бир убакта эшик шарт деп ачылып, үйгө купкуу болуп сурданган Садык акем кирип келди. Ал мени көздөй жулкунуп басканда, желбегей жамынган шинели учуп түштү.

– Муну ким тарткан? – деп ал чоң барак кагазды бетиме сунду. Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйүм учту: бул менин

баягы кырманда Данияр менен Жамийланы калем менен тарткан сүрөтүм экен. Алар мени ушул учурда тике карашкандай болушту. Олдо, Жамийла – ай! Муну кантип таштап кетти экен? Үйдүн бир жерине бекитип коюп, унутуп калган го!..

Чыңгыз Айтматов

Сөздүк:

мештин – печканинг
купкуу болуп сурданган – ранг-қути ўчиб
үрөйүм учту – жоним халқумимга келди

79-көнүгүү. Ой жүгүртүү ыкмасында «Сулуулук деген эмне?» деген темада көркөм текст жазгыла.

§ 15. КӨРКӨМ СТИЛДИН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Көркөм стилге таандык сөздөрдүн баары эле адабий тилдин нормасына туура келе бербегени менен, алар (диалектизмдер, неологизмдер, жаргон сөздөр ж.б.) чыгарманын темасына, идеясына жана каармандардын образдарын ачып берүүгө ылайык колдонулат.

Табиятты сүрөттөөдө болсун, каармандардын сырткы келбетин, кулк-мүнөзүн сүрөттөөдө болсун, же кейипкердин ички дүйнөсүн ачып берүүдө болсун, жазуучу ылайыгына жараша көркөм сөз каражаттарын тандап алып колдонот.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм чыгарманын тили көп тармактуу жана алардын колдонулушу көп пландуу, анткени сөздөр бир жагынан маалымат берсе, экинчи жагынан окурмандын сезимине эстетикалык жактан таасир этет.

Көркөм чыгармада адам баласы жашап өткөн ар кандай тарыхый доор, коомдук ар кыл мезгил сүрөттөлөт. Ошондуктан кейипкердин кебинде же баяндоодо автор ошол доорго таандык болгон сөздөрдү колдоно алат. Турмуштук чындыкты дал өзүндөй сүрөттөө максатында тарыхый сөздөрдүн колдонулушу көркөм ыкманы пайда кылат. Мисалы:

– Сиз, айтып коюңузчу, мырза бий, бул эмне?
– Буудай!

– Буйдай... – деп такмазалады Нияз кушбеги.

– Мына, аллаяр... Мына ушул жалгыз сөздөн кыпчакты тутуп алса болот. Падышах, миңбашыга жарлык бериң!

Жазуучу Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы тарыхый сөздөр жана архаизмдер кыргыз элинин өткөн кылымдардагы жашоо турмушун айкын чагылдырып берүү максатында, атайын каражат катары тандалып алынган.

Чыгарма жаратууда жазуучулар жеке эле бир элдин турмушундагы жашоону баяндабастан, мамлекеттик чектеги, ал түгүл, мамлекеттер аралык ар кандай алака-мамилелерге чейинки маселелерге кайрылышат. Мына ушундай учурда четтен кабыл алынган түшүнүктөр, ар кандай маанидеги сөздөр, терминдер колдонулушу атайын муктаждыкты түзөт. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» чыгармаларындагы терминдик маанидеги жана четтен кабыл алынган сөздөр элдин түшүнүгүндө жок жаңы нерселерди атоо максатында колдонулат. Мисалы:

Жер шары менен биздин коштошконубуз ушул. Эки-үч сааттан кийин «Трамплин» орбитасын таштап жөнөйбүз, андан кийин Жер көзгө көрүнбөй да калат. Токойтөштүк бөтөн планеталыктар бизге карай жолдо келаткан болуу керек. Бөтөн планеталыктар менен болгон байланышыбыз кайсы радиотолкундун жыштыгында жана кайсы каналдар боюнча жүргөндүгүн вахта журналына жазып кеттик.

Чыңгыз Айтматов

Көркөм чыгармаларда стилдин башка түрлөрү да максатка ылайыктуу пайдаланылат. Айрыкча диалогдук кепте эки же андан ашык адамдардын пикирлешүүсү жашоонун активдүү бир үзүмү сыяктуу чагылдырылат. Ошондуктан кейипкердин кыял-мүнөзүнө, тарбиясына жараша орой сөздөр да, диалектизмдер да, кесиптик сөздөр да керегинче колдонула берет. Мисалы:

– О-ээй, Жакып ака!

– Ажайып го мунуң?!

– Бир карамати бар аа?

– Жакыптын өзүнүн сыйкыры бар го?
– Ырас да! Ушул азыр бул болбогондо о дүйнөнүн босогосун аттап калдык эле аа? Ха-ха-ха-ха!

Касымалы Жантөшев

Көркөм боёкчолорду пайда кылууда, кооздукту арттырууда синонимдердин, антонимдердин, фразеологизмдердин мааниси чоң. Алардын бир мааниси түз, тике атоону туюндурса, экинчиси өтмө же образдуулук туюмду билдирип, ажыратуучу же бириктирүүчү, кооздоочу же нарктоочу боёкту түзөт: Мисалы:

Муну айтса, бирөө угар, бирөө укпас,
Чынында азга жагар, көпкө жакпас.
Кары, жаш ушунча көп адамзаттын,
Бир гана жолдошу бар түк айралбас.

Алыкул Осмонов

Накыл сөздөр:

Акылдуу бала элпек, акылсыз бала тентек.
Акылдууну мактаса, ишти тындырат,
Акылсызды мактаса, бутун сындырат.
Билимсиз бирди көрсө, билимдүү миңди көрөт.
Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

80-көнүгүү. Ырды көркөм окуп, көркөм тилдин каражаттарын терип жазгыла.

Осмон гўзал ойи, куёши билан,
Инсон гўзал мардлик, бардоши билан.
Фазилати, одоби, хулки билан,
Чин хислати – ноёб қалб мулки билан.
Инсон гўзал куйи, ғазали билан,
Дониш матал, мақол масали билан.
Инсон эмас, инсон инсон бўлмаса,
Гўзалликда қалби бўстон бўлмаса.

Мумин Икром

81-көнүгүү. Стилдик каражаттарды пайдаланып, жомоктун текстин андан ары уланткыла, бири-бириңердин текстиңерди салыштыргыла.

Илгери-илгери аш-оокаттуу, айдоого жери, айдарга малы бар абышка жашаптыр. Анын эки уулу болуптур. Балдары атасына жардамдашып, эгин эккенди, мал бакканды үйрөнүшүптүр. Абышка картайганда кармаган мүлкүн эки уулуна тең бөлүп бериптир да, эми мындан ары жашооңор өзүңөргө жараша болот дептир.

Бир атанын балдары болгону менен, экөөнүн мүнөзү, акыл-эси, жөндөмү бирдей эмес эле. Улуусу кең пейил, берешен, боорукер жана күчтүү, иштерман экен. Ал эми кичүүсү тескерисинче, ичи тар, бирөөгө бир тоголок дан бербеген сараң, оңой оокатты жакшы көргөн адам болуптур...

82-көнүгүү. Тексттин структуралык түзүлүшүн жана стилдик каражаттарын талдагыла.

Ыраактан эле Акбаранын жүрөгү бир жамандыкты сезди. Батып бара жаткан күндүн шооласында каргашалуу бирдеме бардай сезилип кетти. Мөңгүлүү бийик чокулардагы кызгылтым нурлардын өчүп бара жатканы да бир шумдуктуу көрүндү.

Үңкүргө жакын калганда катуураак желип жөнөдү. Таш-чайнарга кылчайган да жок. Түшүнүксүз бир кооптонуудан улам арышты кең таштап, шашыла чуркады. Аңгыча абадан аттын теринин, көңүл айланткан дагы бир нерсенин жыты мурдуна урунду. Бул кайдагы жыт? Эмне болуп кетти? Бутактан кандай аттап, бадалды кандай аралай чуркаганын сезген да жок. Үңкүргө учуп жетип, ичине кирип барды. Бир саамга ордунда катып туруп, анан бош калган турагынын бардык булуң-бурчун карап чыгып, ошол замат сыртка атырылды.

Чыңгыз Айтматов

Сөздүк:

каргашалуу – мудҳиш
кооптонуудан – хавфсираганидан
кызгылтым – пуштиранг
саамга – дақиқага

83-көнүгүү. «Кышкы кеч» деген темада сүрөттөө түрүндөгү текст түзгүлө, кандай көркөм сөз каражаттарын колдонгонуңарды айтып бергиле.

84-көнүгүү. Аңгемени окуп, башкы идеяга карата өз оюңарды жазуу түрүндө билдиргиле.

Байлык, ийгилик, сүйүү

Бир күнү үйдүн эшиги такылдайт. Үй ээсинин аялы барып эшикти ачып, үч аксакал адамдын турганын көрөт. Ошол замат:

– Келиңиздер, үйгө кирип даам ооз тийиңиздер, – дейт.

– Биз баарыбыз чогуу кире албайбыз, бирөөбүздү гана чакыр, – дейт алар бир ооздон.

– А сиздер өзү кимсиздер?

– Менин атым – Байлык, бул – Ийгилик, ал эми үчүнчүбүз – Сүйүү. Сиз арабыздан бирөөбүздү гана үйгө чакырыңыз, – дейт улуураагы.

– Анда мен жолдошум менен акылдашып келейин, – дейт да, аял үйүнө кирип кетет.

Муну уккан күйөөсү сүйүнүп:

– Байлыкты чакыр, жашоо-турмушубуз оңолуп, жакшы жашап калалы, – дейт.

– Жок, андан көрө Ийгиликти чакыралы. Ар дайым ишибиз оңунан чыгып турса, бат эле байып алабыз, – дейт анда аялы.

Ошол учурда кызы келип:

– Андан көрө Сүйүүнү киргизели. Үйүбүзгө сүйүү толуп, тынчтык болуп турса, кандай гана жакшы! – дейт.

Анын сөзүнө ата-энеси макул болуп, Сүйүүнү үйгө чакырышат. Бирок Сүйүүнүн артынан келе жаткан экөөнү көргөн аял:

– Мен Сүйүүнү гана чакырдым да, бирөөбүз эле киребиз дебедиңер беле? – дейт, таң калганын жашыра албай.

– Сүйүү болгон жерде ар дайым Байлык менен Ийгилик коштоп жүрөт. Силер Сүйүүнү тандоо менен бизге да жол ачтыңар. Мындан кийин бул үйдө тынчтык болсун, короо малга толсун! Ишеним шек-күмөндү таратсын, бактылуу маанай жаратсын! – дешет тигил экөө.

Бакыт Жунусалиев

Накыл сөздөр:

- Адамды сүйүү – саламдашуудан башталат.
- Сүйүү акмакты адам, жаманды жакшы, бактысызды бактылуу кылат.

Л. Толстой

- Сүйүү өмүрдү көркүнө чыгарат. Ал жаратылышты кулпурган гүлгө бөлөп, кубулжутуп сайратат.

А. В. Луначарский

- Ынтымак бар жерде ырыс бар.

§ 16. БЫШЫКТООЧУ КӨНҮГҮҮЛӨР

85-көнүгүү. Көркөм стилге мүнөздүү тилдик каражаттарды талдагыла.

Асканын коңул-кобулуна чөккөн кардан илбирстей аяр басып, таштан-ташка тоо кийиктей так-так секирген Жакыптын изи менен отряд чубап жөнөдү. Көктөгү желе тарткан каркырадай тизилген жигиттер карарган аска бетинде өтө сак да, жай да жылып бара жатышты. Ажыдаардын азуусундай арсайган аска таштардан ашып өтүшкө болбойт эле. Жалама аскадан кулаган таштар жолду бөгөп, андан өтсө кайра жолду тороп отуруп, күн да кечтеп калды. Кара күүгүмдө жигиттер улам жогорулап, Кара-Кыядан өтүп, бийиктикке чыгып бара жатышты.

Сагындык Өмүрбаев

Сөздүк:

коңул-кобулуна – ич-ичига	*арсайган – даҳшатли*
чубап – эргашиб	*күүгүм – оқшом*

86-көнүгүү. «Эки бөлүктүү күндөлүк» стратегиясы. Текстти окуп, анын мазмуну боюнча төмөнкүдөй эки бөлүктүү күндөлүк түзгүлө. Барак кагазды тик сызык менен экиге бөлүп, андагы силерге өзгөчө таасир берген жерлеринен цитата түрүндө бaрактын сол бөлүгүнө, ал эми барактын оң жагына цитаталар боюнча өз оюңарды, комментарийлерди жазгыла. Көнүгүүнүн аягында көпчүлүктү кызыктырган суроолорго жооп берүүгө даярдангыла.

Ким бактылуу?

Күндөрдүн биринде Бакыт токойдо кетип баратып, бир аңга түшүп кетет. Аңдан чыга албай капаланып отурса, ал жерден бир адам өтүп калат. Сүйүнгөн Бакыт ага кыйкырып:

– Боорукер адам, мени аңдан чыгарып койчу? – дейт.

– А сен кимсиң? – деп сурайт ал.

– Мен Бакытмын!

– А сен мага эмне бересиң? – дейт адам.

– Сен эмнени кааласаң, ошону.

– Мен терезеси деңизди караган чоң үйлүү, анан көп акчалуу болууну каалайм! Бакыт анын каалоосун орундатат. Сүйүнгөн адам Бакытты унутуп коюп, чуркаган бойдон кетип калат.

Бакыт баягы жерде калып, кайгырып отурса, ал жерден дагы бир адам өтөт. Бакыт ага да куткарып коюуну суранып кыйкырат.

– Боорукер адам, мени аңдан чыгарып койчу!

– Ал үчүн сен мага эмне бересиң? – деп сурайт адам.

– А сен эмне каалайсың?

– Мен өтө кымбат, кооз машиналардын ээси болгум келет. Бакыт анын талабын орундаткандан кийин, ал адам да убадасы тууралуу унутуп, шашылып кетип калат. Үмүтү үзүлгөн Бакыт кайгырып отурса, дагы бир адам өтүп бараткан болот. Бакыт ага да куткарып коюну өтүнүп кыйкырат. Ал Бакытты аңдан чыгарып, андан ары кетмек болот. Бакыт тигил адамдын артынан чуркап барып, бул кылган жакшылыгы үчүн эмне каалары сурайт.

– Мага эч нерсенин кереги жок. Өз оокатым өзүмө жетет. Мен кылган жакшылыгым үчүн акы албайм, – деп ал жолун улайт.

– Анда мен ар дайым сени менен бирге болом. Колунда болгон нерсеге шүгүр кылган адам эч качан байлык үчүн, бийлик үчүн бирөөгө жамандык кылбайт. Ошентип, Бакыт түбөлүккө ал адамдын жанында калган экен.

«Шоокум» журналы

Сөздүк:

боорукер – меҳрибон
куткарып – қутқариб
шүгүр – шукур

Накыл сөздөр:

Эң бактылуу адам – бул бакытка муктаж болбогон адам.
Бакыт деген тоголок, токтотууга эп керек,
Мээнет деген жапжалпак, көтөрүүгө күч керек.
Бакыт эмгектен жаралат.

87-көнүгүү. «Ким бактылуу?» деген текст боюнча суроолорду түзгүлө. «Кандай адамды бактылуу деп эсептейсиң?» деген темада талкуу жүргүзгүлө, эссе жазгыла.

88-көнүгүү. Текстти окуп, көркөм стилдин тилдик каражаттарын белгилегиле. Автордун окуяны элестүү берүү ыкмасын байкагыла.

Алманбет менен Сыргак агыны катуу суу кечип, даваны бийик тоо ашып, чык эткен суусу жок үп айланган чөл кезип, кылчайбай жүрүп келе жатты.

Жаңырыктын Жар-Кыясына жеткенде артта капарсыз келе жаткан Сыргак айланасын караса: мергени мээлеп, бир жагынан ажыдаары арбап, илбирси илгени, жолборсу чалганы комдонуп турат. «Алманбет мени алдап ажалга алып келген экен, артынан кууп жетип жазасын берип, аманымда артка кайтайын» деп атын чаап Сараланын артынан кирип келди.

Сыргактын түрүн көргөн Алманбет анын оюн дароо түшүнө коюп, аңдагы кытайга шек алдырбасын деп, атынын башын буруп, куржундагы дарысынан алып алаканына куюп, таңдайына салып, калдырап калмакча сүйлөп, сыйкыр окуп кирди: ажыдаары ышкырып, мергени үшкүрүп, жолборсу тоого, илбирси зоого, каманы токойго качып, сыйкырлар быт-чыт житип жоголду.

«Теңири Манас»

Сөздүк:

үп айланган чөл кезип – дашту биёбонларни кезиб
капарсыз – бегумон, шак-шубҳасиз
мергени мээлеп – овчиси нишонга олиб
куржундагы – хуржундаги
мергени үшкүрүп – овчиси афсуслаииб
житип – ғойиб бўлиб

89-көнүгүү. Жогорку тексттин үлгүсүндө жомок жазгыла.

90-көнүгүү. Текстте автор айтайын деген оюн кандай ыкма менен жана кандай каражаттар аркылуу берди? Көркөм стилдин өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

Акыл жашка карабайт

Илгери бир киши кандай гана иш болбосун, бирөөдөн акыл сурап, кеңешмейинче баштачу эмес экен. Бир күнү ал эшегин минип, жалгыз корозун алып алыскы жолго чыгат. Узак жол жүргөндөн чарчап-чаалыгып, шаардын четине келгенде азыгы түгөнүп, үчөө тен ачка калат. Тамак алайын десе, акчасы бир аз гана калган эле. Ошондо ал эмне кыларын билбей турганда, жаш балдарды жолуктурат. Ушулардан бир акыл сурайын, Жараткан ушул балдарды себеп кылып бир туура жол көрсөтөөр деп, аларга жакын барат.

Балам, мен алыстан келе жатам. Эшек, короз үчөөбүз тең ачкабыз, акчабыз бирибизди гана тойгуза турган калды. Ошондуктан, баарыбызга жете турган тамакты кантип алсам болот деп сурады. Бала бир аз ойлонуп турду да: «Ата, сиз дарбыз алыңыз, анын эттүү жерин өзүңүз жеңиз, дандарын корозго бериңиз, ал эми кабыгын эшек жесин. Ошентип, үчөөңүздөр тең тоёсуздар», – дейт. Абышка баланын акылына ыраазы болуп, батасын берет. «Көп жыл жашаганым менен, али билбегеним көп турбайбы, акыл жашка карабайт деген ушул тура», – дептир аксакал.

«Шоокум» журналы

Накыл сөздөр:

Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.
Жакшы иш жасоо үчүн жалгыз акыл аздык кылат.
Кеңешип кескен бармак оорубайт.
Туура коюлган суроо – жооптун жарымын бергенге барабар.

Акыл – бакыт, алыстатып азаптан,
Акыл – байлык, өмүрүңдү жашарткан.
Акыл менен иш кылбасаң, мээнетиң,
Шорго айланат, жүрөк ооруң ырбаткан.

Фирдоуси

Тил жатыктыруу:

Бул кай каймак?
Бул кам каймак, бул бал каймак.
Бал каймакты кам каймакка кошоюн,
Кам каймакты бал каймакка кошоюн.

91-көнүгүү. Автор колдонгон салыштырууга көңүл бургула. Үзүндүнүн маанисин айтып бергиле.

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен бүткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй,
Асмандагы Ай, Күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй...

«Манас» эпосунан

Сөздүк:

ширөөсүнөн – қиринди *тирөөсүнөн – тирагичдан*
жердигинен – азалдан *жаркынынан – ёругликдан*

§ 17. ИЛИМИЙ СТИЛЬ ЖАНА АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Илимий стилге илим жана техника тармагында жазылган монографиялар, илимий-популярдуу справочниктер, энциклопедиялар, өндүрүштүк, илимий-техникалык адабияттар, окуу китептери, методикалык колдонмолор, реферат, докладдар, газета-журналдарга жарыяланган илимий макалалар, диссертациялык эмгектер кирет.

Илимий стиль илим-изилдөө мекемелеринде, окуу жайларында, орто мектептерде, илим менен алектенген бардык чөйрөлөрдө кеңири колдонулат.

Илимий стилде көбүнчө илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу-адистер, илимпоздор, мугалимдер жазышат. Алар өзүнө чейинки жана ошол учурдагы (изилдеген проблемасына тиешелүү) иштерге сын баа берип, өзүнүн көз карашын билдирип, илимий ой жүгүртүп, атайын метод, ыкмалардын жардамы менен зарыл факты, материалдарды чогултушат, тажрыйбаларды жүргүзүшөт. Аларды жалпылаштырып, талдоого алышат, системага салышат, илимий корутунду, жыйынтык чыгарышып, далил, негиздемелерди келтиришет.

Илимий стилдин өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- **жалпылангандык** – турмуштун жалпы закон ченемдүүлүктөрүн, түшүнүктөрүн аныктоо. Бул максатта абстракттуулукту туюндурган тил каражаттары колдонулат;
- **объективдүүлүк** – тигил же бул проблеманын чындыкка ылайык келери ишенимдүү далилдерге таянуу менен аныкталып, башка окумуштуулардын ойлору цитата түрүндө алынат;
- **логикалуулук** – аныктама, түшүнүк, теориялык жоболор өз табиятына жакын, ырааттуу, системалуу чагылдырылат;
- **тактык** – илимий стилдеги терминдер так, түшүнүктүү, кыска болот.

92-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнүгүнөрдү сүйлөп бергиле. Стилдик өзгөчөлүгүн байкагыла.

Жусуп Баласагын (Баласагуни)

Жусуп Хас Хажип – XI кылымда жашаган ойчул, окумуштуу, мамлекеттик ишмер. Ал орто кылымдарда Караханиддер дөөлөтүнүн (960–1212) борбору болгон, азыркы Кыргызстандын Чүй өрөөнүнөн орун алган Баласагын (Баласагун) шаарында болжол менен 1015–1018-жылдарда туулган.

Орто кылым чыгыш элдеринин тарыхында өзгөчө мааниге ээ. Бул мезгил ар кандай элдердин маданиятынын, руханий мурастарынын өз ара бириккен кези болгон. Мисалы: Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн Сина, Бируни, Ибн Рушди сыяктуу улуу ойчулдар, философтор жана таланты менен дүйнөнү таң калтырган Фирдоуси, Рудаки, Омар Хаям, Алишер Навои, Жусуп Баласагын өңдүү алп акындардын баалуу эмгектери жазылган.

Жусуп өзүнүн атактуу «Кутадгу билиг» поэмасын 1069–1070-жылдардын аралыгында элүү жаштан өтүп калган кезинде бир жарым жылдын ичинде (18 айда) Баласагын шаарында баштап жазып, Кашкарда бүтүргөн. Көлөмү 6645 ыр сабынан турган бул чыгармасын ал Караханиддер дөөлөтүнүн улуу каганы Сулайман Арслан Хакан оглу Табгач Улуг Буграханга тартуулап, ал чыгармасы үчүн «Хас Хажиб» (хан сарайындагы өзгөчө даанышман, кеңешчи, улук көсөм) деген жогорку наамга ээ болгон. Жусуп Баласагындын атактуу чыгармасы дүйнө адабиятынын мыкты үлгүсү катарында бүгүнкү күнү да өз маанисин жоготкон жок.

Сөздүк:

дөөлөттөрү – бойликлари *каганы – хоқон*
көсөм – доҳийси, сардори

§ 18. ИЛИМИЙ СТИЛДИН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Илимий стилдеги лексиканы колдонулушуна карата жалпы илимий сөздөр жана тармактык илимий сөздөр деп бөлүштүрүүгө болот. Илимий стилдин тилдик каражаттары төмөнкү белгилерге ээ:

• Илимий стилдин лексикасында эмоционалдуу, экспрессивдүү сөздөр пайдаланылбайт жана сөздөр түз мааниде гана колдонулат.

• Жалпы илимий лексика илимдин бардык тармагын тейлейт. Мисалы: анализ, аргумент, элемент, компонент, методика, функция, классификация, негиз, негиздеме, теория, критерий, принцип, талдоо, прогресс ж. б.

• Тармактык илимий сөздөр илимдин бир тармагына гана мүнөздүү болуп, тар чөйрөдө колдонулат. *Мисалы:*

медицина: педиатр, хирург, аспирин, ангина, терапевт, кардиолог, цитрамон, мезим, рентген ж.б.

математика: айлана, тик бурчтук, интеграл, алгебра, арифметика ж.б.

физика: электрон, ампер, камертон, вольт, термелүү, ток ж.б.

Илимий стиль формасы боюнча оозеки жана жазуу түрдө болот да, жазуу түрүндө монолог формасында, даярдалат.

93-көнүгүү. Окуган предметтериңер боюнча тармактык илимий (терминдерге) жана орток маанилүү сөздөргө мисал жазгыла. Алардын маанилерин салыштыргыла.

94-көнүгүү. Төмөндөгү чакан тексттер кайсы илимдин тармагына тиешелүү экендигин айтып бергиле.

1. Байыркы Кыргыз мамлекети жөнүндөгү маалыматтар биздин заманга чейин жазылган Кытай жылнаамаларынан белгилүү болуп, анда алардын теги, маданияты, салт-санаасы, негизги кесиби, бийлик жүргүзүүсү, башка мамлекеттер менен болгон карым-катышы тууралуу айтылган.

2. Заттар жана алардын бири бирине айланыштары өзүнчө илимдин тармагы катары белгилүү. 3 миллиондон ашык аталыштагы заттардын түзүлүшү, составы, окумуштуулар тарабынан изилденип, өндүрүштө колдонулуп жатат. Заттардын кээси жаратылыштан табылса, кээ бирлери капрон жана нейлон сыяктуу жасалма түрүндө алынат.

3. Атмосфера – биздин планетабыздын эң үстүнкү жана эң жеңил, абдан кыймылдуу катмары. Жердин тиричилигинде анын ролу зор. Ал тирүү организмдерге дем алуу үчүн, өлүмгө дуушар кылуучу космостук нурлардан, метеориттердин түшүүсүнөн, күндүз күндүн куйкалаган нурунан, ал эми түн-

күсүн муздап кетүүдөн сактоо үчүн зарыл. Атмосфера болбогондо, жер айдын бетиндегидей, эч бир тиричиликсиз чөлгө айланып калмак.

4. Материя – жаратылышта болгон бардык нерселер. Материя зат жана физикалык тело болуп эки түргө бөлүнөт. Мисалы: темир, суу, туз, аллюминий.

Темир – зат, андан жасалган машина физикалык тело.

Суу – зат, ал эми суунун тамчысы – физикалык тело.

Аллюминий – зат, ал эми андан жасалган кашык физикалык тело болот. Демек, ар кандай физикалык тело формага жана көлөмгө ээ.

Илимий стилде сан атоочтордун же сандык көрсөткүчтөрдүн колдонулушу мүнөздүү. Мисалы: *1941-жылкы ченемсиз чыгымга алып келген согуш жылдары фашисттер 70 миң айыл-кыштакты, 1710 шаар, поселокту өрттөп, 25 млн адамды үй-жайсыз калтырган.*

Стилдин өзгөчөлүгүнө ылайык ойду ырааттуу берүү, тактоо, ырастоо, жалпылоо, божомолдоо, жыйынтыктоо, корутунду чыгаруу ыкмалары кеңири колдонулат. Мындай учурда сүйлөмдүн түзүлүшүндө байламталардын, жандоочтордун, бөлүкчөлөрдүн, модалдык сөздөрдүн колдонулушу талап кылынат. Мисалы: *Муздаган кезде каныккан аба мурдагы өлчөмдөгү суу буусун өзүнө кармап тура албайт. Анткени, аба муздап калгандыктан, суу бууларынын тамчыларынын айрым бөлүктөрү туман тамчыларына айланып кетет.*

Илимий стилде негизинен жайылма жана татаал сүйлөмдөр кеңири колдонулат. Бул стилдин мүнөзүнө жараша себеп-натыйжа, мейкиндик жана мезгилдик, салыштырма жана карама-каршы, шарт жана өбөлгө маанисиндеги ой-пикирдин берилишин шарттайт да, илимий корутунду чыгарууга мүмкүндүк түзөт. Мисалы:

Мүйүздүү Бугу-Энеге кол көтөрүү – энеге кол көтөрүү менен барабар. Бала дал ушундай кабыл алат, ушундай түшүнөт. Мына ошондуктан тоодогу чыныгы бугуну атуу, анын мүйүзүн жара чабуу – бул бала үчүн Мүйүздүү Бугу-Энеге кол салуу дегендикке жатат.

Кеңешбек Асаналиев

Сүйлөмдүн түзүлүшүндө кириңди сөздөр да *(жалпысынан алганда, биздин оюбузча, биринчиден, экинчиден, адатта, басымдуу түрдө, эреже катары, көбүнчө, сиздин пикириңизче, кыскасы, тактап айтканда, чындыгында, айтмакчы, бир сөз менен айтканда, жыйынтыктап айтканда ж. б.)* илимий стилде жыш колдонулат. Мисалы: Адабият сабагынан билим берүү иши башка окуу сабактарынан айырмаланып, эки жактуу мүнөзгө ээ. Ал, биринчиден, көркөм сөз искусствосу катары окутулса, экинчиден, адабияттын өнүгүү тарыхы менен теориясы боюнча адабият таануу илиминин негизин үйрөтөт.

Советбек Байгазиев

95-көнүгүү. Тексттен илимий стилге мүнөздүү болгон терминдерди тапкыла. Башка тилдик каражаттарды талдагыла.

Карагай – дайыма жашыл болуп туруучу ийне жалбырактуу дарак өсүмдүгү. Анын сөңгөгү тик жана бутактары калың, жалбырагы жыш болот. Түзүлүшү төрт кырдуу болгон ийне жалбырактары 5–10 жылга чейин түшпөй, сабагында сакталат.

Кыргызстандын деңиз деңгээлинен 2000–2700 метр бийиктиктеги тоолорунда тянь-шань жана роберт карагайы кездешет.

Карагайлар өзүнө көмүр кычкыл газын сиңирип алат да, органикалык заттарды пайда кылат. Ошонун натыйжасында жашоо үчүн эң зарыл болгон абада кычкылтек көбөйөт.

Азыркы учурда карагайларды жасалма жол менен өстүрүп, шаарлардын, айылдардын көчөлөрүнө, эс алуучу жайларга тигишет. Анткени карагай биринчиден, коолдук берип турса, экинчиден абаны тазалап, адамдардын дем алуусуна абдан пайдалуу келет.

«Өсүмдүктөр дүйнөсү»

Сөздүк:

сөңгөгү – танаси *кычкылтек – кислород*

96-көнүгүү. Үзүндүнү окугула, маанисин айтып бергиле.

Конокко баруунун жол-жобосу

Конокко чакырбасын сени кимдер,
Адеп күтүп, тамакты даамдай көр.

Улуу болсо өзүңдөн – ээлки адат,
Ашка колду кичүүлөр кийин салат.

Бирөөнүн алдындагы тамакты алба,
Өз жактан ал, өзүңдү жакшы карма.

Оозуңа салганыңды шашпай чайна,
Ысык ашты үйлөбө – жаман анда.

Тамакты жеген сайын мактап алгын,
Үй ээсине кубаныч, сүйүнүч калсын.

Жол-жобосу коноктун мына ушундай,
Эстей жүр эл ичинде унуткарбай.

Жусуп Баласагын

97-көнүгүү. Макаланын тилдик каражаттарына морфологиялык талдоо жүргүзгүлө. Илимий терминдерди бөлүп жазгыла, тема койгула.

Капуста – нымды көп талап кылган жашылча өсүмдүгү. Ал өсүп жетилгенде күн ысык убакта суткасына 10 литрге чейин сууну сиңирип жана буулантып турат. Ошондуктан капустаны күн ысыган мезгилде көп сугарып, нымды сакташ үчүн жөөгүндөгү топуракты жумшартып туруу керек.

Капустаны отургузгандан кийин 10–15 күн өткөндө суперфосфат кошулган суюк жер семирткич менен кошумча азыктандырат. Андан кийин төмөнкү биринчи жалбырагына чейин топурак үйүп түптөндүрөт. Үйүлгөн ным топурактын алдындагы капустанын жалбырактарынан кошумча тамыр өсүп чыгышына жардам берет. Арадан 2–3 жума өткөндөн кийин, жумшартууну, түптөөнү жана азыктандырууну кайталоо керек.

98-көнүгүү. Тексттин түзүлүшүн талдагыла, терминдер кайсы илимдин тармагына таандык экендигин айтып бергиле.

Кыргызстандагы ири шаарлардын бири болгон Ош Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш жагында, Кичи-Алай тоосунун түндүк этегинде, Ош–Кара-Суу түздүгүндө, деңиз деңгээлинен 700–1000 метр бийиктиктен орун алган.

Ош байыркы шаарлардын катарына кирет. Ал дүйнөдөгү эң байыркы шаар деп аталган Рим шаары менен жашташ.

1998-жылы тарыхчылардын, археологдордун далилдөөлөрүнө жана кытай жылнаамаларындагы маалыматтарга таянып, ага эл отурукташкан турак катары курулганынын 3000 жылдык маарекеси белгиленген.

Климаттык шарты боюнча шаар айланасы Памир-Алай тоолуу облусунун субтропикалык алкагынын түндүк четинде жайгашкан. Климаты кескин континенталдуу келип, кышы мелүүн суук, январдын орточо температурасы –5 –10°С даражаны түзөт.

Ош шаары биздин заманда Улуу Жибек жолундагы кербендер токтоп өтүүчү маанилүү пункт болуп, ал аркылуу Орто Азиядан Кытайга, андан ары Индияга чейин кербен жолу өткөн.

Улуу Моголдор мамлекетинин негиздөөчүсү Захиреддин Мухаммад Бабур өзүнүн «Бабур-наме» деген эмгегинде Ошту жибекчиликтин жана кол өнөрчүлүктүн борбору катары көрсөткөн.

99-көнүгүү. Текстти окуп, лексикасына көңүл бургула, терминдердин маанисин айтып бергиле жана өзбек тилине которгула.

Жылан – сойлоп жүрүүчүлөр классына кирген жаныбар. Анын жылма жана муздак денеси, кыраакылыгы жашоосу үчүн ылайыкташкан. Жыландын башынын маңдай жагында жайгашкан терморецепторлору инфракызыл нурларга өтө сезгич келет да, караңгыда болобу, жарыкта болобу, чөйрөдөгү температуранын 1300 даражасынчалык өзгөрүүнү да сезүүгө жөндөмдүү келет. Жыт сезүү органы катары кызмат кылган ача тилинин жана терморецепторлорунун жардамы менен курмандыгынын ордун так аныктай алат.

Айрым жыландардын 0.0280 грамм уусу 125 000 келемишти өлтүрүүгө жөндөмдүү. Жыландардын дагы бир өзгөчөлүгү, бири-бири менен чоюлчаак булчуңдар аркылуу байланышкан астыңкы жаактары эки башка тарапка ачылып, башынан эки-үч эсе чоң курмандыгын жутканга жардам берет. Бир коёнду жуткан орточо чоңдуктагы жылан айлап тамактанбай жүрө алат.

«Жандуу жаратылыш»

Сөздүк:

кыраакылыгы – эҳтиётқорлиги, *чөйрөдөгү – доирадаги*
чоюлчаак – чўзилувчи *курмандыгын – қурбонлик*

§ 19. ИЛИМИЙ СТИЛЬ БОЮНЧА ПРАКТИКАЛЫК ИШТЕР

Илимий стилдеги иштердин аткарылышы башка жазуу иштеринен айырмаланып, аларга окуу китептери, монографиялар, илимий изилдөөлөр, илимий докладдар, тезистер, конспектилер, рефераттар, курстук, дипломдук иштер, илимий пикирлер кирет.

Илимий стилдеги чыгармалар ар бир илимдин тармагына байланыштуу терминдердин колдонулушу, ойдун тактыгы, далилдүүлүгү менен айырмаланат. Иш баяндоо ыкмасы менен аткарылып, түзүлүшү боюнча киришүүдөн, негизги бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Илимий стилде айтылган ойдун далилдүүлүгүн, тактыгын тастыктаган башка автордун чыгармасынан алынган шилтемелердин берилиши стилдин башка түрлөрүнөн өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

100-көнүгүү. Тексттин илимий негизин аныктагыла. Автордун жеке оюн жана фактылык материалдарды бөлүп көрсөткүлө.

Курманжан датка

Курманжан датка – Борбордук Азия чөлкөмүндө гана эмес бүтүндөй дүйнө жүзүндө чанда жолугуучу феномен. Өз кезегинде Англия королевасы Елизавета II элинин тынчтыгы үчүн өз баласынын дарга асылып жатканына чыдап: «Өлүмгө тике кара, кулунум...» – деп кайрат беришине, анын сабырдуулугуна, эрдигине таң калуу менен баа берген.

Ар бир доордун өз баалуулуктары болот эмеспи. Кыргыз тарыхында эл тагдырын, өлкө тагдырын биринчи катарга коюп, ал үчүн керек болсо өз башын сайып койгон, баатырларча эрдик көрсөткөн Курманжан энебиздин даанышмандык, акылмандуулук, көрөгөчтүк, сабырдуулук, касиеттери өз доорунда гана эмес, азыркы күндө да баалуулугун жоготкон жок.

Түштүк кыргыздарына, Фергана чөлкөмүнө, жалпы Орто Азияга, ал турсун Петербургга да белгилүү өткөн кылымдагы тарыхый инсан, кыргыз элинин коомдук жана мамлекеттик ишмери, «Алай канышасы» деген атак алган Курманжан 1811-жылдын кулжа (июнь) айында Ош шаарынан анчалык алыс эмес жердеги Орке кыштагында Мунгуш уруусунун Жа-

палак уругунан чыккан Маматбай аттуу орто дыйкан, колунда бар адамдын үй-бүлөсүндө туулган.

Сөздүк:

чөлкөмүндө – туманда *даанышмандык – донолик*
феномен – феномен *көрөгөчтүк – узоқни кўрадиган*

101-көнүгүү. Илимий стилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилегиле. Цитата кандай колдонулгандыгын айтып бергиле.

Чыңгыз Айтматов өз чыгармачылык жолунда биринчи жолу фантастикалык сюжетке кайрылып, өзүнүн бүгүнкү күндүн турмуш чындыгы жөнүндөгү ойлорун, байкоолорун космологиялык окуялардын негизинде түшүндүрүүгө аракеттенгендигин көрөбүз. Чыгармада сүрөттөлгөн ошол фантастикалык сюжеттин көркөм-философиялык түйүнү адамдардын тагдыры менен байланышып турат.

«Кылым карытар бир күн» романы тууралуу бүгүнкү күнгө чейин бизде жана чет өлкөлөрдө бир катар макалалар жазылды. Аларда чыгарманын негизги идеясы, көтөргөн проблемасы ал идеяны жана проблеманы алып жүргөн көркөм образдардын идеялык-көркөмдүк мазмуну жөнүндө бир кыйла олуттуу ойлор айтылган.

«Кут билим»

Сөздүк:

космологиялык – космологик *олуттуу – мухим*

102-көнүгүү. Текстти окуп, стилин аныктагыла, тилдик каражаттарын талдагыла. Ар бир абзацтын маани жактан башкалардан өзгөчөлүгүн айтып бергиле.

Махмуд Кашгари

Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгари – алгачкы түрк тилчиси, филологу, этнографы жана географы. Анын өмүр баяны жөнүндө маалыматтар аз. Окумуштуулардын болжолуна караганда ал 1025-жылы Ысык-Көлдүн жээгиндеги Барскан (Барскоон) шаарында туулган. Анын атасы Хусейн ибн Мухаммад Барскан шаарынын эмири болгон.

Аалымдын балалыгы Барсканда, андан кийин Кашкарда өткөн жана ошол жерден алгачкы билимин алып, кийинчерээк Чыгыштын илим-билиминин борбору болгон Багдад,

Каир жана башка шаарлардан билимин уланткан. Ал түрк тилинин өнүгүүсү, чет элдиктерге, өзгөчө, арабдарга түрк тилин үйрөтүү максатында «Дивану лугат-ит-түрк» аттуу эмгегин жазган. Махмуд Кашкари 1071–1077-жылдардын арасында Багдадда болуп, түрк тилин жана маданиятын араб дүйнөсүнө тааныттууда чоң роль ойногон.

Ислам аалымдары жана саякатчылары менен бирге Махмуд Кашкари түрк тилдүү аймактарды кыдырып, тилге, этнографияга, географияга, тарыхка, маданиятка байланыштуу бай материал жыйнаган.

Түрк тилинин өнүгүүсү үчүн аракет кылган аалымдардын бири – Махмуд Кашгари, экинчиси – Жусуп Баласагын. Экөө тең чыгармалары менен түрк тилдеринин биримдигинин кылымдар бою уланышында чоң салым кошкон.

Ал «Дивану лугат-ит-түрк» (Түрк тилдеринин сөздүгү) аттуу чыгармасында жашаган доорундагы түрк аймактарынын жана урууларынын диалектилери, маданияты жана салттары тууралуу жазган. Ошондой эле түрк тилинин бай казынасын, араб жана перс тилдеринин жанындагы баалуулугун далилдегенге аракет кылган.

Азыркы учурда Махмуд Кашгаринин эмгектери түрк тилдерин изилдөөдө негизги булак катары кызмат кылат.

Сөздүк:

окумуштуулар – олимлар
уруулары – қабилалар
диалектилери – лаҳжалари
салттары – удумлари

Накыл сөздөр:

Акыл менен билим – адамдын сөөлөтү.
Билим – карыбас, өнөр – арыбас.
Билим алуу ийне менен кудук казгандай.

Реферат

Реферет – кандайдыр бир тема боюнча жазылган кыскача илимий эмгек. Илимий стилди калыптандырууда ал чоң мааниге ээ болуп, тактыгы, маалыматтардын жыштыгы менен айырмаланат. Рефератта тема боюнча илимий маалымат гана берилбестен, референт материалга карата оюн, мамилесин билдирип, анын өз сөзү менен жазылат да, зарыл болгон учурда цитата колдонууга болот.

Реферат төмөндөгү тартипте жазылат:

1. **Кириш бөлүмү** – рефераттын темасы болгон чыгарманын, илимий эмгектин автору жөнүндө маалымат, чыгарманын жазылыш тарыхы ж.б.
2. **Негизги бөлүмү** – тема боюнча кыскача, бирок жеткиликтүү маалымат берүү.
3. **Корутунду** – баяндалган материалдын мааниси тууралуу жыйынтыктар, жалпылоолор.

Рефератта максатка жетүү үчүн, мүмкүн болушунча, тарыхый-биографиялык, илимий булактарды, сын макалаларды көбүрөөк пайдаланууга аракеттенүү керек. Текст илимий стилде жазылат. Темага байланыштуу чыккан адабияттарды алдын ала окуп чыгып, конспектилеп, авторун, чыккан жылын, жерин жазып коюу зарыл. Андан кийин рефераттын планы түзүлүп, материалдар ирети менен жазылат. Жыйынтыгында каралып жаткан маселе боюнча референт өз оюн, жеке мамилесин билдирүүгө болот. Иштин аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилет.

Реферат жазуунун үлгүсү

Тема: «Кыргызстандын кен байлыктары»

Темага байланыштуу материалдарды жыйноо, алар менен таанышуу, конспектилөө. Рефераттын болжолдуу планын түзүү.

План:

1. Киришүү (Кыргызстандагы кен байлыктар жөнүндө кыскача маалымат, кен байлыктарды изилдөөнүн мааниси, зарылчылыгы).
2. Алтын кенинин изилдениши, иштетилиши (алтын кендери тууралуу маалымат, кенди казып алуу жана анын өлкөгө келтирген пайдасы).
3. Көмүр кени (көмүр кендери, аларды казып алуу, алардын пайдалуу жана зыяндуу жактары).
4. Корутунду (тема боюнча жалпылоо, жыйынтыктоо, жеке мамилени билдирүү).
5. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.

Тема боюнча материалдарды окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн, басма сөз беттеринен табууга болот. Ошондой эле өз пикиринердин тууралыгына жетүү үчүн окумуштуулардын пикирлерине таянып, алардан цитата берүү керек. Силер пайдаланган окумуштуулардын чыгармалары, макалалар адабияттардын тизмесине жазылат.

103-көнүгүү. Мугалимдин көрсөтмөсү менен тема тандап, ал боюнча реферат жазгыла.

Аннотация

Аннотация - көркөм адабий, публицистикалык чыгармага, ыр жыйнактарына же илимий эмгектерге кыскача, так, конкреттүү мүнөздөмө берүү.

Аннотацияда төмөнкүлөр эске алынууга тийиш:

а) чыгарманын авторун, аталышын, басманын атын, жарык көргөн жылын көрсөтүү;

б) чыгарманын мазмуну кыска, так, түшүнүктүү баяндалат;

в) чыгарма кимдерге арналгандыгын көрсөтүү.

Аннотация жазуунун үлгүсү:

1) Т. Өмүрбековдун «Атаке баатыр» (тарыхый очерк)
Б.: Бийиктик, 2005, 160-бет.

Белгилүү тарыхчы Токторбек Өмүрбековдун «Атаке баатыр» тарыхый очеркинде XVIII кылымдын аягында XIX кылымдын башында кыргыз элинин тарыхында зор роль ойногон белгилүү инсан Атаке Тынай уулунун өмүр жолу, коомдук-саясий ишмердиги баяндалат.

Чыгарма кыргыз тарыхына кызыккан жалпы окурмандарга арналат.

2) Т. Аширбаев.

Кыргыз тилинин стилистикасы. (окуу китеби)
Б.: Бийиктик, 2004, 128-бет.

Окумуштуу Токтосун Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы» аттуу окуу китебинде кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин табияты жөнүндө сөз болот.

Китеп жогорку окуу жайларынын студенттерине, мугалимдерге, аспиранттарга жана кыргыз тилинин стилдерине кызыккан окурмандарга арналган.

3) С. Рысбаев.

Сөз жөнүндө дастан. (окуу куралы)
Б.: «ЖАК Принт» басмасы, 2012, 160-бет.

Педагог-окумуштуу Сулайман Рысбаевдин «Сөз жөнүндө дастан» аттуу окуу куралында тилдин адам рухундагы орду, сөздүн керемет таасири, элдик этиканын бай үлгүлөрү тууралуу жазылган.

Окуу куралы педагогикалык окуу жайларынын студенттерине, аспиранттарына, орто мектептин мугалимдерине, жалпы эле тил дүйнөсүнө кызыккан окурмандарга арналат.

104-көнүгүү. Жогорку үлгү боюнча окуган китебиңерге аннотация жазгыла. Анын жазылыш тартиби жөнүндө айтып бергиле.

Табышмактарды тапкыла:

Короолоп тегерегин чийип койгон,
Ичинде бир топ койду жайып койгон.
Короону теңдеп туруп ортосуна,
Житирип бир казыкты кагып койгон.
Койлорду бир карышкыр айдап чыгат,
Калтырбай бир да бирин ошол бойдон.

105-көнүгүү. Кыргыз адабияты китебинен окуган чыгармаларга аннотация жазгыла. Чыгарманын кыскача мазмунун жазууну үйрөнгүлө.

106-көнүгүү. Өзбек тилинде окулган көркөм чыгармаларга аннотация жазгыла. Кыргыз тилине которгула.

§ 20. ИШ КАГАЗДАР СТИЛИ

Иш кагаздары укуктук нормаларды өзүнө камтып, жеке адамдар менен мамлекеттин, мекеме, уюм жана ишканалар менен мамлекеттин, мамлекет менен мамлекеттин жана жеке адамдардын ортосундагы мамилелерди тейлейт. Иш кагаздары мекемелерде, ишканаларда, уюмдарда, укуктук мамилелер чөйрөсүндө – мыйзам чыгаруу, иш

жүргүзүүдө жана эл аралык карым-катышты түзүүдө кеңири колдонулат. Ал жазма формада жүргүзүлүп, тилдин башка стилдеринен **кабарлоо** жана **буйрук берүү** түрүндө аткарылгандыгы менен айырмаланат. Мисалы: өмүр баян – кабарлоо, жарлык – буйрук, чогулуш баяны – кабарлоо, буйрук берүү түрүндө жазылат.

Иш кагаздарынын түзүлүшү стандарттуу формага ээ болуп, андагы белгилердин толук аткарылышы мамлекеттик деңгээлде каралат жана талап кылынат.

Мисалы: арыз – барактын оң жак бөлүгүнүн башынан мекеменин жетекчисинин атына жолдонуп, арыздануучунун аты-жөнү, кызматы толук жазылат да, документтин аты жаңы жолдун ортосунда берилет ж.б.

Аткарылган иш кагазы мекеменин жетекчисинин, тастыктоочу тараптын колу коюлуп, бекитилмейинче, юридикалык күчкө ээ болбойт.

Иш кагаздар стили ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалыгы, тактыгы, түшүнүктүүлүгү жагынан илимий стилге окшош келет.

Түзүлүшү, аткаруу өзгөчөлүгү, кызматы, укуктук аракети жана тилдик өзгөчөлүктөрүнө карай иш кагаздары бир нече түрлөргө бөлүнөт. Аткаруу орду боюнча **ички иш кагаздары** (бир мекеменин ичинде жүргүзүлүүчү: *буйрук, арыз, түшүнүк кат, тил кат, чогулуш баяны ж.б.*) жана **тышкы иш кагаздары** (мамлекеттер жана мекемелер арасында жүргүзүлүүчү: *ишеним кат, ишсапар күбөлүгү, билдирүү, кызмат каттары, нота ж.б.*)

Иш кагаздарынын мазмуну жана аткарылышы боюнча эки түргө бөлүнөт:

• **Расмий иш кагаздары:** *жарлык, өкмөттүк токтом, келишим, билдирүү, мыйзам, устав ж.б.*

• **Расмий эмес иш кагаздары:** *маалымкат, мүнөздөмө, арыз, кулактандыруу, акт, тил кат, ишеним кат, түшүнүк кат ж.б.*

§ 21. ИШ КАГАЗДАРЫНЫН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

• Иш кагаздарынын аткарылышында бейтарап лексика басымдуулук кылат *(аткарылды, иштелди, токтом кылынды, чечилди ж.б.)*;
• Стандарттык, даяр тилдик каражаттар *(күн тартиби, угулду, өндүрүштүк зарылдыкка байланыштуу)* колдонулат;
• Көп маанилүү сөздөр, фразеологизмдер, сөздөрдүн өтмө маанилери колдонулбайт;
• Эмоционалдык, экспрессивдик, туугандык катышты билдирген сөздөр колдонулбайт;
• Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби алмашкан учурлар кезигет. Мисалы: *Угулду, сөз берилди, токтом кылат.*
• Сөздөрдү ташымалдоо, кыскартуу жалпы эрежелердин негизинде жүргүзүлөт.

Расмий эмес иш кагаздары

Расмий эмес иш кагаздары аткарган кызматы жана мүнөзү боюнча экиге бөлүнөт:

1. **Мекемелер тарабынан** жүргүзүлүүчү иш кагаздары: маалымкат, мүнөздөмө, токтом, буйрук, кулактандыруу, көрсөтмө;
2. **Жеке адамдар тарабынан** түзүлүүчү иш кагаздары: өмүр баян, арыз, келишим, билдирме, ишеним кат, тил кат, түшүнүк кат, келишим, отчёт.

Кулактандыруу

Кулактандыруу – мекеме жана уюмдун жамаат мүчөлөрүнүн кандайдыр бир иш-чараны өткөрүү жөнүндө алдын ала жарыя кылуучу иш кагазы.

Кулактандыруунун белгилери жана жазылуу тартиби:

1. Иш кагазынын аты;
2. Текст;
3. Өтүлүүчү убактысы;
4. Кошумча маалыматтар;
5. Өткөрүү орду;
6. Иш-чараны өткөрүүчү мекеменин, бөлүмдүн аталышы.

Ү л г ү :

КУЛАКТАНДЫРУУ

2013-жылдын 10-ноябрында мектеп окуучуларынын арасында «Мекенимди даңктаймын» аттуу мекенчил ырлардын сынагы өткөрүлөт. Сынакка катышууну каалагандар 1-ноябрга чейин мектептин жаштар комитетинин маданият бөлүмүнө катталууга тийиш.

Уюштуруу тобу.

107-көнүгүү. Үлгү боюнча кулактандыруу жазгыла, анын белгилерин айтып бергиле.

Маалымкат

Маалымкат – адамдардын жашаган, окуган, иштеген жерин, кызмат абалын тастыктоочу иш кагазы. Ал колдо жазылат же атайын мекеменин стандарттык бланкында толтурулат. Маалымкат мекеме жетекчисинин атынан жеке кишиге берилип, эки кишинин (жетекчинин жана катчынын) колу коюлуп, мекеменин мөөрү, штампы басылат. Маалымкат кызматтык жана өздүк болуп экиге бөлүнүп, алардын аткарылышы ар түрдүү болот.

Ү л г ү :

МААЛЫМКАТ

(Штамп)
15-октябрь, 2013-жыл.
№ 82

Ош шаары
Ош шаарындагы Т. Сатылганов атындагы орто мектеби

Каримов Дастандын мектептин 11-классында окуп жаткандыгы анык.

Маалымкат Ош шаардык аскер комиссариатына көрсөтүү үчүн берилди.

Мектеп директору:	(колу)	Э. Курманова
Катчы:	(колу)	Г. Турдуева.
Мөөр		

Маалымкаттын белгилери жана жазылуу тартиби:

1. Иш кагазынын аты (Маалым кат);
2. Мекеменин штампы (иш кагазы берилген күнү, айы, жылы, каттоо номуру);
3. Текст;
4. Маалымкат кайсы мекемеге, кандай максатта берилет;
5. Жетекчинин колу, кызматы;
6. Иш кагазын даярдоочунун колу, кызматы;
7. Мекеменин мөөрү.

108-көнүгүү. Өзүнөрдүн жашаган жеринерден берилүүчү маалымкатты жазгыла, жазылуу тартибин айтып бергиле.

Өмүр баян

Өмүр баян – адамдын басып өткөн жолун кыскача баяндап өз колу менен жазуу.

Өмүр баяндын белгилери жана жазылуу тартиби:

1. Иш кагаздын аты (Өмүр баян);
2. Текст:
- автордун аты-жөнү;
- туулган жылы, айы, күнү, жери;
- билими (окуган мектеби, окуу жайы, кесиби, кызматы);
- аскерге милдеттүүлүгү;
- акыркы иштеген жери жана кызматы;
- алган сыйлыктары;
- коомдук иштерге катышуусу;
- үй-бүлөлүк абалы жана курамы;
- жашаган жеринин дареги;
3. Колу, аты-жөнү;
4. Иш кагазы жазылган күн, ай, жыл.

Ү л г ү :

ӨМҮР БАЯН

Мен, Шералиев Нурбек Касымович, 1960-жылы Жалал-Абад облусуна караштуу Ноокен районундагы Кыла айылында жумушчунун үй-бүлөсүндө туулгам.

1967-жылы Ж.Турусбеков атындагы орто мектебинин 1-классына кирип, 1977-жылы ийгиликтүү аяктадым. 1978-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология фа-

культетине окууга тапшырып, аны 1983-жылы бүтүрүп, Ноокен районунун Кочкор-Ата шаарчасындагы М.В.Ломоносов атындагы орто мектебинде кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп иштей баштадым. 1983-жылы Кызыл Армиянын катарында аскердик милдетимди аткардым.

Ошондон бери окуучуларга адистигим боюнча сабак өтүп, эмгектенип келе жатам. Жаштарга билим жана тарбия берүүдө жараткан ийгиликтерим үчүн КРнын Билим берүү министрлигинин грамотасы жана «Билим берүүнүн отличниги» төш белгиси менен сыйлангам.

Үй-бүлөлүүмүн. Аялым – Жолдошова Айжан мектепте мугалим болуп иштейт. Төрт балам бар.

(колу) *Н. К. Шералиев.*
10-январь, 2013-жыл.

109-көнүгүү. Үлгү боюнча өмүр баяныңарды жазгыла. Өзүңөрдүн жакын адамыңардын өмүр жолу жөнүндө баяндап жазууга үйрөнгүлө.

Тил кат

Тил кат – мекемелерден, уюмдардан же жеке адамдардан материалдык баалуулуктарды, акча каражаттарын алууда жазыла турган иш кагазы.

Тил кат автордун өз колу менен жазылып, материалдык баалуулуктун ошол учурдагы абалы так көрсөтүлөт, акча каражатынын суммасы цифра жана кашаанын ичине жазуу түрүндө берилүүгө тийиш. Текстти жазууда бош жер калтырылбайт жана оңдоого жол берилбейт.

Тил каттын белгилери жана жазуунун тартиби:

1. Иш кагазынын аты (Тил кат);
2. Текст:
- тил кат берүүчүнүн аты-жөнү;
- акча, мүлк, материалдык баалуулуктар;
- мүлктүн абалы;
3. Тил кат берүүчүнүн колу, аты-жөнү;
4. Тил кат берилген күн, ай, жыл.

Үлгү:

ТИЛ КАТ

Мен, Осмонова Айнаш, Сузак районундагы Барпы айылынын тургуну, «Берен» кичи ишканасынын башчысы Аскаров Кубаттан 2013-жылдын 15-мартында убактылуу пайдаланып туруу үчүн бир кийим тигүүчү машина жана 30 000 (отуз миң) сом акча бир жылдык мөөнөткө карызга алдым. 2014-жылдын 15-мартында толугу менен кайтарып берүүгө милдеттенем. ---------------------------------------
Кийим тигүүчү машина жаңы, бардык тетиктери ордунда.

(колу) Осмонова А.
15.03.2013.

110-көнүгүү. Үлгү боюнча тил кат жазууну үйрөнгүлө. Башка иш кагазынан айырмачылыгы эмнеде экенин айтып бергиле.

111-көнүгүү. «Даймонд» стратегиясы менен иштөө. Үлгү боюнча тил катты талдагыла.

Эрежеси:	Үлгү:
1. 1 сөз зат атооч	1. Арыз.
2. 2 сөз сын атооч	2. Жөнөкөй, татаал.
3. 3 сөз этиш	3. Жазат, суранат, өтүнөт.
4. Сүйлөм	4. Арыз кеңири тараган иш кагазы.
5. 3 этиш сөз	5. Аткарылат, тиркелет, колдонулат.
6. 2 сөз сын атооч	6. Кыска, көлөмдүү.
7. 1 сөз зат атооч	7. Документ.

Билдирме

Билдирме – берилген ар кандай тапшырманын аткарылгандыгы, эмгек өргүүсүнүн, чет өлкөгө жасалган саякаттын аяктагандыгы, иш сапарынын бүткөндүгү, айрым бир иш-чаралардын жыйынтыгы ж.б. жөнүндө мекеменин башчысына жиберилген иш кагазы болуп саналат.

Билдирменин белгилери жана жазуунун тартиби:

1. Кат жиберилген мекеменин аталышы, жетекчинин аты-жөнү;

2. Катты даярдаган адамдын кызматы, аты-жөнү;
3. Иш кагаздын аты (Билдирме);
4. Текст;
5. Тиркеме болсо, анын аталышы, бети, нускасы;
6. Колу, аты-жөнү;
7. Дата.

Ү л г ү :

Ош облустук оорукананын
башкы дарыгери Жапарова
Зейнепке чарба иштери боюнча
орун басар Курманов Асылбектен

БИЛДИРМЕ

Облустук ооруកананын аймагын жашылдандыруу максатында бөлүнгөн 200 миң сом каражат толугу менен жумшалып, 100 түп мөмө-жемиштин, 250 түп ар түрдүү гүлдөрдүн көчөттөрү сатылып алынып, ооруканананын аянтына отургузулду.

(колу) Курманов А.
22.03.2013.

112-көнүгүү. Үлгү боюнча билдирме жазып, анын тилдик каражаттарын талдагыла.

Чакыруу

Чакыруу – өткөрүлүүчү маанилүү иш-чарага карата алдын ала жеке адамдарды, тийиштүү коомчулукту, анын өкүлдөрүн чакыруу үчүн жиберилген иш кагазы. Анда иш-чаранын мазмуну, өткөрүүнүн максаты, күнү, убактысы, орду көрсөтүлөт. Керек учурда чакырууда иш-чаранын программасы тиркелет.

Чакыруунун белгилери жана жазуунун тартиби:

1. Иш кагаздын аты (Чакыруу);
2. Чакырылуучунун аты-жөнү;
3. Текст;
4. Иш-чарынын өткөрүлүү убактысы, орду;
5. Иш-чараны өткөрүп жаткан мекеменин, уюмдун аталышы.

Ү л г ү:

ЧАКЫРУУ
Урматтуу ____________________
Сизди заманыбыздын Улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун туулган күнүнө карата өткөрүлүүчү адабий кечеге чакырабыз. Кече 2013-жылдын 12-декабрында Т.Сатылганов атындагы орто мектептин жыйындар залында саат 15.00дө башталат.
Уюштуруу тобу.

113-көнүгүү. Класстагы, мектептеги уюштурулуучу иш-чараларга карата чакыруу жазгыла.

114-көнүгүү. «Кластер» ыкмасы менен билдирме иш кагазын талдоо, жалпылоо.

Билдирме боюнча суроолуу кластер түзүү:

Ү л г ү:

Суроолуу кластер

Кандай иш кагазы?	Башка иш кагаздарынан айырмасы?
Качан колдонулат?	Кандай түрлөрү бар?
Канча белгиси бар?	Кандай формада жазылат?

115-көнүгүү. Суроо-жооп ыкмасы менен иш кагаздары боюнча өтүлгөн темаларды бышыктоо.

1. Иш кагаздарынын коомчулукта кандай мааниси бар?
2. Иш кагаздарынын кандай түрлөрүн билесиңер?
3. Расмий иш кагаздары кайсылар?
4. Расмий эмес иш кагаздарына кайсылар кирет?
5. Иш кагаздарынын тилине мүнөздөмө бергиле.
6. Расмий эмес иш кагаздарында кандай жалпылыктар бар?
7. Айырмачылыктары кайсылар?
8. Тил каттын жазылышында кандай өзгөчөлүк бар?

§ 22. КЕПТИН СТИЛДЕРИ БОЮНЧА БИЛИМДИ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

Тил адам баласынын байланыш куралы экендигин билебиз. Байланыш түзүүнүн ар кандай жолдору бар. Бирде оозеки түрүндө сүйлөшсөк, кээде жазуу түрүндө пикир алышабыз. Ошондуктан оозеки жана жазма түрү пикир алышуунун эки жактуулугун пайда кылат. Пикир алышуудан башка коомдо алака-мамиле түзүүчү жагдайлар бар. Мына ушундай коомдогу кызматына карата тилдин стилдик кызматы келип чыгат.

«Стиль» ыкма дегенди билдирет, ал түшүнүк бир эле тил илиминде колдонулбай, анын мааниси кең: түшүндүрүү стили, кийим стили, көркөм сүрөттөгү стиль ж. б.

Тил коомдо пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө карата бир канча ыкмада же стилде колдонулат. Алар көркөм чыгарманын стили, официалдуу жана официалдуу эмес иш кагаздарынын стили, илимий стиль, публицистикалык стиль болуп бөлүнөт.

Ар бир стилдин колдонулуш өзгөчөлүгү, тил каражаттарынын катышы, окуучулардын, пайдалануучулардын түшүнүү жана пайдалана билүү мүмкүнчүлүгү да ар кыл. (Мисалы, көркөм чыгарманын стили бардык курактагы адамдар үчүн түшүнүктүү, илимий стиль бир илим тармагында эмгектенгендер үчүн түшүнүктүү болгону менен, башка бир илимдин тармагындагылар үчүн анча түшүнүксүз бойдон калат. Мисалы, физика илиминде иштеген адамдарга физикалык терминдер түшүнүктүү болгону менен, тарыхчылар үчүн аны түшүнүүнүн зарылчылыгы болбойт. Химиялык аныктамалар, терминдер химия илиминин стилдик өзгөчөлүгүн түзсө, адабиятчылар үчүн адабий каарман, пейзаждык сүрөттөө, кульминация ж. б. адабият илимине тиешелүү терминдер керектүү болот. Мамлекеттик иш кагазды жүргүзүүчү маалымкат, программа, устав ж. б. стилдик жактан бир жактуу, штамптуулугу менен айырмаланат. Алар элге түшүндүрүү, маалымат берүү менен бирге, адам менен мекемени, мекеме менен мекемени, мамлекет менен мамлекетти ж.б. байланыштыруу кызматын аткарат.

116-көнүгүү. Текст стилдин кайсы түрүнө кирерин аныктагыла. Тилдик каражаттарына талдоо жүргүзгүлө.

Ак кайың

Ак кайың – жогору жакты карай бутактап өскөн шактуу, сымбаттуу дарак. Ал ачык жерде жалгыздап өскөнү менен, айрым учурларда чер токойдун арасынан да кезигет. Ак кайың жаздын орто ченинде гүлдөп, анын гүлү чачыга окшош болот.

Кайыңдын уругу шамал менен тарайт. Табиятынан кайыңдар сууну көп талап кылган, суулуу жерде өскөн өсүмдүк. Жайкысын жалбырактары жука келип, сууну көп бууланткандыктан, ал суткасына 40 литрге жакын сууну талап кылат.

Ак кайыңдын жалбырагынын, бүчүрүнүн дарылык касиети бар. Кайыңдын суусу боор, ашказан ооруларына абдан дары. Кагаздай болгон жука кабыгынан чеберлер мөмө-жемиш сала турган себет жасашат. Сөңгөгүнөн үй эмеректерин жасоого болот жана эң сонун отун катары пайдаланылат.

«Өсүмдүктөр дүйнөсү»

II ЧЕЙРЕКТЕ ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ КАЙТАЛОО ҮЧҮН СУРООЛОР

1. Көркөм стилдин максаты эмнеде?
2. Тилдик каражаттары жөнүндө айтып бергиле.
3. Көркөм стиль түзүлүшү боюнча кандай бөлүнөт?
4. Драмалык чыгарманын өзгөчөлүгү эмнеде?
5. Найман эне кайсы чыгарманын каарманы?
6. Акбаранын абалын сүрөттөп бергиле.
7. Үй ээси эмне үчүн Бакытты тандады?
8. Сыргак менен Алманбет кайда барышмак?
9. Бала абышкага кантип жардам берди?
10. Эпосто Манасты эмнеге салыштырган?
11. Илимий стиль кандай чыгармаларда колдонулат?
12. Карагай кандай өсүмдүк?
13. Капуста эмне үчүн сууну көп ичет?
14. Ош шаары жөнүндө эмне билесиңер?
15. Жылан жемин кантип табат?
16. Курманжан датка жөнүндө айтып бергиле.
17. М. Кашгари кайсы жерде туулган?
18. Реферат кайсы стилде жазылат, кандай бөлүктөрдөн турат?
19. Аннотацияда эмнелер жазылат?
20. Иш кагазынын кандай түрлөрү бар?
21. Өмүр баян кандай иш кагазы?

§ 23. КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ

Тил – байланыш үчүн колдонулуучу бирдиктердин (тыбыштардын, сөздөрдүн, мүчөлөрдүн, сүйлөмдөрдүн ж.б.) жыйындысы. Биз адамдар менен пикир алышууда тилдик каражаттардан пайдаланабыз. Ким тилди канчалык жеткиликтүү билсе, анын сүйлөгөн сөзү ошончолук ачык, так, түшүнүктүү жана таасирдүү болот.

Кеп – пикир алышуу максатында тилдик бирдиктерди кырдаалга, мезгилге, шартка ылайык колдонулган ырааттуулугу, тизмеги, б.а. тилдин күндөлүк турмушта колдонулушу. Мисалы: китеп, китепкана, кечээ, мен, кызыктуу, алдым деген сөздөрдөн (тилдик бирдиктерден) төмөнкүдөй сүйлөмдөрдү (кеп) түзүүгө болот: *1. Мен кечээ китепканадан кызыктуу китеп алдым. 2. Мен китепканадан китеп алдым. 3. Кечээ китепканадан китеп алдым. 4. Мен кызыктуу китеп алдым. 5. Китепканадан кызыктуу китеп алдым. 6. Мен китеп алдым.*

Кептин **оозеки, жазма, диалог, монолог** деген түрлөрү бар. Окуяны жана көрүнүштү, ал-абалды оозеки баяндоо –

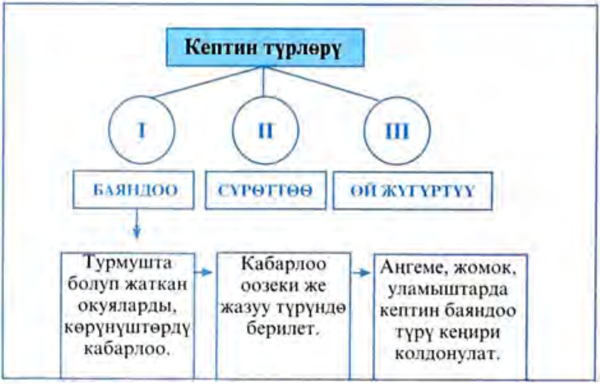

оозеки кеп, жазуу түрүндө баяндоо – **жазма кеп,** эки адамдын өз ара сүйлөшүүсү (кеби) – диалог, жеке адамдын кеби **монолог** деп аталат. Ал эми ой-пикирдин мазмунуна жараша кеп **баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү** болуп бөлүнөт.

§ 24. БАЯНДОО ЖАНА АНЫН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Баяндоо – окуя, көрүнүш, кыймыл-аракеттерди логикалуу, системалуу факты, материалдарга таянып жазуу же оозеки түрүндө кабарлоо. Анда мазмун, сюжет, каармандар болот. Баяндоо аңгеме, жомок, уламыштарда, пайдаланылат. Мисалы:

Суусуз жашоону элестетүү кыйын. Бирок, айрым жаныбарлар узак убакытка чейин суу ичпей жашай алышат. Алар – чөлдө, ысык аймактарда жана бак-дарактардын башында жашаган канаттуулар менен жаныбарлар. Мисалы, ала карга, кадимки төө жана Австралияда жашаган коала. Булар жашоо үчүн керектүү болгон сууну жеген азыктарынан алышат. Ал эми суу табылганда, көп өлчөмдө ичип, аны көпкө чейин сарпташат.

Бул тексттин башталышында окуяны жазуунун себеби мезгили, орду кабарланат. Андан кийин автордун айтайын деген негизги ою факты, материалдар, мисалдар менен баяндалат.

117-көнүгүү. Текстти окуп, автордун далилдери, фактылары тууралуу айтып бергиле. Суроолорду түзүп, аларга далилдер менен жооп жазгыла.

Саймалуу-Таш

Саймалуу-Таш – байыркы замандан калган материалдык мурас. Ал окумуштуулардын айтымында, болжол менен, биздин заманга чейин эки миңинчи, биздин замандын бир миңинчи жылдыгынын биринчи жарымына таандык болгон, таш бетине чегилген оймо-чиймелерден жана сүрөт жазуулардан турат.

Фергана кырка тоосунун Көк-Арт ашуусуна жакын Саймалуу-Таш өрөөнү 10 гектар жерди ээлейт. Анда ар түрдүү

көлөмдөгү таштардын жылмакай, тегиз беттерине адамдын, үй жана жапайы жаныбарлардын, шаймандардын, куралдардын ж.б. сүрөттөрү чегилип түшүрүлгөн. Саймалуу-Таш оймо-чиймелеринде адамдын жаа менен тоо эчкини атып жатканы, бийлеп, күрөшүп жаткан адамдар, өгүз чегилген буурусун менен жер айдоо сыяктуу тематикалык сүрөттөр да бар.

Бул сүрөттөр байыркы замандарда Теңир-Тоодо жашаган уруулар менен элдердин социалдык, экономикалык жана рухий турмушунан маалымат берет.

Сөздүк:

материалдык мурас – моддий мерос
чегилген – чизилган, нақш солинган
жылмакай – силлиқ
шаймандар – асбоб-ускуналар

118-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнүгүнөрдү айтып бергиле. Кептин бул түрүнүн өзгөчөлүгүн белгилегиле.

Исхак Раззаковдун балалык чагы

Белгилүү коомдук жана саясий ишмер Исхак Раззаков Лейлек районунун Коросон айылында 1910-жылы күз айларында жарык дүйнөгө келген. Сүйүнүчтөрү коюнуна батпаган ата-энеси уулуна Исхак деген ысым ыйгарышып, жашоонун белгисиз тагдырын моюндарына илишип, эл катары жупуну турмуштарын өткөрүшкөн. Ал кездеги жашоонун оорчулугун жон териси менен тарткан Раззак бүт мүмкүнчүлүгүн үй-бүлөсүнө, ымыркайы Исхакка арнаган.

Бал тили чыгып, ата-энесинин кубанычы болгон үч жашар кезинде Исхак апасынан айрылган. Энесинин элеси эсинде калбаган Исхакты атасынын эжеси Гүлкан багып калат. 1918-жылдагы түшүмсүздүк элдин жашоосун оорлотуп ачарчылык каптап, эптеген турмуш кыйынчылыгы башталат. Мындай кыйынчылык Коросон жашоочуларынын башына да түшүп, ар үй-бүлө жан багуунун айласын издеп туш тарапка чилдей тараган экен.

Жашоосу оорлогон Раззак апасы Сараны, эжеси Гүлканды жана уулу Исхакты алып Ташкент облусунун Курама айылында жашаган таякеси Абдулла молдонукун көздөп жөнөгөн. Исхак Раззаков жазган күндөлүгүнө караганда, баруучу жер өтө эле алыс эле. Алар Ходжентке жетип, андан

паром аркылуу Сыр-Дарыядан өтүп, бөксө тоолорду ашып, Курама айылына жетишмек.

Сөздүк:

жупуну – оддийгина — *тушумсуздук – беҳосиллик*
жон териси – пешона тери билан — *бөксө тоо – қир-адирлар*

Накыл сөздөр:

Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом да таза болот.

Исхак Раззаков

Адам ыйманы менен таза,
Акылы менен тунук,
Билими менен бийик,
Эмгеги менен улук болот.

119-көнүгүү. Өз алдынча жогорку көнүгүүнү улантып, И. Раззаковдун коомдук-саясий ишмердүүлүгү тууралуу баяндап жазып келгиле.

120-көнүгүү. Текстти окуп, анын түзүлүшүн байкагыла, автордун айтайын деген оюн жазгыла.

Көөкөр үйлөтүү

Көөкөр үйлөтүү – кыргыз элинде эзелтен берки сынган кабырганы тез бүтүрүү үчүн жасалган табыптык ыкма. Муну көбүнчө кокустуктан адамдын кабырга сөөгү сынган учурда колдонушкан. Эгерде жабыркаган адамдын кабыргасы ичине карата сынган болсо, көөкөрдү катуу үйлөткөндө кабыргалар сыртка карай түртүлүп, сынган жери ордуна келген. «Манас» эпосунда Манас баатырдын кабыргасын Коңурбай сындыра сайганда, Каныкей алты ай Манаска көөкөр үйлөткөнү тууралында айтылат.

§ 25. БАЯНДООНУН ТҮРЛӨРҮ

Баяндоо мазмуну жана максаты боюнча үч топко бөлүнөт:

1) өз түшүнүгүн баяндап сүйлөп берүү;
2) кайра айтып берүү;
3) билдирүү.

1. Өз түшүнүгүн баяндап айтып берүү. Бул – оозеки кептин эл арасына кеңири тараган түрү. Буга көргөн оку-

ясы, көргөн-билгени, шаар, экскурсия, окуган адабий чыгармалары ж. б. жөнүндө сүйлөп берүү кирет. Анда сүйлөп жаткан адамдын мимикасы, кыймыл-аракети кеңири колдонулуп, адамдын чыгармачылыгы, сөзмөрдүгү негизги орунду ээлейт. Мисалы:

Класста окуучулардын бардыгы экскурсияга баруу идеясын колдошту. Мен тоого чыгуу жөнүндө сунуш киргиздим. Менин сунушума бардыгы макул болушту.

121-көнүгүү. Текстти окуп, өз түшүнүгүнөрдү баяндап жазгыла, өзбек тилине которуп айтып бергиле.

Сары-Челек коругу

Тянь-Шань тоолорунун батышында Чаткал жана Фергана тоо кыркаларында сейрек кездешүүчү жаңак-жемиш токойлору бар. Алар көлөмү боюнча дүйнөдө биринчи орунду ээлейт.

Уникалдуу жаңак-жемиш токойлорун жана андагы жаныбарларды сактап калуу максатында 1960-жылы Сары-Челек коругу түзүлгөн. Анын аянты 23.7 миң гектар, узундугу түндүктөн түштүккө карай 20–25 километр, кеңдиги 12 километрге жетет. Коруктун түштүк бөлүгү деңиз деңгээлинен 1200 метр бийиктикте турат. Тоолордон көп сандаган мөңгү жана булак суулары дарыя болуп агып түшүп, коруктун ортосундагы күзгүдөй тунук Сары-Челек көлүнө куят.

Түбүнөн караганда асман көрүнбөгөн калың жаңак токойлорунда арча-кайың, карагай, акчечек, ыргай ж. б. бадалдардын, өсүмдүктөрдүн 1000ден ашык, зубр, лань, аюу, сүлөөсүн, суусар ж.б. жаныбарлардын жана канаттуулардын 200дөн ашык түрү бар.

Кыргызстандын түштүгүндөгү бул коруктун табиятын көргөн адамдар аны Швейцариянын эң кооз жерлери менен салыштырышып, Сары-Челек андан да артыкчылык кылат деп эсептешет. Чындыгында, Сары-Челек – дүйнөнүн кооз жери. Аны менен элибиз сыймыктанат.

Сөздүк:

уникалдуу – ноёб *бадалдар – чакалакзорлар*

122-көнүгүү. Тексттерди окуп, ар бир текстти баяндоонун башка түрү менен жазып чыккыла.

Кызык экен окуп кой.

Мурун

Мурун бир күндө 14 $м^3$ жылытылган жана чаңдардан тазаланган абаны өпкөгө өткөрүү ишин аткарат. Өпкө чаңсыз 35°С га жана 95 пайыз нымдуу абага муктаж. Ушул себептен аба өтө кургак жана чаңдуу болгондо, өпкө оорусунан жабыркоо көп болот.

Чүчкүрүк

Эгерде чүчкүргүңүз келсе, сөзсүз оозуңузду жаап алыңыз, анткени чүчкүргөндө 20 миңдей кичинекей тамчы төрт метр алыстыкка чейин жетиши мүмкүн.

Манжалар

Орто эсеп менен алганда, адам баласы өмүрүнүн аягына чейин манжаларын 25 миллион жолу ачып-жабат. Адамдардын 10 пайызы – сологой. Сологойлор, орто эсеп менен алганда, оң колду колдонгондорго караганда өмүрү кыска жана акылдуу экендиги тууралуу көптөгөн изилдөөлөр бар.

Көз

Адамдардын төрттөн бир бөлүгү – мийоп (алысты көрө албайт). Ушул күндөрдө 100 миллионго жакын америкалык көз айнек же линза тагынышат. Жылына 100 миңдей америкалык көз дартына дуушар болот. Аялдардыкына караганда эркектердин көздөрү бир аз чоңураак, ал эми аялдардын көздөрүнүн агы көбүрөөк болот экен.

2. Баяндап кайра айтып берүү. Бул дагы баяндоонун бир түрү болуп саналат. Көркөм, адабий жана илимий-популярдык чыгармаларды, гезиттик макалаларды окуу менен байланыштуу болот. Анын негизги максаты окуганын, көргөн-билгенин түшүнүктүү, көрктүү кылып, кайра айтып берүүгө үйрөтөт. Мисалы: *Жусуп Баласагындын атактуу «Кут алчу билим» поэмасында тил адамдын илим, билим алуусуна көпүрө болору, эгер ал анын баркын билип, туура колдонгонго жетишсе, мартабасы көтөрүлө тургандыгы тууралуу айткан.*

123-көнүгүү. Текст менен таанышып, баяндоонун кайсы түрүнө кире тургандыгын белгилегиле. Баяндап кайра айтып берүү кебине айландыргыла.

Дүйнөнүн жети кереметинин бири

Байыркы мезгилде дүйнөгө даңкы чыккан, адамдын акылы менен чебер колунан жаралган керемет жети курулуштан бир гана Египет фараондорунун күмбөздөрү, пирамидалар биздин заманга келип жетти.

Пирамидалардын эң чоңу – фараон Хеопстун пирамидасы. Ал мындан 5 миң жылдай мурда, биздин заманга чейинки 2540-жылы курулган, бийиктиги 147 метрдей. Фараонго бул тоодой күмбөз аз көрүнүп, анын жанына бүтүндөй аскадан чегип таш күзөтчү коюуга буйрук берген. Бул күзөтчүнүн бети адамдыкы сыяктуу, ал эми тулкусу арстандын өзү. Ал «Сфинкс» деп аталат. Адамдай акылдуу, арстандай күчтүү Сфинкстин келбети ырымчыл адамдардын үрөйүн учурган. Ошондуктан ал жүрөк титиреткен шумдук катары кабыл алынган.

Сөздүк:

күмбөздөр – гумбазлар
күзөтчү – кузатувчи
тулкусу – қўриқчи

3. Билдирүү – аткарылган иш жөнүндө же келечекте иштеле турган иш-чаралар жөнүндө маалымдоо. Билдирүүгө жергиликтүү органдар же мамлекеттик маанидеги ж.б. кабарлар кирет. Мисалы: Кыргыз Өкмөтүнүн билдирүүсү, Тышкы иштер министринин билдирүүсү, Билим берүү жана илим министринин билдирүүсү ж.б.

Билдирүүдө далилдүү фактылар менен болгон, боло турган окуя жөнүндө ж.б. толук кабар кылынат. Анда убагы, сааты, окуянын өнүгүшү так көрсөтүлөт. Билдирүү монологдук формадагы илимий же официалдуу-иштиктүү стилде түзүлөт да, иш кагаздарына кирет. Мисалы:

Кыргыз Республикасынын
Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин

БИЛДИРҮҮСҮ

Кардын калың жааганына байланыштуу, Ош–Бишкек жолунда көчкү жүрүү коркунучу болгондуктан, 2013-жылдын 30-январынан 5-февралына чейин жолдун жабылгандыгы тууралуу билдиребиз.

Пресс-борбор.

124-көнүгүү. Өз алдыңарча ар түрдүү темада билдирүү жазгыла.

§ 26. БАЯНДООНУН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Кептин баяндоо түрүндө көркөм, публицистикалык жана илимий стилдерде колдонулган тилдик каражаттар, башкача айтканда, кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирген этиш сөздөр, мезгилди, орунду, сын-сыпатты билдирген бышыктоочтор жана киринди, сырдык, каратма сөздөр, сүйлөмдүн ар кандай түрлөрү кеңири колдонулат.

Баяндоодо көпчүлүк учурда болуп өткөн окуя жөнүндө сөз болот да, кептин бул түрү аңгеме, жомок, уламыштарда пайдаланылат. Мисалы:

Байыркы кыргыздар көчмөн турмушта жашашып, мал чарбачылык менен кесип кылышкан экен. Ошол себептүү алардын жеген тамагы малдын этинен, кийген кийими, жашаган үйү малдын терисинен, жүнүнөн жасалыптыр.

125-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнүгүңөрдү сүйлөп бергиле. Силердин сүйлөп берүүңөр баяндоонун кайсы түрүнө кирет? Тилдик каражаттарын талдагыла.

Композитор Абдылас Малдыбаев

Кыргыздын көрүнүктүү композитору Абдылас Малдыбаев 1906-жылы Кемин районундагы Кара-Булак айылында туулган. Ал 1922–1924-жылдарда Алматыдагы кыргыз-казак институтунда окуган. 1924-жылы Кыргыз педагогикалык техникумуна кирип, аны 1929-жылы бүтүргөн.

Эмгек жолун 1930-жылы Фрунзеде ачылган музыкалык техникумга директор болуп иштөөдөн баштаган. 1933-жылы Кыргызстан музыкалык студиясында, кийин Кыргыз мамлекеттик академиялык опера жана балет театрында иштеген. 1939-жылы СССРдин эл артисти деген наамга татыктуу болгон. А. Малдыбаев 300дөй чыгарма жараткан. Алар элдик нукта, угулушу көркөм, ошон үчүн азыр да сүймөнчүлүк менен ырдалып жүрөт.

Кыргызстандын атактуу композитору Абдылас Малдыбаевдин ысымы Кыргыз академиялык опера жана балет театрына коюлган.

126-көнүгүү. Текстти окуп, кептин түрүнө мүнөздөмө бергиле.

Күүнүн башы – Камбаркан

Илгери-илгери кыргызда Камбаркан деген адам болуптур. Ал элди душмандан бек коргогон, калыс, бей-бечарага кайрымдуу киши болгон дешет. Камбаркан ит агытып, куш салып, аң уулаганды жакшы көрчү экен. Күндөрдүн биринде ал аң уулап жүрүп, чытырман токойго туш келип, жигиттер менен ошол жерде эс алып токтоп калышыптыр.

Камбаркан жан жөкөр жигити менен токойдун суюк жерин аралай басып баратса, эки жыгачтын ортосуна тартылган жиптей болгон нерсе шамалга термелип, дирилдеп үн чыгарып жатыптыр. Алар үн чыккан жакка кулак салып, тыңшап калышат. Анан Камбаркан жакшылап назар салып караса, катуу шамалдан сынган чоң түп жыгачтан учтуу жаракалар чыгып турат. Үн берген ичке нерсенин бир учу ошол жараканын башына илинип, экинчи учу берки жыгачтын бутагына артылган. Көрсө, жыгач башында күн көргөн маймыл жыгачтан жыгачка секиргенде курсагынан илинип, ичегиси чубалып, бир учу жаракада калса, экинчи учу бутакка артыла түшкөн окшойт. Эчак өлгөн маймылдын ичегиси кургап, соккон желге дирилдеп, үн салып жатыптыр.

Жагымдуу үн көңүлүнө жаккан Камбаркан үйүнө келгенде ичегинин карындысын сыдырып, ийикке ийрип, кургатып, аны жыгачка тагып чертип көрөт. Ошентип, Камбаркан комузду ойлоп тапкан экен.

Илгерки замандан ушул күнгө чейин Камбаркан жараткан комуз аспабы кыргыз эли менен кошо жашап, элибиздин кубанычы менен кайгысын, тилеги менен арман-муңун күүгө салып жашап келет.

Сөздүк:

аң уулоо – овчилик | *жарака – жароҳат*
чытырман – чакалакзор | *кырынды – қиринди*
жан жөкөр – тан соқчиси | *арман-муңун – арз-додини*

Табышмакты тапкыла

Узун терек жыгылды,
Учу менин колумда.
Булбулдары сайраса,
Тили менин колумда.

127-көнүгүү. Өзүңөрдүн жашаган жериңер жөнүндө баяндоо түрүндөгү текст жазгыла. Аны өзбек тилине которгула.

128-көнүгүү. Текстти окуп, кептин кайсы түрлөрү колдонулгандыгын мисалдар менен айтып бергиле.

Туңгуч алиппе

Алиппе – окуучуларды окууга, жазууга үйрөтүүчү жана сөз байлыгын көбөйтүп, логикалык ой-жүгүртүүсүн өстүрүүчү окуу китеби.

Алгач 1924-жылы тыбыш методунун негизинде араб жазуусун пайдаланып кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыкталып алфавит түзүлгөн. Ошол эле жылы Ишеналы Арабаев кыргыз тилинде биринчи «Алиппе» китебин жазган.

Кыргыздын туңгуч «Алиппесин» түзүүдө Касым Тыныстановдун да кошкон салымы абдан зор болгон. Ал кыргыз улуттук жазуусун иштеп чыгууга, араб алфавитин латынча, латынчаны орус алфавити менен алмаштыруу иштерине активдүү катышкан.

Накыл сөздөр:

Акылдуу билимди, акылсыз кийимди ойлойт.
Акыл баштан, асыл таштан.
Билим алтындан кымбат, кылычтан курч, октон өткүр.
Билимди элден, алтынды жерден изде.

§ 27. СҮРӨТТӨӨ ЖАНА АНЫН БЕЛГИЛЕРИ

Сүрөттөө – көрүнүштөрдүн, жандуу жана жансыз заттардын, жаратылыш кубулуштарынын белгилерин,

сапатын, ар түрдүү касиеттерин белгилүү тартипте оозеки айтып берүү же жазуу. Сүрөттөөнүн биринчи бөлүгүндө көрүнүш боюнча жалпы түшүнүк берилсе, экинчи бөлүгүндө анын белгилери ачылат. Мисалы:

Ыманбай деген киши – жашы башкалардан улуу, мүнөзү оор-басырыктуу, ак пейил, баамчыл, узун бойлуу, кең далылуу, шамдагай, намыскөй адам.

Түгөлбай Сыдыкбеков

Кептеги сүрөттөөнүн төмөндөгүдөй түрү бар:
1. Заттардын сырткы көрүнүшүн (келбетин) сүрөттөө;
2. Жаратылышты, айлана-чөйрөнү сүрөттөө;
3. Ал-абалды сүрөттөө.

1. Заттардын сырткы келбетин сүрөттөө – окуя болуп жаткан мезгилдеги заттын сырткы көрүнүшүн, (адамдын) келбетин, кийген кийимин, тулку-боюн, басып-турганын, кыял-жоругун, эмоционалдык жана психологиялык абалын сүрөттөп оозеки айтып берүү же жазуу. Мисалы:

Ошол күнү Дүйшөндүн өңү жүдөңкү көрүндү. Анан кантсин, үстүнө кийген гимнастеркасынын жакасы киргил тартып, баш кийими улам терден-кургап жүрүп, кулакчындары шалпайып, өңү кетип, сыртынан кийген шинели да эскиси жетип, бутундагы солдат өтүгү жаан аралаш жааган карга суу болгон чаначтай бышарып, чарчаңкы абалын ого бетер аянычтуу көрсөтүп турду.

Келтирилген мисалда түзүлгөн шартка, кырдаалга байланыштуу каармандын сырткы келбети, кийген кийими жана ички психологиялык абалы сүрөттөлүп берилди.

Музжаргыч: Класстагы окуучулар бири бирине комплимент жазууга тийиш. Шарт боюнча окуучулар өзү каалаган адамына же мугалимдин көрсөтмөсү менен бөлүнгөн окуучуга жазылат да, ал өтүлгөн тема менен байланышта болот.

Сырткы келбети, мүнөзү, кийген кийими, өзүн-өзү алып жүрүүсү, башкаларга жаккан жакшы сапаттары ж.б. сүрөттөлөт.

129-көнүгүү. Текстти окуп, сүрөттөөнүн кайсы түрүнө кире тургандыгын айтып бергиле.

Семетейдин Тайбуурул,
Эбелек чөпкө семирген.
Семиргени сүмбөдөй
Бул жаныбар буурулдун,
Секиргени бүргөдөй.
Көргөндүн жаны күйгөндөй.
Жайнаган жакшы көкүлдү
Көзүнө ченеп түйгөндөй.
Алды жактан карасаң,
Маңдайында кашка тиш,
Таптап койгон болоттой,
Туягы зор чарадай,
Арт жагында соорусу
Эркин жаткан талаадай

«Манас» эпосунан

130-көнүгүү. Текстти окуп, кептин түрү боюнча талдагыла. Тааныш эмес сөздөрдөн сөздүк түзүп, алардын маанилерин чечмелегиле. Сүрөттөөнү дептериңерге жазгыла.

Текче – бул боз үйдө жашаган көчмөндөрдүн эң керектүү буюму. Аны ак кийизден, матага сайма сайылып жана килемче түрүндө токулуп да жасашат. Текченин узундугу болжол менен 1,5 метр, туурасы 70–80 сантиметр болот да, төрт бурчуна кооз өрүлгөн боо тагылат.

Узун тарабынан эки боосун өйдөрөөк кылып уукка, экинчи тарабындагы эки боосу керегеге байланат. Анын көрүнөө бетине ар түрдүү оймо-чиймелер салынып, түстүү жибектер менен саймаланып коздолот.

Текчеге аялдардын элечеги, оромолу, кыздардын тебетейи, такыясы жана аларга керектүү майда буюмдар коюлат. Адатта, текче чыгдандын жогору жагына, кыздар отурчу жердин тушуна илинет.

Сөздүк:

мата – газлама, мато *элечек – аёллар бош кийими*
такыя – дўппи

2. Жаратылышты, айлана-чөйрөнү сүрөттөөгө жаратылыш жана анын көрүнүштөрү, пейзаж, табияттын ар кыл кубулуштары бизди курчап турган буюмдар, турак

жай, мекеме, ишканалар, шаар жана айыл, алардын көрүнүштөрү кирет. Мисалы:

Аяз агыткан түнкү асман. Зор күзгү бетине чачылган берметтей сансыз жылдыздар да көзгө улам чоңоюп, жаркырап, алар да ушул аяздан калтырап үшүп тургандай дирилдейт. Түбөлүк ак кар, көк муз баскан тоолор ушул түнкү асманды тиреп, жылдыздар ак чокуга илинип тургансыйт.

Сагындык Өмүрбаев

131-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, жаратылышты, айлана-чөйрөнү сүрөттөөнү бөлүп көрсөткүлө, маанисин айтып бергиле. Жаттап алгыла.

Кыргыз тоолору

Тоолор тоого курамалап, курашып,
Узун тартып, уламалап, улашып.
Алда кайдан кебез тартып келаткан,
Кербенчинин төөлөрүндөй чубашып.

Кара зоолор ар кай жерде каркайып,
Катмарлашып, калың тартып заңкайып.
Алмаз сындуу көккө тийген миздери,
Арстандын азуусундай арсайып.

Мөңгү кетпей чокулары жалтырап,
Тоңгон муздар шөкүлөдөй жаркырап.
Ар жагынан, бер жагынан куш эмес,
Араң гана бороон өтөт калтырап.

Жаз келерде эң биринчи жаз конуп,
Кыш болордо эң биринчи кыш тоңуп.
Ай ааламга ай тийе элек кезинде,
Эң биринчи ай жамынып ак болуп.

Түн болордо эң кийинки түндү алат,
Түз жерлерден кийин кетип мунарык.
Дүйнө жүзү көзүн ача электе,
Эң биринчи күндү тосуп кызарып.

Алыкул Осмонов

Сөздүк:

кебез – момиқ *миздери – мизлари*
шөкүлө – қизлар бош кийими

Тил жатыктыруу:

Кырк кыл куйрук,
Кырк кыл куйрук,
Кырк кыл куйрук ичинде,
Кыргый кызыл кыл куйрук.

132-көнүгүү. Жыл мезгилин сүрөттөп, текст жазгыла. Колдонгон көркөм сөз каражаттарды айтып бергиле.

Накыл сөздөр:

Бүгүнкү бүтүрчү ишти эртеңкиге калтырба.
Өз колуңдан келген ишти башкага тапшырба.
Арзандыгына карап, керексиз буюмду ала бербе.
Аз иш бүтүрдүм деп көп кейибе.
Баарынан намыс кымбат турарын унутпа.
Боло турган нерсенин болбой калганына өкүнбө.

133-көнүгүү. Сүрөттөөнүн бул түрүндө кандай каражаттар колдонулду. Салыштырууларды өзүнчө бөлүп жазгыла.

Ак мөңгүлүү аска-зоолор бирин бири ээрчиген каркырадай чубашып, жаркырап тийген күндүн нуруна чагылышып, жалт-жулт этет. Ошол кабатталган мөңгүлөрдөн кан тамырдай болуп тоонун этегине чейин чубалган суулар биригип, буркан-шаркан түшкөн дарыяга барып кошулат. Бири бирине атаандашып өскөн менменсинген сулуу карагайлар тоонун тескей жагында тирелишет. Анын төмөн жагында дүпүйгөн чер токойдун ар жеринен ак көйнөк кийген бийкечке окшогон буралган ак кайыңдар сеңселишет.

3. Ал-абалды сүрөттөө – окуя болуп жаткан мезгилдеги ал-абалы, ички туюмдары, кубанычы, кайгысы, ойтолгоосу, коркуу, таң калуу, ачуулануу жана кыймыл-аракетти сүрөттөп оозеки айтып берүү же жазуу. Мисалы:

Бала алаңдап, бир нерседен чочулагандай болуп, бакырайган көздөрү менен улам терезе жакты карап, өңү сурданып, кирип келген адамга ач бөлтүрүк сымал асыла калчудай муштумдарын түйүп, бардык нерсеге даяр болгондой абалда ордунан козголбой тура берди.

134-көнүгүү. Тексттен баланын ал-абалынын сүрөттөлүшүн айтып бергиле. Силерде да ушундай абал болгон болсо, аны сүрөттөп жазгыла.

Апа, дайыма бар болуңуз!

Мен бүгүн сабактан чыгып, адаттагыдай эле үйдү көздөй шашылдым. Эрте менен кеч туруп тамак ичпей калгангабы, ичим артка тартып, ичегилерим чурулдап, алым кетип, аябай курсагым ачты. Күн сайын мен окуудан келгенде апам тамагын даярдап: «Келегой, чырагым, колдоруңду жууп, тамагыңды ичип ал, курсагың ачып калгандыр», – деп мага мээримдүү көздөрү менен тигилип, мектептен кандай маанайда келгенимди байкап, билип турчу.

Бүгүн үйгө келсем, тыптынч, бардык нерсе ордуида турса да, үй аңырап бош калгандай. Апамдын таякемдикине кеткенин билип туруп, өзүмчө буулугуп, бөлмөлөрдү кыдырып чыктым. Бир күндө эле мен апамы көптөн бери көрө электей сагынып, анын элесин көз алдыма келтирип жаттым.

Күн кечтеп апамдын келер маалы болгондо шашып сыртка чыгып, чуркаган бойдон автобустун аялдамасына бардым. Көп узабай автобус келип токтоп, көпчүлүк элдин арасынан апамды көргөндө кубанганыма чек жок. Тез барып апамдын колундагы жүгүн алып, четке чыгарып жерге коюп, көзүм тойбой аны улам-улам карай бердим. Аны кучактап, ал да мени «садагаң болоюн» деп бооруна кысканда, дүнүйөм түгөл боло түштү.

Үй-бүлөдө эненин орду кандай экенин мурда эле билсем да, дагы бир жолу сездим. Менин бактыма дайым бар болуңузчу, апа!

«Кырчын» журналы

Сөздүк:

мээримдүү – меҳрибон
таякем – тоғам
чырагым – нуридийдам, чароғим

Накыл сөздөр:

Энелүү баланын көзү ток.
Эненин сүтүн актоо – парз.
Баласы жакшы чыкса, ата-эне сыймыгы.
Эне – баланын бактысы.

135-көнүгүү. Текстти бөлүктөргө бөлгүлө, каармандын ал-абалын сүрөттөгүлө.

Максатка умтулуу

Бир айылда башкалардан айырмаланган, өзүнө ишенген, максатына умтулган мүнөзү бар бала жашайт. Күндөрдүн биринде ал түшүндө учу-кыйыры жок абдан чоң деңизди көрөт да, эртеси ал деңизди издеп жөнөмөкчү болот. Айылда жашагандар деңиз тууралуу түшүнүгү жок болгондуктан: «Ошончолук көп суу кайдан болмок эле, бала акылдан адашып калган го», – дешет. Ошентип, бала түшүндө көргөн учу-кыйырсыз деңизди издеп жөнөйт.

Көп күндөр жол жүрүп, тынч жашоо өткөрүп жаткан айылга туш болот. Жолоочунун максатын билгенден кийин, алар: «Түшүңдө көргөн деңизди издеп эмне кыласың? Андан көрө бул жерде калып тынч жашооңду өткөрө бер», – деп акыл айтышат. Ошентип, бала ал жерде тынч жашап калат.

Бир нече жыл өткөндөн кийин баланын түшүнө кайрадан деңиз кирет. Баланын ышкысы кайра күчөп, деңизди барып көрүүгө кайрадан жол тартат. Бир топ убакыт жол жүрүп, кичинекей шаарчага туш келет. Шаардын турмушу айылдыкынан айырмаланып кызыктуу, көңүлдүү сезилип, ошол жерде туруп калат.

Ал жерден окуп, иштеп, үй-бүлө күтүп, баягы максатын эсинен чыгарып, улгайып калганча жашайт. Күндөрдүн биринде көк деңиз дагы түшүнө кирип, унутулуп бараткан ышкысын кайрадан козгойт. Кыялымдагы максатыма жетпесем, бүтүн өмүрүм текке кетет деп, ал карып калганына карабай баарын таштап жолго чыкмакчы болот. Өмүр бою эңсеп келген максатына жетпей калуу коркунучу анын тынчын кетирет.

Акыры ал болгон күчүн жыйнап, кыйынчылык менен тоонун башына чыгат. Тоонун чокусунан өзүнүн айылын, тынч жашаган кыштакты, кичинекей шаарчаны жана өзү үй-бүлөсү менен жашаган кичинекей тамды көрөт. Андан ары далай жолу түшүнө кирген учу-кыйырсыз көк деңиз чалкып жатканын, эң кызыгы – анын баскан жолдорунун баары деңизге алып барганын түшүнөт. Кыялындагы максатына жеткенине сүйүнгөнү менен, көзүнөн армандын ачуу жашы кылгырат. Эңсеп жүргөн максатына жетүү үчүн бир да жолу баштаган жолунун аягына чейин чыкпаганына катуу өкүнүп, үшкүрүп отуруп калат.

«Турмуш сабактары»

Сөздүк:

учу-кыйыры – бепоён — *ышкысын – қалбини, меҳрини*
улгайып – улғайиб, мўйсафид — *өкүнүп – афсусланиб*

Накыл сөздөр:

Максат менен соккон жүрөк, бакыт менен өмүр сүрөт.
Максаты бийик алдатпайт, кыялы күлүк карматпайт.
Сабырдуулук – акылмандуулуктун шериги.
Максатты ишке ашыруу убакытка көз каранды.
Башканын ою менен болгончо, өзүңдүн максатыңа умтул.
Ишти аягына чейин аткарбасаң, эки эсе убара болосуң.

Кеп жалаң **баяндоо** же жалаң **сүрөттөөдөн** эмес, көпчүлүк учурда экөөнүн кошулушунан пайда болот. Мындай ыкма адабий чыгармаларда көп кездешет. Мисалы:

Күн кеч кирип бара жаткан. Аялдамада эл толтура. Бир сааттан бери автобус жок. Тыныгуу мезгили болсо керек. ***(баяндоо)*** *Шашкан адамдар улам саатын карап тынчсызданышууда. Аңгыча аба барган сайын муздап, кар себелей баштады. Тез эле тегеректи аппак кар каптады.* ***(сүрөттөө)*** *Шашкандар автобустан үмүтүн үзүшүп, ак карды жирей жөө жөнөштү.* ***(баяндоо)***

Мында алгач айлана-чөйрөнүн абалы баяндалып, андан соң сүрөттөлдү, акырында кайра кыймыл-аракет баяндалды. Мунун схема түрүндөгүсү:

- **баяндоо ——› сүрөттөө ——› баяндоо.**

136-көнүгүү. Текстти окуп, кептин түрлөрү боюнча талдагыла, схемасын түзгүлө.

Жаратылыштагы үндөр

Бакка кирип же суу жээгине барып, айлана-чөйрөнү бир азга тыңшасаң, ар кандай үндөр кулагыңа угулат. Алардын айрымдары сен күн сайын эле угуп жүргөн тааныш үндөр, ал эми айрымдары тааныш эмес. Табият үндөрдүн сыйкырдуу күчү, эч нерсеге окшобогон жылаажындай үнү менен азгырат. Өзгөчө жаз мезгили – табияттагы үндөрдүн миң түркүн кубулжуган учуру. Башкасын коюп, булбулдун эле сайраганын тыңшап көрчү. Элде «Булбул бир сайраган кайрыгын экинчи

кайталабайт» деген сөз бар. Кандай болгондо да, анын мукамдуу үнүн укканда көңүлүң эргип, чарчооң басылгандай болот.

Күн ысыган мезгилде гүлдөргө конгон аарылардын ызылдаганы, чегирткелердин чырылдаганы, суунун шаркыраганы, ар түрдүү канаттуулардын сайраганы өзүнчө эле оркестр ойноп жаткандай туюлат. Балким, музыкалык чыгармалардын, күүлөрдүн, обондордун чыгышынын, оркестрге салынып ойнолушунун башаты ушул табияттагы үндөр болуп жүрбөсүн.

Сөздүк:

жылаажындай – қўнғироқдай
кубулжуган – жило бериб, товланиб

Айрым учурда айлана-чөйрөнү сүрөттөө, окуя жөнүндө баяндоо, кайра пейзажды сүрөттөө, анан кайра баяндоо болушу да мүмкүн. Мисалы:

Чак түш. Мектеп аянты. Тоо тараптан соккон жазгы жел жылуу илебин айланага таратып жаткандай. ***(сүрөттөө)*** *Аянтта окуучулар класс-классы менен катарга тизилип, директордун келишин күтүп жатышты.* ***(баяндоо)*** *Саамга тынчтык боло калды.* ***(сүрөттөө)*** *Директор мугалимдер менен аянтка келип жалпы окуучуларды Нооруз майрамы менен куттуктады.* ***(баяндоо)***

- **сүрөттөө ——› баяндоо ——› сүрөттөө ——› баяндоо.**

§ 28. СҮРӨТТӨӨНҮН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Сүрөттөөнүн тилдик каражаттары катары көркөм адабиятта (көркөм стилде) колдонулган троптун (метафора, метонимия, эпитет, салыштыруу, гипербола ж.б.) түрлөрүн атоого болот.

Кептин сүрөттөө түрүндө мазмун, окуясы, сюжет жок болот. Предмет, көрүнүш, айлана-чөйрө, пейзаждын белгилери, касиеттери, сапаттары көркөм сүрөттөлөт. Мисалы:

Күн чайыттай ачык. Капчыгай ичи кулак-мурун кескендей жымжырт. Бетме-бет жалама аска учунан асмандын көк тилкеси тартылат. Ошол көк тилкеден ары-бери учуп өткөн канаттуулар гана көрүнөт.

137-көнүгүү. Текстти кептин түрлөрү боюнча ажыратып көчүрүп жазгыла, тилдик каражаттары жөнүндө айтып бергиле.

Нан жаап жатканда тандырдагы чоктун илебине күндүн ысыгы кошул-ташыл болуп, аны бышырып жаткан апамдын акжуумал өңү да, нандын өңүндөй кызарып чыкчу. Апам нанды бышырып бүткөнчө, биз тандырды тегерене чуркап, атайын биз үчүн жабылган токочторду улам алыстан тиктеп, бышышын чыдамсыздык менен күтчүбүз. Жаңы жабылган нандын жыты токчулуктан, молчулуктан кабар берип турчу. Мен азыр кайда жүрсөм да, апамдын жапкан нанын сагынам.

«Келечек» журналы

Сөздүк:

илебине – оташин
кошул-ташыл – қўшиб-чатиб
ак жуумал – оппоққина
токочторду – кулча нон
молчулуктан – мўл-кўлчиликдан

138-көнүгүү. Заттардын сырткы келбетин сүрөттөөгө текст түзгүлө, колдонулган тилдик каражаттар жөнүндө айтып бергиле.

139-көнүгүү. Тексттеги баяндоо, сүрөттөөнү ажыраткыла, алардын бири биринен айырмасын көрсөткүлө.

Бул кош терек азыр да ошол жерде. Мунун бир укмуштуу касиети бар. Алар – бөтөнчө өңдүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Күнү-түнү тынбай жалбырактары дирилдеп, теректерден ар кандай үндөр чыгып шуулдайт. Бирде жээкке урунган эрке толкундай угулар-угулбастай шыпшыныпат, бирде тымтырс. Жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, жамгыр бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыңала, бизди жыга албайсың дегендей, өжөрлөнө күүлөнөт.

Чыңгыз Айтматов

140-көнүгүү. Ырды окугула, кышкы көрүнүш кандай сүрөттөлгөнүн айтып бергиле.

Кышкы көрүнүш

Ызгаардын күчүн көргөзүп,
Ышкырып зымдан үн чыгат.
Үмүтүн үзбөй эртеңден,
Үшүгөн кезде күн чыгат.

Көчөгө чыксаң «көк муштум»,
Көргөндөр араң унчугат.
Көрк берип турган айылга
Көлмө да музда тумчугат.

Бакыт Жунусалиев

§ 29. ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ

КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ

Кептин башка түрлөрүнө караганда, ой жүгүртүү татаал болот. Далилдерге таянуу менен оюн берүү ой жүгүртүү деп аталат.

КАМТЫЛГАН МАЗМУН

Адегенде айтылуучу ойдун негизи берилет. Ал далилдер жана мисалдар менен аныкталат. Акырында жыйынтык чыгарылат.

Ой жүгүртүү – далилдерге таянуу менен өз оюн монолог түрүндө маалымдоо. Кептин мазмуну эмне үчүн ушундай? эмне үчүн керек? кимге керек? деген суроолорго жооп берүүгө тийиш.

Ой жүгүртүү тексти төмөнкүдөй үч бөлүктөн турат:

Тезис – ой жүгүртүү үчүн берилген алгачкы негизги ой.

Далилдер – негизги ойду чечмелөөчү аргументтер, фактылар.

Корутунду – баяндалып жаткан окуяга, көрүнүшкө карата сүйлөөчүнүн же жазуучунун жеке көз карашы, баасы.

Ой жүгүртүү – баяндоого, сүрөттөөгө караганда түзүлүшү жагынан татаал. Бул кептин илимий стили менен тыгыз байланышта келет. Окуя, көрүнүштөрдүн, табияттын ар кыл кубулуштарынын келип чыгуу шарттарына, өбөлгөлөрүнө байкоо жүргүзүү, алардын себебин, сырларын билүү, ачуу максатында зарыл материалдарды, аргу-

мент-далилдерди суроо коюу аркылуу табуу, чындыкка алып чыгаруу максатын көздөйт. Маселенин аныгына жетүү, акырында ошолордун негизинде жыйынтыкка, корутундуга келүү, тыянак чыгаруу, издеген суроолорунун жообун, жандырмагын табуу жана ал боюнча өзүнүн пикирин билдирүү болуп саналат.

Ой жүгүртүү төмөнкүдөй эки түрдө болот:

- горизонталдык ой жүгүртүү;
- вертикалдык ой жүгүртүү.

1. Горизонталдык ой жүгүртүүнүн тезис бөлүгүнөн кийин аны чечмелөө үчүн **эмне үчүн дегенде, анткени, себеби** деген сөздөр катышып, суроолор тексттин далилдөө бөлүгүндө фактылар, аргументтер аркылуу чечмеленет. Тексттин акырында автор тарабынан жыйынтык чыгарылып, ал корутундусу катары эсептелет. Мисалы:

Заманыбыздын улуу жазуучусу Ч. Айтматов минтип айткан **(тезис):** *«Адамга эң кыйыны – күн сайын адам болуу».* **(факты, далил)** *Анткени, адам күн сайын чөйрөгө, окуган, уккан, көргөнүнө карай өз кемчиликтеринен арылып, адам катары калыптанат.* **(корутунду)**

Горизонталдык ой жүгүртүүнүн схемасы төмөндөгүдөй:

2. Вертикалдык ой жүгүртүү текстинде тезис жана корутунду бөлүктөрү кыскача болуп, анын далилдөө бөлүгү кеңири берилип, бир нече сүйлөмдөрдөн турат. Анын схемасы төмөндөгүдөй:

1. Тезис (негизги ой).
2. Далилдер (аргумент, фактылар) а), б), в), г), д) ж.б.
3. Корутунду (жекече көз караш, жыйынтык).

Вертикалдык ой жүгүртүү боюнча текстти талдоонун үлгүсү:

Пайдалуу бактериялар

Бактериялардын зыяндуу экендигин баарыбыз жакшы билебиз жана андан алыс болуу үчүн денебизди, айлана-чөйрөбүздү таза кармайбыз. Бирок, зыяндуу эмес, өтө керектүү бактериялар да бар. **(тезис)**

Окумуштуулар пайдалуу бактериялар биздин тилибиздин алдында бар экендигин аныкташкан. Ал бактериялардын кызматы – ашказандагы микробдорду өлтүрүү. Алгач бактериялар жашылча өсүмдүктөр кошулган тамактардагы уу заттарды башка элементке айлантат. Андан кийин ал шилекейдин курамында микроб өлтүрүүчү элементке айланат да, тамак менен кошо ашказанга барып, ар кандай ооруну козгоочу микробдорду жок кылат. **(далилдер)**

Демек, бактериялардын бардыгы эле зыяндуу эмес турбайбы. **(корутунду)**

> Бул – толук ой жүгүртүүнүн түрлөрү. Айрым учурда ой жүгүртүүдө тезис катышпай калышы мүмкүн. Анда ой жүгүртүүнүн корутундулоо бөлүгү окурмандардын эркинде калат да, тезис, далил, аргументтерге таянуу менен туура жыйынтыкка келүүгө болот.

141-көнүгүү. Тексттен тезистин, далилдердин жана корутундунун чегин белгилегиле.

Кыргызстандагы жапайы айбандар

Кыргызстандын аймагында жапайы айбанаттын 87 түрү жашайт. Алардын ичинен 10 түрү башка жактан алып келинип, климатташтырылган. Курт-кумурска жечүүлөр отрядынын 3 түрү, жарганаттар отрядынын 15 түрү, коён сымалдар отрядынын 3 түрү, кемирүүчүлөр отрядынын 23 түрү, ача туяктуулар отрядынын 10 түрү жашайт.

Кемирүүчүлөр отрядынын 3 түрү – тыйын чычкан Сибирдин токоюнан, ондатр Америкадан, нутрия Түштүк Америкадан, жырткычтар отрядынын 4 түрү – жанат (енот) сымал ит Ыраакы Чыгыштан алып келинген. Ача туяктуулар отрядынын 3 түрү элик, багыш Киев облусунан, бугу Крымдан алып келинип климатташтырылган.

Акыркы учурда Кыргызстандын Кызыл китебине каттоого алынган, жок болуп кетүү коркунучунда турган айбандар

да бар. Алар: жарганаттар, суурдун түрү, кызыл карышкыр, күрөң аюу, чаар күсөн, кундуз, илбирс, сүлөөсүн, мадыл жана ача туяктуулардан – бугу, марал, жейрен, токой топозу (зубр).

Кыргызстандын табиятынын байлыгы болгон жапайы жаныбарларды коргоо жана көбөйтүү үчүн атайын коруктар уюштурулуп, алардын жашоосу үчүн жакшы шарттар түзүлгөн.

«Жандуу жаратылыш»

142-көнүгүү. Текстти окуп, ой жүгүртүүнүн бөлүктөрү боюнча ажыраткыла.

Чопо чоордун сырткы түзүлүшү сүйрүрөөк шар формасында. Аспаптын бир жагы жерге коюуга ылайык жалпак, ага карама-каршы жагы ичкерээк келет да, үйлөгөндө үндү пайда кылуучу көзөнөк калтырылат. Бул көзөнөктөрдүн диаметри 2–3 мм болот. Аспаптын оозунун бир жагы бир аз тегиз келет. Бул жерге, биринчиден, чопо чоордо ойноочу кишинин астыңкы эрини такалат, экинчиден, ал үн чыгарууну оңойлоткон белги, аныктама катары кызмат кылат.

Аспапты жасагандардын айтуусуна караганда, ак ылайдан жасалган чопо чоордун үнү тунук, жагымдуу жана алып жүргөнгө ыңгайлуу болот.

«Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары»

143-көнүгүү. Көнүгүүнү окуп, кептин түрлөрү боюнча талдагыла, кыргыз тилине которгула.

Инсон боласи ҳамма ризқ-рўзини ердан топади. Бир кафт тупроқда миллион-миллион боболарнинг қони, қанчадан-қанча гўдакларнинг умиди, бахти бор. Ҳамал кирганда бир кафт тупроқни қулоққа тутиб кўрган асл деҳқон ернинг нафас олишини эшитади.

Инсонни тақдир тоши қаерга ирғитмасин, у ўз юртида еган нон таъмини унутмайди, ўша нон, меҳр бирлашиб инсонни ўша она-юртга чақиради, кўрган-билганларимизни, топган-тутганларимизни, ютуқларимизни ўртоқлашмоқчи бўламиз-да, сен томон ошиқамиз.

Тимур Пулатов

§ 30. ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ТИЛДИК КАРАЖАТТАРЫ

Ой жүгүртүү тексттерине төмөнкүдөй лексико-грамматикалык каражаттардын колдонулушу мүнөздүү:

1) айтылып жаткан ойду далилдөө, корутундулоо, жыйынтыктоо маанисиндеги – *себеби, анткени, менимче, ошондуктан, демек;*
2) күмөн саноо, божомолдоо, шектенүү маанисиндеги – *балким, мүмкүн, керек, демек;*
3) ойдун ырааттуулугуна карата – *биринчиден, экинчиден, ушундан улам ж.б.* байламталар, киринди сөздөр, ар түрдүү жардамчы сөздөр.

144-көнүгүү. Текстти окуп, кептин түрлөрү боюнча талдагыла жана тилдик каражаттарына көңүл бургула.

Базар

Базар – элдердин соода жүргүзүүчү жайы. Жерге жарык түшкөндөн кеч киргенге чейин бул жерде соода-сатык иштери кызуу жүрөт.

Сатылуучу буюмдун түрүнө карата базар бир нече бөлүктөргө бөлүнөт. Бир бөлүгүндө жашылча-жемиш, өрүк-мейиз, сүт, экинчи бөлүмүндө кийим-кечек, кездеме, үй тиричилигине керектүү буюмдар сатылат. Биздин базарга Орто Азиянын бардык жерлеринен келген кардарлар керектүү товарларын келишим баада сатып алышы же өз товарына алмашып алышы мүмкүн.

Базар бир эле соода-сатык жүргүзүүчү жай эмес, адамдардын пикир алышуучу, мамиле түзүүчү да жайы. Базарды аралап жүрсөң, ар түрдүү тилде сүйлөгөн элдерди көрөсүң да, бир азга алардын кебине кулак салсаң, түрдүү жактардан келген жаңылыктардан да кабардар болосуң. Ошондуктан базар – маалымат алмашуучу да жай.

Акыркы он-он беш жылдан бери биздин базарлар түрдүү мамлекеттерден келген товарларга толду. Анткени эгемендүүлүк бизге чет өлкөлөргө чыгууга, алар менен алака түзүүгө мүмкүнчүлүк берди. Ошол себептүү базар аркылуу бир эле соода сатык эмес, экономикалык жана маданий байланыштарды да түзүүгө жетиштик.

«Жеткинчек»

145-көнүгүү. Текстти окугула, ой жүгүртүү кебине мүнөздүү болгон белгилерди аныктагыла.

Бул сүрөттү мен али тартып бүтө элекмин. Анын кандай болуп чыгарын эмитен айтуу да кыйын. Күнүгө таң заардан туруп, мурда долбоорлогон айрым вариант, сүрөтчө-этюддарды кайра баштан эки-үч сыйра карап чыгам да, таңкы тынчтыкта аркы-терки басып ойлоном. Жок, мен али көңүлдөгүнү таба элекмин, иштин баары алдыда. Бул сүрөт азырынча ойдогу тилек, жүрөктө толкуган, кан тамырда жүргөн элес, үмүт, кыял гана. Ишти бүтпөй жатып, болочок чыгарма жөнүндө күн мурун жарыя салганды дегеле башынан жактырбайм. Мен аны сүрөт аркылуу төкпөй-чачпай элге жеткирсем деген үмүттөмүн. Ошого көпчүлүк эл акылын айтып, тилегин кошсо экен дейм.

Чыңгыз Айтматов

Сөздүк:

эмитен – ҳозирдан *төкпөй-чачпай – оқизмай-томизмай*

долбоор – лойиҳа

Тамактануунун эрежеси

Тамак ичип жатканда сүйлөбөй, тынч отуруу керек.

Кашыкты, бычакты оң, айрыны сол колго кармоо зарыл.

Суюк тамак ичип жатканда, шорулдатып үн чыгарба.

Тамакты кашыкка азыраак сузуп, оозду көп ачпай ич.

Дасторкондо да кичүүлөр улууларга жол берип, сый көрсөтүүсү – адептүүлүктүн белгиси.

Дайыма тамакты улуулардан кийин алуу керек.

Улуу кишилер тамак ичип жатканда, алардан мурда бүтүп, туруп кетүү жарабайт.

Катуу күлүп же бакылдап сүйлөп элдин көңүлүн бурба.

Тишти элдин көзүнчө чукулоо жарабайт.

Тамак желип бүткөндө, үй ээсине ыракмат айтууну унутпа.

146-көнүгүү. Текстти кептин түрлөрү боюнча талдагыла. Анын түзүлүш схемасы тууралуу айтып бергиле.

Кагаз

Кагаз – араб сөзү, жазуу түшүрө турган нерсе дегенди билдирет. Биз азыр жазып, сүрөт тартып жаткан кагаз пайда

болгонго чейин, көптөгөн каражаттар турмуш сыноолорунан өткөн.

Байыркы египеттиктер жана индустар пальманын жалбырагына, вавилондуктар чоподон жасалган такталарга жазышкан. Ал эми айрым элдер жазуу үчүн кайыңдын кабыгын, папирусту, терини пайдаланышкан. Эң кызыгы, бир китепти жазыш үчүн бир короо музоонун териси сарпталган.

Азыркы кагаз жасоонун үлгүсү биринчи жолу II кылымда Кытайда, VI кылымда Японияда жана Азия өлкөлөрүндө пайда болгон. Ал эми X кылымдан тартып, кагаз чыгаруу Европага тараган.

Кагаз азыркы кезде түрдүү жыгачтардын, өсүмдүктөрдүн химиялык жана механикалык жол менен иштетилип чыгарылган майда буласынан жасалат. Кагаз жасоо техникасынын өнүккөнүнө байланыштуу анын түрү да көбөйдү. Кагаздын калыңдыгы, жукалыгы жана башка сапаттары жасалган материалына жана иштетүү технологиясына жараша болот.

Бүгүнкү күндө кагаз адамдын жашоосундагы эң керек каражат катары бардык тармактарында кенири колдонулат.

Энциклопедия

147-көнүгүү. Текстти окуп, канаттуулар багытты жети белги боюнча кантип аныктаарын түшүндүрүп бергиле. Кептин түрүн талдагыла.

Канаттуулар кандай компас колдонушат

Келгин канаттуулар жыл сайын күздө ысык жактарга учуп кетишип, жазында кайра мурдагы жашаган жерине кайтышат. Канаттуулар өз багытын кантип аныкташат деген суроо адамды ойлондурбай койбойт.

Атмосферадагы бардык өзгөрүүлөргө жана кубулуштарга өтө сезимтал келишкен канаттуулар багытын туура аныктоодо төмөнкү белгилерге таянышат:

1. Күн – куштар үчүн алмаштыргыс белги;
2. Жылдыздардын жайгашуусу;
3. Ультрафиолеттүү нурлар;
4. Төмөнкү жыштыктагы үндөр, башкача айтканда, шамалдын, бороон-чапкындын, толкундардын үндөрү;
5. Жердин тартылуу күчү;
6. Аба агымдары;
7. Жердин бетинин түзүлүшү (рельефи) ж. б.

Мындан тышкары, жердин магнит талаасы да канаттуулар үчүн абдан чоң роль ойнойт. Себеби, алар өтө сезгич магниторецептордуу системага ээ. Окумуштуулардын айтуусуна караганда, куштар магниттик талаанын 2 пайызга өзгөргөнүн да сезе алышат. Ошентип, табигый компас табияттын канаттууларга тартуулаган өзгөчө белеги болуп, аларды каалаган жерине учуп баруусуна шарт түзөт.

§ 31. КЕПТИН ТҮРЛӨРҮ БОЮНЧА БЫШЫКТООЧУ КӨНҮГҮҮЛӨР

148-көнүгүү. Текстти окуп, кептин (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) түрлөрүн аныктагыла, аларга мүнөздөмө бергиле. Зевстин сырткы келбетин сүрөттөгүлө.

Дүйнөнүн төртүнчү керемети

Олимпиадалык оюндардын мекени болгон Грециянын түштүгүндөгү Олимпия шаарында салынган храмда байыркы гректердин башкы кудайы Зевстин скульптурасы коюлган. Статуяны скульптор Фидивий биздин заманга чейинки V кылымда жасаган. Ал алтын, пил сөөгү жана кымбат баалуу жыгачтардан жасалып, асыл таштар менен коздолгон.

Тактыга отургузулган Зевстин статуясынын бийиктиги 14 метр болгон. Анын башына Зевстин дарагынан, бутактарынан жасалган алтын таажы кийгизилген. Бул каардуу кудайдын мээримдүүлүгүнүн белгиси деп эсептелген. Зевстин башы, ийиндери, колдору, көөдөнү пил сөөгүнөн чегилген, сакалы, сол ийинине арта салынган плащы алтындан куюлган.

Фидивий Зевсти кадимки адам сыяктуу мээримдүү, асылзаада кылып көрсөтүүгө аракеттенген. Байкаган адамга анын тармал чачтуу, сакалдуу жүзүнөн катаалдыгы менен катар, кайрымдуулугу да байкалат. Ал күлүмсүрөп тагынан өйдө туруп, кең далыларын күүшөп жиберчүдөй сезилет.

«Дүйнөнүн жети керемети»

Сөздүк:

коздолгон – безалган
асыл таштар – қимматбаҳо тошлар
таажы – тож
көөдөнү – кўкраги
күүшөп – ковшаб

149-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, жаз мезгилинин сүрөттөлүшүн айтып бергиле.

ЖАЗ

Сагынып көлмө, саз жерди,
Сабалап өрдөк каз келди.
Ырыскы чачып талаага,
Ылайды кечип жаз келди.

Жашылдан кымкап жапкандай,
Жашарып тоонун этеги,
Конокко салган төшөктөй,
Кызарды талаа кечээги.

Жоомарт Бөкөнбаев

150-көнүгүү. Үзүндүнү окуп, окуяны андан ары өз оюңар менен уланткыла. Колдонулган тилдик каражаттарды дептериңерге көчүрүп жазгыла.

Ажар кыбырап ордунан туруп, жолуна түштү. Каш карайып, түн кирди. Бирок сулуу ай муңайып, алтын бууга боёлуп, чыгыш жактан көтөрүлдү. Аппак шооласы нур чачып, түндүн мээримсиз караңгылыгын алда кайда кубалап, кең талааны кубантты. Талаа да жылмайып, коюнун ачып, кучагын жайып, Ажарга жол берди.

Ажар бир аз жол жүрүп келе бергенде, арт жагынан көп нерсенин созултуп улуганы, үргөнү угулду. Ажардын жүрөгү опкоолжуп, дүкүлдөп алып учуп, оюна ар түрдүү коркуу сезимдери келди.

Бир мезгилде Ажардын айланасына карышкырлар толуп кетти. Баары ач, кабыргалары саналып арык, тилдери салаңдап, кыңшылашып, Ажарды камап алышты.

Касымалы Баялинов

Сөздүк:

каш карайып – қош қорайиб
муңайып – мунгайиб
мээримсиз – бемеҳр
опкоолжуп – эзилиб қолган

151-көнүгүү. Текстти кыргыз тилине которгула, сүрөттөөнүн түрүн айтып бергиле.

Кеч кира бошлади. Кун бўйи далаларни ҳумдондек киздирган куёш ғарбда узоқ кум тепаликлари устида, негадир ботиб кетгиси келмай "яна ёндираман, куйдираман" дегандай дарғазаб турибди. Эрталабки кучсиз шабада дарё томондан учиб келиб, қора терга

ботиб харсанг ташиётган кишилар баданига қанотини уриб ўтди. Чигирткаларнинг чириллаган овози, бўталоқларнинг эркаланиб бўзлагани, карвон саройдаги отлар кишнаши дала бўйлаб тарқала бошлади.

152-көнүгүү. Текстти окуп, жер-суу аттарынын коюлуш себептери жөнүндө айтып бергиле. Кептин түрлөрү боюнча талдагыла.

Жер-суу аттары

Кыргыз эли илгертен жерге өзгөчө маани берип, ар бир булакка, өзөнгө, кокту-колотко, ашууга, жылгага түркүн аттарды коюшкан. Жер-суу аттарын кунт коюп карасаң, өзүнчө эле тарых. Мисалы, Калмак-Ашуу – калмактар менен болгон согушка байланыштуу коюлса, Алтын-Тоо – ошол жерден чыккан кенге байланыштуу, Кызыл-Жар – географиялык абалга, жер кыртышынын өң-түсүнө, Кайыңды – ал жерде өскөн өсүмдүктөргө, Кара-Кулжа – жашаган жаныбарларга карата коюлган. Бул аттардан кайсы бир учурларда болуп өткөн окуя, жашаган уруулар, өскөн өсүмдүктөр, мекендеген жаныбарлар, эмгеги сиңген инсандар ж.б. жөнүндө кийинки урпактарга маалымат берүү, тааныштыруу, ошону менен бирге Мекенге болгон ыйык сезим байкалат.

Ал эми шаардын ар бир көчөсү элибиздин чыгаан уулкыздарынын, тарыхый окуялардын аттарын алып жүрөт. Курманжан датка, Н. Исанов, Т. Сатылганов, К. Тыныстанов, А. Огомбаев, Б. Бейшеналиева жана башка сыяктуу аттар белгилүү адамдардын ысымын түбөлүккө калтыруу максатында коюлган.

«Кыргыз туусу» гезити

Сөздүк:

өзөнгө – сой-соҳилларга *урпактарга – авлодларга*

153-көнүгүү. Өзүңөр жашаган жердеги жер-суу, көчө, мектеп ж.б. аттарынан кластер түзгүлө, аталыштардын коюлуш себептерин талдагыла. Туулган жер жөнүндө макалдарды дептериңерге жазгыла.

Накыл сөздөр:

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арстан босогодо комдонгон,
Бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон.

Кудай сага сүйлөөрүңө берди тил,
Башың коргоп сүйлөөрүңдү тескей бил.

Жусуп Баласагын

154-көнүгүү. Ырды окуп, кептин кайсы түрү колдонулгандыгын айтып бергиле.

Көктөм ыры

Жаз келип, көктөн жамгыр тамчылады,
Сезимди кытыгылап тамчылары.
Качанкы балалыкты эске салып,
Сагындым жазда келчү каркыраны.

Жанданса бак-дарактар бүчүр байлап,
Жөнөсө булуттарды шамал айдап.
Азгырып бала кезим азыр деле,
Жүгүргүм келип кетет жылаңайлак.

Жалил Садыков

155-көнүгүү. Текстти окуп, комуз аспабынын жасалышы тууралуу айтып бергиле. Кептин тилдик каражаттарын белгилегиле.

Комуз

Комуз – элибиздин музыкалык аспаптарынын ичинен эң байыркысы. Анын үнү мукам жана назик. Бул аспап өрүк, алмурут, карагай, арча сыяктуу жыгачтардан жасалат. Ал эми кылдары койдун ичегисинен, ийрилип, кургатылып даярдалат. Комуз чара, капкак, моюн, кулак, кыл, тепке, куткун деген бөлүкчөлөрдөн турат.

Комуз күүсүн угуп турсаң, мелмилдеген талаа, бийик асказоо, андан агып түшкөн мөлтүр булак, кең жайлоо, ар түрдүү куштардын үнү, аттын жорго салышы көз алдыңа тартылат. Мунун баары кыргыз жери, эли жана анын жашоосу менен байланышкан.

«Күүнүн башы Камбаркан» – деп коюшат комузчулар. Бул комуз аспабын эң биринчи жасаган мергенчи жөнүндөгү

жомоктон улам айтылып калса керек. Элдер мурда нотаны билбегендиктен, комуз күүлөрү элдик чыгармалардай эле эске сактоо менен, муундан муунга берилип келген. Элибизде Токтогул, Атай, Карамолдо, Эркесары, Ыбырай, Айдаралы, Мейликан, Шекербек, Болуш сыяктуу залкар комузчулар күү чыгарышып, аларды элге тартуулашкан.

Кыргыз эли өзүнүн кубанычын, кайгысын комуз күүлөрүнө салып, мурас катары кийинки муундарга берип келет.

«Кырчын» журналы

Сөздүк:

тепке – қобуз хараги | *залкар – забардаст*
куткун – богич | *мурас – мерос*

Ырды көркөм окугула, жаттап алгыла.

Комуз

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Оп-оңой, көргөн көзгө жөп-жөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым санап, көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй.
Бул комуз көп сууларды кечип келген,
Эли да, комузундай жөп-жөнөкөй.

Алыкул Осмонов

Табышмакты тапкыла:

Ойлоп тап, жыгач дене, жыгач курсак,
Октон түз үч жолу бар, дил бар жумшак.
Чыгарат бир кумардан чебер болсо,
Беш-бештен он азамат кетсе чуркап.

156-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Текст боюнча суроолорду түзүп, аларга жооп даярдагыла. Кептин түрлөрү боюнча ажыратып, тилдик каражаттарын талдагыла.

Жамгыр суусу

Суу күн ысыганда гана эмес, шамал жүрүп турганда да бууланат. Бууланган суу тамчылары өтө жеңил, майда

болгондуктан абага оңой көтөрүлөт. Жерди курчап турган деңиз жана океан сууларынан күнүнө миллиондогон тонна суу бууланат. Ошентип, жер бетинен бир нече километр бийиктикте алар булуттарга айланып, анан жамгыр болуп жерге түшөт.

Жамгырдын биз билбеген төмөнкүдөй касиеттери бар. Биринчиден, болжол менен 1200 метр бийиктикте булуттар жамгырга айланат да, ал жерге 8–10 км/саат ылдамдык менен түшөт. Алар кар бүртүкчөлөрүндөй эле ар түрдүү формада болот.

Экинчиден, деңиз деңгээлинен кыйла жогору турган, суу жетпеген адырлар, тоолор да деңиз суусунун даамын тата алышат. Анткени, булуттардын дээрлик 97 пайызы деңиз, океандардын бууланышынан пайда болот. Бирок, жамгырдын суусу деңиз сууларындай туздуу эмес, себеби туздуу суулар эч кандай кошулмасыз таза абалында бууланат.

Үчүнчүдөн, адатта жерде суу 0°C музга айлана баштайт. Бирок, кышта болсун, жайда болсун, жерден бир нече километр бийиктикте, температура – 40°C жетсе да, ал тоңбойт. Анын себеби суу буусунун эч кандай кошулмасыз таза болушунда. Демек, жаратылышта эң таза суу – жамгырдын суусу.

Дүйнө жүзү боюнча секундасына 16 миллион тонна суу бууланып турат да, ошол эле өлчөмдөгү суу жамгырга айланып жерге түшөт. Бир жылда анын өлчөмү 505 триллион тоннага жетет. Ошентип, таң каларлык тактык менен табияттын тең салмактуулук мыйзамы сакталып турат.

«Табият сырлары»

Сөздүк:
кошулмасыз – қўшимчасиз
буулануу – буғ чиқармоқ
тең салмактуулук – тенг вазнлилик

Накыл сөздөр:

Агын сууда арам жок.
Жамгыр жаап күн чыкса, жандуу турмуш уланат.
Жаратылыш – жашоо булагы.
Суу – адамдын жаны.
Тамчы суу – өмүр азыгы.

Жаан тилөө

Күн жаа, күн жаа,
Күндөп-түндөп көп жаа.
Чийдин башын ийип жаа,
Төгүп-төгүп, куюп жаа.
Ашкана толгон ак болсун,
Малга жыргал бак болсун.
Береке нуру чачылсын,
Пейили элдин ачылсын.
Жаандын жаап турушу,
Малдын, жандын ырысы. Оомийин!

«Мурас»

III ЧЕЙРЕКТЕ ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

1. Тил деп эмнени айтабыз?
2. Кеп кандай кызмат аткарат?
3. Кептин кандай түрлөрү бар?
4. Баяндоонун негизги белгилери кайсылар?
5. Саймалуу-Таш кайсы жерден орун алган?
6. Кайсы учурда көөкөр үйлөтөт?
7. Баяндоо кеби кандай чыгармаларда колдонулат?
8. Комуз аспабын ким ойлоп тапкан?
9. Сары-Челек эмне себептен корук деп аталат?
10. Хеопс пирамидасы качан курулган?
11. Билдирүү деген эмне?
12. Билдирүүнүн тилдик каражаттарын айтып бергиле.
13. Алиппени кимдер, качан түзгөн?
14. Сүрөттөөнүн тилдик каражаттарын айтып бергиле.
15. Боз үйдүн текчеси кандай кызмат аткарат?
16. Жаратылышты сүрөттөөгө мисал келтиргиле.
17. Кыргыз тоолорун сүрөттөгүлө.
18. Эмне үчүн бала максатына жеткен эмес?
19. Ой жүгүртүүнүн кандай түрлөрүн билесиңер?
20. Пайдалуу бактериялар да болобу?
21. Базар жөнүндө өз оюңарды билдиргиле.
22. Канаттуулар багытты кантип аныкташат?
23. Зевстин статуясы кайсы жерде коюлган?
24. Жер-суу аттары кандай себептерден коюлат?
25. Комуз кандай бөлүктөрдөн турат?
26. Эң таза сууну кайдан алууга болот?

§ 32. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

Коомдук турмуштагы ар кандай жаңылыктарга карай, адамдардын аң сезими, түшүнүгү өркүндөп турат. Мындай коомдун өнүгүшүнө байланыштуу ар бир тилдин лексикасы байып, жаңы сөздөр, жаңы терминдер менен толукталат. Тилдин лексикасы ички жана тышкы булактар менен байыйт. Лексиканын байышынын ички булактары төмөнкүлөр:

1. **Морфологиялык жол** – мурдатан лексикада колдонулуп жүргөн сөздөргө мүчө уланышы менен;
2. **Семантикалык жол** – сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болушу менен;
3. **Синтаксистик жол** – сөздөрдүн айкашынан жаңы сөз жасоо;
4. **Калькалоо жолу** – башка тилдердеги сөздөрдү сөзмөсөз которуу менен;
5. **Диалектилик** сөздөрдү туура пайдалануу жолу менен.

1. Лексиканын морфологиялык жол менен байышы

Кыргыз тилиндеги уңгу жана туунду сөздөрдөн сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы маанидеги сөздөрдү жасоо сөз жасоонун морфологиялык жолу деп аталат.

Мисалы: оку + уу = окуу, окуу + чу = окуучу,
иш + кер = ишкер, иш + мер = ишмер,
бас + ма = басма, бас + гыч = баскыч,

Мүчөлөр менен бир сөз түркүмдөгү да, ар түрдүү сөз түркүмүндөгү да сөздөр жасалат. Мисалы: 1) уч – этиш, уч + гыч = учкуч – зат атооч. 2) аш – зат атооч, аш + поз = ашпоз – зат атооч. 3) акыл – зат атооч, акыл + луу = акылдуу – сын атооч.

157-көнүгүү. -ма, -чы, -кер, -гыч, -чу, -луу, -сыз мүчөлөрү менен төмөнкү сөздөрдөн жаңы сөздөрдү жасагыла, сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

Айла, отур, билим, жумуш, сүз, кес, амал, канат, жылдыз, бас, бөл, жумуш, ат, иш, баш, үй, адеп.

158-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла, морфологиялык жол менен жасалган жаңы сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Ала-Тоонун жаратылыш байлыктары айтып түгөнгүс. 2. Улуу ынтымак, күчтүү эмгек таалайдын эшигин кеңири ачат, кымбаттуу балдар. *(Т. С.)* 3. Ар иштин устасы бар, ар устанын устаты бар. *(мак.)* 4. Чоң энемдин акылман сөздөрү ары таасирдүү да, ары жагымдуу да болор эле. 5. Эмгек бар жерде жылыш бар, жылыш бар жерде ырыс бар. *(мак.)* 6. Көздөгөн ишим ордунан чыкпай катуу кейидим. *(Ч. А.)* 7. Бизде жаш ишкерлердин бирикмеси түзүлдү. «Учкун» басмаканасынан окуу китептери басылып чыгат. *(газ.)* 8. Окуучулар арасында кыргыз тили боюнча олимпиадалар башталды.

159-көнүгүү. Ырды жаттап алгыла.

Дыйкан ыры

Мына, септим үч убак,
Жылуу жерден конуш таап.
Бул – жетим-жесирге,
Мунусу – карып-мискинге.
Бул кочуш – ач-арыкка.
Мунусу – алыстагыга,
Булары – курт-кумурскага,
Бул – сурамчыга,
Бул – тилемчиге,
Бул – учуп жүргөн куштарга,
Бул – жортуп жүргөн коёнго,
Калгандары – сизге, мага, бизге.

«Мурас»

Накыл сөздөр:

Жакшы болсоң – жатык бол, улук болсоң – кичик бол.
Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны.
Күчтүү болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн,
Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген.
Досу көптү жоо албайт,
Акылы көптү доо албайт.

2. Лексиканын семантикалык жол менен байышы

Тилдеги дайым колдонулуп жүргөн төл сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши менен жаңы сөздүн жасалышы семантикалык жол менен сөз жасоо деп аталат.
Мисалы: ***мүчө, борбор, тамыр, уюм, айлана, ордо ж.б.***

Мүчө – баштапкы мааниси дененин бөлүгүн билдирсе, кийин бул сөздүн **үй-бүлө мүчөсү, уюмдун мүчөсү, сүйлөмдүн мүчөсү** ж.б. маанилери кепте көп колдонулат.

Борбор – баштапкы мааниси бир нерсенин ортосу – айлананын борбору дегенди билдирсе, андан **республиканын борбору** – республиканын башкы шаары, шаардын борбору – административдик бөлүгү, **маданияттын борбору** – маданий иштер уюштурулган жер, **жаштар борбору** – жаштар иштерин уюштуруучу жана башкаруучу жер, **тестирлөө борбору** – окуучулардын билимин текшерүүнү уюштуруучу жана өткөрүүчү жер ж.б. деген маанилерди билдирген сөздөр жасалды.

160-көнүгүү. *Тамыр, уюм, айлана, ордо, кол* деген сөздөрдүн семантикалык маанилерин колдонуп, жаңы сөздөрдү жасагыла.

161-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, семантикалык жол менен жасалган сөздөрдү таап, алардын баштапкы маанилерин айтып бергиле.

1. Бишкек шаарынын борборунда мамлекетибиздин желеги илинген. 2. Жакында балдардын «Сейтек» борборунда жаш бийчилердин кароо-сынагы болуп өттү. 3. Ашык дөөлөт баш жарбайт. *(мак.)* 4. «Манас» – кыргыз элинин руханий дөөлөтү. 5. Калемдин учун учтаганды мага эң биринчи атам үйрөткөн. 6. Быйыл күздө теректин учундагы жалбырактар эрте саргайды. 7. Эл башы болгончо, суу башы бол. *(мак.)* 8. Электрондук китепкана окуучу үчүн ар кандай шартта пайдаланууга ыңгайлуу. 9. Сабакка жакшылап көңүл койгон окуучу сөздү уңгу мүчөгө ажыратканда, сүйлөмгө талдоо жүргүзгөндө кыйналбайт.

3. Лексиканын синтаксистик жол менен байышы

Кыргыз тилинин лексикасындагы төл сөздөрдүн айкашуусу аркылуу жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышы синтаксистик жол менен сөз жасоо деп аталат.

Мисалы: калем сап, басма сөз, козу карын, аш казан, кол жазма, жол башчы, табият таануу, таш бака, өнөр жай, уюлдук телефон ж.б.

162-көнүгүү. *Суу тегирмен, кара сөз, дене тарбия, көркөм адабият, бала бакча, ден соолук, көз караш, эмгек күн, ак көңүл, көз айнек* деген сөздөрдүн баштапкы жана жаңы маанилерин жазгыла, алардын байланышын байкагыла.

Ү л г ү : **суу тегирмен**

суу – жаратылыш байлыгы

тегирмен – данды майдалоочу курал

жаңы мааниси – суу менен иштөөчү (кыймылга келүүчү) тегирмен.

163-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү окуп, синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдү көчүрүп жазгыла, алардын маанилерин айтып бергиле.

1. Басма сөз беттеринде өлкөбүздөгү күндөлүк жаңылыктар басылат. 2. Кыргызстан темир жол аркылуу көп өлкөлөр менен байланыш түзүүдө. 3. Боз үй кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнөн жаралган. 4. Өлкөбүздүн өнөр жайы, айыл чарбасы өнүксө, элдердин жашоо шартынын деңгээли жогорулайт. 5. Мага ыр түрүндөгү чыгармаларга караганда, кара сөз менен жазылган чыгармалар көбүрөөк таасир бергендей сезилет. 6. Казакстандын талааларында шамал көп болгондуктан, жел тегирмендер курулган. 7. Чүй өрөөнүндө кант кызылчасы өстүрүлүп, жыйналган түшүм ошол эле жердеги кант заводдорунда иштетилет да, кумшекер чыгарылат.

164-көнүгүү. Текстти окуп, семантикалык жол менен жасалган сөздөрдү тапкыла, алардын түзүлүшүн талдагыла.

Боз үй

Боз үй – кыргыз элинин улуттук турак жайы. Ал нечен кылымдар бою турмуштук, жаратылыштык ар кандай шарттарда сыналып, улам толукталып, такталып, ушул күнгө жетти. Азыркы мезгилде түрк элдеринин ичинен боз үйдү кыргыздар, казактар, башкырлар, монголдор жана түркмөндөр жашоо турмушунда кеңири пайдаланышат.

Жашоо шартка ылайыкталып жасалган боз үй, бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүүгө абдан ыңгайлуу. Мисалы:

аны тез бузуп, улоого артып, жаңы конушка тез арада кайра тигүүгө болот. Ошондой эле табияттын ар кандай шарттарына: жаан-чачынга, селге, жер титирөөгө жана катуу шамалга туруштук берет.

Боз үйдүн чоңун «ак сарай», «ордо үй», андан кичирээги «ак өргөө» деп аталып, ал кол өнөрчүлүктүн ар кандай түрлөрү менен даярдалат. Боз үй жыгачтан, жабуудан, чийден жана боо-чуудан турат. Жыгачына түндүк, уук, керегe, босого, каалга, бакан кирет да, алар кара талдан, арчадан, кайыңдан жасалат. Жабуусу кийизден жасалып, түндүк жабуу, үзүк, туурдук жана эшик жабуу деп аталат. Үйдүн ички-сырткы жасалгалары жана боо-чуулары: түндүк боо, үзүк боо, туурдук боо, жел боо, баш чалгыч, уук тизгич, кырчоо, төтөгө ж.б. Алар пахтадан, койдун, эчкинин, төөнүн жүнүнөн ийрилип, боёлуп жасалат. Ал эми чий ар түрдүү түстөргө боёлгон жүндөр менен чырмалып согулат.

Үйдүн ичи эр жак, эпчи жак, төр жана улага деген бөлүктөрдөн турат. Эр жагында эркектерге тиешелүү болгон буюмдар, алардын кийимдери, эпчи жагында аялдардын буюмдары жана ашкана орун алат. Төр үй-бүлөдөгү улуу адамдарга жана конокторго, улага кичүүлөргө бөлүнөт.

«Мурас»

Сөздүк:

улоо – минишга ярайдиган ҳайвон
конуш – макон
боо-чуу – арқон ўрамоқ
эпчи – ўтовнинг аёллар ўтирадиган томони

Накыл сөздөр:

Керегем, сага айтам, келиним, сен ук,
Уугум, сага айтам, уулум, сен ук.

Кери жерге үй тикпе,
Керегеге күч келет.

Үй көтөргөндө берилген бата

Жаңы өргөөдө жакканың арча болсун,
Жайылып, короолоруң малга толсун.
Уугуң учтуу болсун.

Уулуң сестүү болсун.
Керегең кептүү болсун,
Келиниң эстүү болсун.
Түндүгүң түрүлбөсүн,
Кемелтең бүлүнбөсүн.
Керегең кеңий берсин.
Тулгаң оттон түшпөй,
Ырыскың көбөйө берсин. Оомийин!

«Мурас»

Табышмактарды тапкыла:

Алты бөлүк, алтын тор бир өзүндө,
Тизилген сексен кулун желесинде
Бирок да таң каларлык бир жагы бар,
Жаркылдайт жалгыз көзү төбөсүндө.

Ай кучак, ай кучак.
Жыйып келсе бир кучак.

Жогорку айылдын жылкысы кайчы кулак,
Төмөнкү айылдын жылкысы топчу кулак.

Алтымыш кемпир ай карайт,
Жетимиш кемпир жер карайт.

4. Лексиканын башка тилден сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу менен байышы

Кыргыз тилинде башка тилдерден сөзмө-сөз которулган сөздөр көп жолугат. Мындай үлгүдөгү пайда болгон жаңы маанидеги сөздөр тилди байытуунун жолу катары кызмат кылат.

Бир тилдеги сөздөрдү экинчи бир тилге сөзмө-сөз үлгү боюнча которуу калькалоо деп аталат. Кыргыз тилиндеги калькалоо негизинен орус тилдеги сөздөрдү кыргыз тилине толук жана толук эмес түрдө сөзмө-сөз которуудан пайда болгон.

Мисалы: *айыл чарба* – сельское хозяйство,
көп чекит – многоточие,
көрсөткүч – показатель,
ардак такта – доска почета,

негизги фонд – основной фонд,
жылдык план – годовой план,
сактык касса – сберегательная касса ж.б.

165-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, калька сөздөрдү тапкыла. Алар кайсы сөздөрдөн которулгандыгын айтып бергиле.

1. Токтогул суу сактагычындагы суу ГЭСтерден агып чыккандан кийин айыл чарба иштерине жумшалат. 2. Тамак-аш азыктары муздаткычта көпкө чейин сакталса, өзүнүн сапатын жоготуп коюшу мүмкүн. 3. Улуу жазуучу Ч. Айтматов балалык кезинде Ош шаарындагы №1 балдар бакчасында тарбияланган. 4. Кайра куруу мезгили өлкөбүз үчүн чоң сыноо болду. 5. Таш-Көмүр шаарындагы жарым өткөргүчтөр заводунан өнөр жайы үчүн керектүү тетиктер чыгарылат. 6. Совет мезгилиндеги коллективдик менчик жоюлуп, жеке чарбалардын түзүлгөнү элдердин эмгекке болгон көз карашын түп тамырынан өзгөрттү. 7. Райондук Ардак тактада эмгек алдынкыларынын сүрөттөрү илинген.

166-көнүгүү. *Кан басымы, темир жол, жумушчу табы, улуттук банк, диний агым* деген сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Түзүлүшү жагынан кандай сөздөргө окшош экендигин байкагыла.

5. Лексиканын диалектилик сөздөрдү туура пайдалануу жолу менен байышы

Кыргыз адабий тили диалектилик сөздөрдүн эсебинен байып турат. **Адабий тилдин нормасынан фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык жактан айырмаланган, белгилүү аймакка тиешелүү болгон тилдик өзгөчөлүк диалект деп аталат.** Кыргыз тилинде үч диалект бар, алар: түндүк, түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилери.

Мисалы: *кесе* – адабий тилде,
чоң пияла – түштүк-чыгыш диалектиде,
кардим – түштүк-батыш диалектиде,
кемер – адабий тилде,
кәмәр – түштүк диалектиде,
текмат – түштүк-батыш диалектиде.

адабий тилде	диалектиде
бешмант, күрмө	желек
жаздык	балыш
таза	пакиза
сөйкө	сырга, иймек, сабак

Адабий тилде синоними жок диалектилик сөздөр кеңири колдонулган учурда, адабий тилге кирип, анын лексикасын байытат. Мисалы: **десте** (дәстә) деген сөз – түштүк-чыгыш диалектисинде **боолонгон** деген маанини билдирип, андан адабий тилге боолонгон гүл – **гүлдесте** деген сөз кирди.

Ушул сыяктуу эле түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалектилерине таандык болгон төмөнкү сөздөр адабий тилге кирген: пахта – кебез, бакта (пахтачы, пахтадай)
парасат – акыл-эс, аң-сезим (парасаттуу, парасатсыз)
дидар – өң, жүз (дидарлашуу, теледидар)
күнжара – май чыгаргандан кийинки калдыгы
чигит – пахтанын уругу ж.б. сөздөр адабий тилде колдонулат.

167-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла, диалектилик сөздөрдүн адабий тилдеги айтылышын көрсөткүлө.

1. Биздин тамыбыз өрүкзардын пас жагында болор эде. 2. Шуетте туулуп, шуетте кәттә болгонбуз. 3. Ич жакка барган эмеспиз. 4. Ол убакта азыркыдай эгиз тамдар курулбаган. 5. Каразам муногу жактан бар атчан түшүп келе жатыры. 6. Аштын суусуну гүрүчүн саал көмбөй турган кылып куйган жакшы. 7. Мобу биздин мектеп, аркысы китепкана болгон. 8. Боз үйгө киргенибизде бадыбот менен бирден кымыз ичип, суусун кандырдык. 9. Чоң энем илекисин оронуп төрдө отурганда үй толуп турар эле. 10. Тамак келерде жигит кире бериштеги абдестени оң колуна, мис чылапчынды сол колуна алып, отургандардын колуна суу куя баштады.

168-көнүгүү. Төмөнкү диалектилик сөздөрдү адабий тилдеги аталышы менен салыштыргыла. Өзбек тилине окшош жактарын көрсөткүлө.

асел – бал,
астана – босого,
арсак – эрке,
ачыма – максым,

чарс – азоо,
ойпут – кокту,
тага – таеке,
айна – күзгү,
балыш – жаздык,
бөкөлак – сайгак,
үймөк – чөмөлө,
гөзө – кумура,
пәрәнда – канаттуу,
күлчө – бөлүк, сындырым,
дәргүмөн – белгисиз,
әмәл – өнөр, кесип,
бәәр – жаз, көктөм,
бәрә – козунун көрпөсү,
буума – басма, ангина,
беден, бәдән – дене, тула бой,
бурга – ыргыт,
гөр – кемер, үңкүр,
пайтава – чулгоо,
гурәк – бактек,
даңгәсә – жалкоо,
дәсоромол – кол жоолук

169-көнүгүү. Ырды жаттап алгыла.

Бир кайың

Өткөн жазда мен көргөндө жаш элең,
Кырчын кезиң, менден боюң пас элең.
Быйыл көрсөм, көкөлөпсүң, өсүпсүң,
Бутагың көп, бурак бойго жетипсиң.
Сен дагы өскүн, мен дагы өсүп гүлдөйүн,
Ойноп, күлүп өмүрүбүз бир өтсүн.

Жоомарт Бөкөнбаев

§ 33. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН ТЫШКЫ БУЛАКТАР АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Кыргыз эли өзүнүн тарыхый жактан өсүп-өнүгүү жолунда ар кандай улуттар, элдер, мамлекеттер менен карым-катышта болуп келген. Ошол карым-катыш тилде жаңы сөздөрдү пайда кылып, лексика байыган. Сөздөрдүн мындай жол менен кабыл алынышы лексиканын байышынын **тышкы булагын** түзөт.

Башка элдер менен болгон карым-катыш турмуштун кайсы тармагы боюнча түзүлсө, ошол тармакка тиешелүү сөздөр кабыл алынган. Алар төмөнкүлөр:

• **Араб** тилинен сөздөр илим, билимге, динге, ар кандай түшүнүк, ишенимдерге байланыштуу кирген. Мисалы: *алиппе, мектеп, китеп, мугалим, ыйман, намаз, акырет, кыял, илим, дүкөн ж.б.*

• **Иран** тилинен соода-сатыкка, дыйканчылыкка, баг-

банчылыкка, устачылыкка байланыштуу кирген. Мисалы: *пайда, зыян, тараза, күрүч, пияз, сабиз, анар, шабдалы, дарбыз, устун, дубал, терезе ж.б.*

• **Орус** эли менен болгон байланыш өткөн кылымдардан ушул мезгилге чейин уланып, лексикада орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынып, алар турмуштун бардык жагдайларын тейлейт. Мисалы: *самоор, самолет, керебет, гезит, стол, актер, спорт, машина, фонд, экран, космос, театр, печка, костюм, пальто, сумка ж.б.*

• **Монгол** тилинен кабыл алынган сөздөр тилдердин түпкү тегинин бирдиги жана элдердин тарыхый байланышы болгондугунан кабар берет. Ал сөздөрдүн маанисине карап көргөндө, архаизмге айланып кеткендери да, азыркы учурда эки тилде тең бирдей мааниде активдүү колдонулгандары да бар. Ырас, алардын айрымдары бир аз тыбыштык өзгөрүүгө учурап калган. Мисалы:

кыргыз тилинде	**монгол тилинде**
мөндүр	мөндөр
бүркүт	бүргөт
алты	алтан
аргымак	аргымак
деңиз	деңиз
абысын	абысын ж.б.

170-көнүгүү. Текстти окуп, башка тилден кирген сөздөрдү тапкыла, кайсы тилден экендигин айтып бергиле.

Бүгүнкү Бишкек

Бишкек (Пишпек) шаары 1925-жылдан баштап Кыргыз ССРинин борбору деп эсептелип, ал эми 1926-жылдан тартып Фрунзе деп аталган. 1991-жылы Кыргызстан эгемендүү мамлекет болуп жарыялангандан баштап, Бишкек шаары деп аталып калды. Жалпы аянты 12,7 миң га, калкынын саны 1 миллион 200 миңден ашык.

Азыркы мезгилде ал ар тараптан өсүп, кооз шаарга айланган. Анда курулган көп кабаттуу үйлөр, мамлекеттик мекемелер, жогорку жана орто окуу жайлары, мектептер, кинотеатрлар, ишканалар, дүкөндөр, базарлар ж.б. шаарды көркүнө чыгарып турат.

Шаардын көчөлөрү түз жана тегиз. Анда автобустардын, троллейбустардын, жеңил машиналардын көптөгөн түрлөрү шаар калкы үчүн кызмат кылат. Ошондой эле Бишкек шаарын башка шаарлар менен аба жолдору аркылуу байланыштыруучу самолёттор эл кызматында.

Өнөр жай ишканаларынан чыккан ар түрдүү товарлар өлкөбүздүн башка жактарына сатылып, шаардын бюджетинин көбөйүшүнө шарт түзөт.

Энциклопедия

§ 34. КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕ БИРДЕЙ КОЛДОНУЛГАН СӨЗДӨР

Кыргыз жана өзбек тилдеринин лексикасында бирдей мааниде колдонулган сөздөр көп. Мындай тилдик окшоштук тилдердин тектештиги жана эки элдин кылымдар бою жакын жашагандыгы менен түшүндүрүлөт. Лексикадагы окшоштук айрыкча кыргыз жана өзбек тилинин төл сөздөрүндө жолугат да, мындай тектеш тилдердеги окшош сөздөр **орток лексика** деп аталат. Мисалы:

ай – ой,	*арык* – орик,
ачык – очиқ,	*кыш* – киш,
сапат – сифат,	*аба* – хаво,
улук – улуғ,	*май* – мой ,
тоо – тоғ,	*суу* – сув *ж.б.*

Мисалдардан байкалган айырмачылыктар төмөнкүдөй себептерден пайда болгон:

- өзбек тилинде **ө, ү, ң, ы** тыбыштарынын жоктугу;
- өзбек тилиндеги тыбыштардын жасалышындагы артикуляциялык айырмачылык;
- кыргыз тилинде **к, г,** тыбыштары айтылышындагы айырмага карабай бир тамга менен белгилениши;
- кыргыз жана өзбек тилинде айрым фонетикалык, морфологиялык мыйзам ченемдүүлүктөргө (үндөштүк, окшошуу, окшошпоо) дал келбестиги.

171-көнүгүү. *Тынчтык, тегирмен, нан, насип, таран, азаттык, алака, бакыт, убакыт, кечирим, көктөм, мартаба, көбүк, ирик, жүн, бош* деген сөздөрдү өзбек тилине которгула, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

172-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла, кыргыз жана өзбек тилдеринде бирдей мааниде колдонулган сөздөрдүн астын сызгыла.

1. Адам баласынын жашоосу жалаң күрөш менен өтөт. *(Т. А.)* 2. Биздин окуучулардын арасынан бешөө кыргыз тили боюнча олимпиадага катышып, алдыңкы орундарды ээлешти. 3. Ар ким бакытты таман акы, маңдай тери менен табат. *(Ч. А.)* 4. Каныбектен кабар келип, Алым жолго чыгууга кам көрө баштады. *(К. Ж.)* 5. Бөдөнөнүн жатагын көр да, этине таарынба. *(Мак.)* 6. Өзүм тууралуу эч кимге айтчу эмесмин, анткени кызыга турган деле эч нерсе жок. *(Ш. А.)* 7. Ай түндө керек, акыл күндө керек. *(Мак.)* 8. Ош–Бишкек жолу Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн байланыштырып турат. 9. Мектепте уюштурулган ишембиликке бардык окуучулар жана мугалимдер катышышты.

173-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла, кыргыз жана өзбек тилдериндеги окшош сөздөрдү таап, алардын айырмачылыгы эмнеде экендигин көрсөткүлө. Кыргыз тилине которгула.

1. Бизнинг жамиятда болаларнинг унумли ўқиши энг катта сиёсий, мафкуравий, маънавий ҳамда иқтисодий мавқе касб этади. 2. Aқлли одам нақллаб гапирар, aқлсиз одам лақиллаб гапирар. *(мақол)* 3. Агар оддий одам ўз уруғ-аймоғини билмаса, ферузадан ясалган аждаҳога ўхшайди. *(Ҳ.Д.)* 4. Кўзинг оғриса, қўлингни тий, корнинг оғриса нафсингни тий. *(мақол)*. 5. Сен билан бизнинг чопонимиз эски бўлса ҳам, назаримиз тўқ, аммо улар ёғ ичида яшасалар ҳам, ўлгундай очкўз бўладилар. *(Ҳ.Ш.)*

174-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, маанисин айтып бергиле.

Адамдын көркү кашта бар,
Арчанын көркү ташта бар.
Акылдын кени башта бар,
Агайин көөнүн суутпай,
Ай сайын барып каттап ал.
Алда кандай болот деп,
Азап чегип ооруса,
Адамдын көөнү дартта бар.
Азыркы айткан санатты,
Акылың жетсе жаттап ал!

Жеңижок

§ 35. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАРЛАРЫ

Тил адам, коом менен байланыштуу болот да, коом өнүксө тилдин лексикасы да өсүп-өнүгөт. Айрым сөздөр шартка жараша колдонуудан чыгып калса, коомдо болгон жаңылыктар менен кошо жаңы сөздөр лексикага кирип турат. Ошентип, тилдин лексикасы дайым кыймылда болот.

Лексикадагы сөздөр колдонулушуна карай активдүү жана пассивдүү лексика деп эки катмарга бөлүнөт. Активдүү лексика – күндөлүк жашоодо көп колдонулган сөздөр. Мисалы: *ата, апа, оку, иште, жаша, тамак, нан, сүт, суу, аба, бас, тур, сүйлө ж.б.*

Пассивдүү лексикага төмөнкүлөр кирет:

- неологизмдер – лексикага жаңы кирип, бирок коомчулукка кеңири таралбаган сөздөр;
- эскирген сөздөр (архаизмдер жана историзмдер);
- терминдер;
- кесиптик лексика.

Неологизмдер

Коомдук өзгөрүүлөргө, илимдин, техниканын жаңылыктарына байланыштуу лексикага кирип, бара-бара активдүү колдонулуп кетүүгө толук шарты бар жаңы сөздөр неологизмдер деп аталат.
Мисалы: *колхоз, совхоз, космонавт, агроном, экскаватор, эмгек күн, акимчилик, демөөрчү, файл ж.б.*

Неологизмдер тилде кеңири колдонулуп, мааниси жалпы элге түшүнүктүү болгондо гана активдүү лексикага айланышы мүмкүн. Бирок кээде коомдук турмуштун өзгөрүүсүнө байланыштуу активдүү лексикадан кайрадан пассивдүү лексикага айланып кетүүсү да ыктымал. Мисалы: *колхоз, совхоз, пионер, комсомол, артель, кызыл бурч, кызыл обоз* деген сөздөр совет бийлигинин алгачкы жылдарында неологизм катары кирсе, азыркы учурда историзмге айланып калган.

Лексикадагы жаңы сөздөр башка тилдерден жана төл сөздөрдөн, жогоруда айтылгандай үч жол (морфологиялык, семантикалык, синтаксистик) менен жасалат. Мисалы: *телефон, компьютер, факс, уюлдук телефон, үгүтчү, иш сапар, төш белги ж.б.*

175-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн маанилерин чечмелегиле, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Бартер, инвестиция, инвестор, коммерция, бизнес, маркетинг, приватташтыруу, купон, концерн, спонсор, акция, доллар, валюта, колледж, модернизация, плюрализм, рейтинг, референдум.

Ү л г ү: бартер – башма-баш алмашуу. Атам картошкадан алган быйылкы түшүмдү буудайга **бартер** кылды.

176-көнүгүү. Тексттен неологизм сөздөрдү таап, дептериңерге жазып, алардын маанилерин айтып бергиле.

Шаршемби күнү «Кабар» маалымат агенттигинде брифинг болуп, анда тышкы иштер министринин Великобританияга жасаган расмий иш сапары туурасында журналисттерге маалымат берди.

Иш сапардын жүрүшүндө эки мамлекеттин ортосунда соода-сатык, коопсуздук маселелери боюнча эки тараптуу сүйлөшүүлөр жүргүзүлүп, меморандумга кол коюлгандыгы тууралуу айтылды. Ошондой эле министрдин иш сапарында Борбордук Азия регионундагы коопсуздук жана стабилдүүлүк маселелери, терроризм, наркобизнес, регионалдык кызматташтык проблемалары каралды. Туризм чөйрөсүн өнүктүрүү жана бажы кызматы боюнча мамлекеттер аралык сүйлөшүүлөр жүргүзүлдү.

«Кыргыз туусу» гезити

Сөздүк:

брифинг – брифинг
стабилдүүлүк –барқарорлик
наркобизнес – наркобизнес
меморандум – меморандум
терроризм – терроризм
регионалдык – ҳудудий

Эскирген сөздөр

Коомдун өнүгүшү менен айрым бир түшүнүктөр учурдун талабына жооп бербей калгандыктан, эскирип, кээ бирлери такыр колдонуудан чыгып, же аталышы башка сөздөргө орун бошотот. Лексикадагы мындай катмар эскирген сөздөр деп аталат.

Эскирген сөздөр төмөнкүдөй эки түргө бөлүнөт:

- Историзмдер (тарыхый сөздөр);
- Архаизмдер.

Историзмдер (тарыхый сөздөр)

Тарыхый бир доорго, мезгилге таандык болуп, бирок учурда активдүүлүгүн жоготуп, ошол тарыхый доорду чагылдырууда гана колдонулган сөздөр историзмдер деп аталат.

Мисалы: *датка, сарбаз, жүз башы, манап, бий, комсомол, пионер, колхоз, совхоз, сельсовет, хан ордо, уазир, уезд, болуш, миң башы, казы, кушбеги ж.б.*

Бул сөздөрдүн маанисин билүү аркылуу биз элибиздин өткөндөгү коомдук турмушу, мурдагы доордун ар кандай тарыхый окуялары, башкаруу системасы, таптык бөлүнүштөрү ж. б. менен тааныш болобуз. Историзмдер тарыхый көркөм чыгармаларда жана илимий эмгектерде колдонулат.

177-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн историзмдерди таап, астын сызгыла, маанилерин айтып бергиле.

1. Жыйырмадай куралдуу *сарбаз* эки топ болуп, күңкүлдөшүп сүйлөшүп турушкан экен. 2. Нүсүп алардын ичинен Жармазар гарнизонунун бир *жүз башысын* тааныды. 3. Ошол 1845-жылдын жазында Мусулманкул *миң башы* ордодо жокто Сатыбалды *датка* капыстан ордону басып, Шералы *ханды* өлтүрүп, Алым *хандын* уулу Мурат *бекти хан* деп жарыялап жиберди. 4. Мурат *бек* он бир гана күн таажы кийди. 5. Бул окуядан шекшинген аптабачы жүзүн буруп, сыр берген жок. 6. Ал кутум ишти *элүү башы, жүз башыла*р уюштургандыгы элге маалим болду.

Төлөгөн Касымбеков

178-көнүгүү. Эскиче жыл эсебин чыгарып, календарь түзгүлө, өз жылыңарды, мүчөлүңөрдү билип алгыла. Бул аталыштар лексиканын кайсы катмарына кире тургандыгын айтып бергиле.

1. чычкан, 2008-жыл,
2. уй,
3. барс,
4. коён,
5. улуу,
6. жылан,
7. жылкы,
8. кой,
9. мечин,
10. тоок,
11. ит,
12. донуз.

179-көнүгүү. Төмөнкү эскирген сөздөрдүн маанисин чечмелегиле, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Мударис, ыстарчын, саркер, казы, падыша, болуш, жасоол, бекет, тилмеч, жаңгер.

Ү л г ү : *мударис — медреседе сабак берүүчү мугалим.*

Архаизмдер

Лексикадагы ордун башка сөздөргө бошотуп же таптакыр колдонуудан чыгып калган сөздөр архаизмдер деп аталат.

Мисалы: *бөкө – күчтүү, балбан,*
мээрей – тууган-урук,
бачайы – кездеменин аты,
түп киндик – борбор,
сөз жарыштыруу – дискуссия,
өкмөт өнөрү – өнөр жай,
от араба – поезд,
шайтан араба – велосипед ж. б.

Архаизмдер менен историзм сөздөрдүн ортосунда төмөнкүдөй айырма бар:

- Архаизм сөздөр менен аталган заттар кийин жаңыча аталып калат. Мисалы: *ымтыкан – экзамен, ыңкылап – көңтөрүш, революция; жумушкер – жумушчу;*
- Историзм сөздөр эски доорго таандык болуп, кийин колдонулбайт. Мисалы: *союз кошчу, жаңы үнөм саясаты, ыктыярдуулар отряды, кызыл жүк, кудайсыздар уюму, кедей топ ж.б.*

180-көнүгүү. Жыл ичиндеги ай аттарынын эскиче жана жаңыча аталыштарын жазгыла, архаизм сөздөрдүн маанисине көңүл бургула.

Ү л г ү : *Январь – үчтүн айы*

181-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

Эмгек

Алтынды сансыз кылып тапкан эмгек,
Адамды адам кылып баккан эмгек.
Түрдөнтүп албан-албан жердин бетин,
Килемди, бачайыны жапкан эмгек.

Аткарып калети жок турмуш шертин,
Берметти безелентип таккан эмгек.

Жалпыны жадыратып берген эмгек,
Жер сырын бир казанга терген эмгек,

Жаныртып куу турмушту башка түргө,
Эскини энтелетип керген эмгек.
Шакылдап түмөндөгөн кайрат менен,
Душманын как жүрөккө челген эмгек.

Жоомарт Бөкөнбаев

§ 36. ТЕРМИНДИК ЖАНА КЕСИПТИК ЛЕКСИКА

Терминдик жана кесиптик сөздөр илимдин же эл чарбачылыгынын тиешелүү бир тармагына гана түшүнүктүү болуп, ошол тармакта гана колдонулгандыктан, жалпы элдик пикир алышуунун куралы боло албайт. Мисалы:

медицинадагы: *анестезиолог, операция, папаверин, вакцина;*
физикадагы: *масса, вольт, тартылуу күчү, ампер;*
жыгач устачылыктагы: *сүргү, араа, мык, керки;*
техникадагы: *мотор, аккумулятор, болт, гайка, кардан;*
математикадагы: *алгебра, алгоритм, тамыр, кашаа.*

Жогорудагы терминдер ошол кесипке гана тиешелүү болот да, алар үчүн активдүү эсептелгени менен, башка кесиптин өкүлдөрү үчүн пассивдүү лексика болуп калат. Кесиптик лексика көбүнчө кызмат убагында гана колдонулуп, чектелген мүнөзгө ээ.

Илимдеги бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги термин деп аталат. Мисалы: Тил илимине байланыштуу терминдер: *грамматика, морфология, синтаксис, фонетика, орфография*; тарых илимине байланыштуу терминдер: *коом, феодализм, кул ээлөөчүлүк коом, революция, буржуазия;*

Белгилүү бир кесипке таандык болуп айтылган сөздөр кесиптик лексика деп аталат. Мисалы: *гектар, механизатор, центнер* – айыл чарба кызматкерлерине; *живопись, графика, скульптура, портрет* – сүрөтчүлүк кесиптегилерге; *очерк, аңгеме, повесть, роман, поэзия* – жазуучуларга таандык.

182-көнүгүү. Текстти окуп, терминдерди жана кесиптик сөздөрдү тапкыла. Ал кайсы кесипке тиешелүү экендигин айтып бергиле.

Кан тамырдын узундугу канча?

Кан айлануу системасы адамдын жана бардык жан-жаныбарлардын жашоосун иретке салып турат. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча салмагы 5 килограмм келген жаныбардын кан айлануу системасындагы капиллярдык (эң майда кан тамыр) тордун жайылгандагы көлөмү 630 кв/метрди түзгөн. Ал эми адамдын денесиндеги капиллярдык тордун жайылгандагы көлөмү болсо 6000 кв/метрге чейин болот. Капиллярлар менен кан тамырлардын жалпы узундугу 100 миң километрге чейин жетип, ал жердин экваторунан эки эсе узундук кылат.

Денедеги кан тамыр азыктарды жана кычкылтекти бардык органдарга тынымсыз ташып, күн сайын өз жолу аркылуу 100 триллион клетканы бардык керектүү заттар менен камсыз кылып турат.

Сөздүк:
жазылыгы – текислиги *кычкылтек - углерод*

«Сөз жарыш» оюну

Класстагы окуучулар майда топторго бөлүнөт да, бир кесипти тандап, 5 мүнөттүн ичинде ошол кесипке тиешелүү болгон сөздөрдү жазышат. Жеңүүчү топ жазылган сөздүн санына жараша аныкталат.

183-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, кесиптик сөздөрдү таап көчүрүп жазгыла.

Физкультура

Футбол теп, шахматты бил, чебер жүрүп,
Жеңип чыгып, жигиттерди четке сүрүп.
Жарышкын, секиришкин, диск көтөр,
Антпесең теңтуштарың жүрөр күлүп.

Жарашпайт жабык жүрүү жаш муунга,
Ачык бол, өнөр үйрөн, бекер турба.
Ооруну соолор сүйбөйт, оору жаман,
Соолуктун аты ким – Физкультура.

Алыкул Осмонов

Накыл сөздөр:

Спорт – ден соолуктун булагы.
Дене тарбия – ден соолукка табылбас дары.
Дени соонун ою соо.

Табышмакты тапкыла:

Тоосу бар, бадалы жок,
Шаары бар, адамы жок.
Чөлү бар, куму жок,
Көлү бар, суусу жок.

Тил жатыктыруу:

Мынабу кай арал?
Көк иримдүү кең арал, ал арал.
Кара каргалар ала каргаларга үйүр,
Ала каргалар кара каргаларга үйүр.

184-көнүгүү. Төмөндөгү сөздөрдүн маанилерин жазгыла. Кайсы кесипке тиешелүү экендигин айтып бергиле.

Фонетика, аналгин, агроном, монитор, жер семирткич, грипп, мотор, баяндооч, лексика, болт, сайт, шприц, рентген, шыбак, тракторист, сугат, айдоочу, уйгак, комбайн, принтер, этиш.

§ 37. СӨЗДӨРДҮН ТҮПКҮ ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРИ

Бир же бир нече тыбыштардан куралып, түшүнүктүн атын билдирүү үчүн колдонулган, белгилүү бир мааниге ээ болгон тилдин эң башкы, майда бирдиги сөз деп аталат.

Сөздөр түпкү жана өтмө мааниге ээ. **Ар бир сөздүн өз башындагы материалдык мааниси түпкү маани деп аталат. Мисалы:** *мал, сүт, үй, китеп, темир, чагылган, машина, стол, жыгач ж.б.*

мал – үй жаныбарларынын жалпы аталышы.

сүт – уйдан саап алынган ак түстөгү азык.

Сөздөрдүн мааниси башка бир затка, буюмга, көрүнүшкө окшоштурулуп колдонулса, ал сөздүн өтмө мааниси деп аталат. Мисалы: *тумшук – канаттуулардын тумшугу, тоонун тумшугу, кочкор тумшук; туяк – малдын туягы, туяк (бала) калды ж.б.*

185-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн түпкү жана өтмө маанисин түшүндүргүлө, аларды салыштыргыла.

Түпкү маани:	**Өтмө маани:**
кызыл түлкү	түлкү адам
жылдыздуу асман	жылдыздуу кыз
кургак жер	кургак сөз
катуу суук	суук кабар
курч бычак	көзү курч
эшиктин ачкычы	турмуштун ачкычы

186-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн түпкү жана өтмө маанилерин тапкыла, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Узун, кыска, кара, тамыр, ачуу, жука, ысык, уста, каз, күрөш, жеңиш, алтын, күмүш.

Ырды жаттап алгыла:

Санат

Айтылбаган сөз үчүн,
Оозуңду бекер ачпагын.
Мактаганга март болуп,
Оокатыңды чачпагын.
Колдон келер иш болсо,
Коркуп бекер качпагын.
Мурунку жаман ишиңди,
Кийинки жерде таштагын,
Жолдош болбо коркокко,
Иш кылдырба чоркокко.

Токтогул Сатылганов

Сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилери

Сөз – эки жактуу көрүнүш. Сөздүн тыбыштык жагы – анын формасы, туюнткан мааниси анын ички мазмунун түзөт. **Сөздүн тыбыштык жагы менен чыныгы көрүнүштүн ортосундагы байланыш сөздүн лексикалык мааниси деп аталат.**

Тилдеги лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр толук маанилүү сөздөр деп аталат. Алар конкреттүү жана абстрактуу болушат. **Мисалы:** китеп, дептер, мугалим, too,

суу, кызыл, узун, таттуу, бир, эки, беш, мен, сен, ошол, бар, кел, иште, оку, өйдө, төмөн, аз, көп, жарк-журк, дүп-дүп, акыл, достук, жакшылык, кыял, өмүр ж.б.

Лексикалык маани ошол сөздүн керт башына гана тиешелүү болот, ал эми сөздүн грамматикалык бир топко кирген мааниси, сырткы түзүлүшү грамматикалык маани деп аталат.

Мисалы: «канат» деген сөздүн лексикалык мааниси – канаттууларды серпилип кыймылга келтирүүчү дене мүчөсү, грамматикалык мааниси – атооч жөндөмөдөгү, жалпы, конкреттүү, уңгу түрүндөгү зат атооч.

187-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин таап жазгыла.

Кызгалдак, ийнелик, куржун, баштык, достук, герб, шырдак, элечек, селкинчек, балбан, шаты, балта, керней, кымыз, сүрөт.

§ 38. БИР ЖАНА КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Эгерде сөздөр белгилүү бир нерсенин, түшүнүктүн атын билдирип, бир мааниде гана колдонулса, бир маанилүү сөз деп аталат. Мисалы: *торгой, балта, анделек, балаты, балык, китеп, жамгыр, сулуулук, достук, жоокер, жолоочу ж.б.*

Бир эле сөздүн бир нече маанилерди билдириши сөздөрдүн көп маанилүүлүгү деп аталат. Мисалы: «көз» – түпкү мааниси адамдын көрүү органы.

Көп маанилүүлүгү:

1) ийненин көзү,
2) терезенин көзү,
3) булактын көзү,
4) жаранын көзү,
5) куржундун көзү,
6) күндүн көзү,
7) шакектин көзү,
8) иштин көзү.

188-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн жана өтмө маанилерин тапкыла.

Баш, бет, мүчө, уюл, уңгу, шам, саат, ай, күн, жибек, туяк, куш, мал, кол, бут, жер, жол.

189-көнүгүү. Тексти окуп, бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөрдү таап көчүргүлө, маанилерин талдагыла. Силердин оюңарча жашоонун маңызы эмнеде?

Жашоонун маңызы

Бир күнү шакирттери устатынан сурап калышат:

– Устатым, жашоонун маңызы эмнеде?

Устаты терең үшкүрүнүп алып шакирттерине кайрылат:

– Кана, өзүңөр жооп берип көргүлөчү?

– Сүйүүдө эмеспи? – дейт шакирттеринин бири.

– Жакшы, – дейт устаты, – башка жооп барбы? Карыганда «мен бактылуумун» деп айтууга бир гана сүйүү жетишсиз го...

– Менимче, адам жашоосунда өзүнөн кийин из калтыруу керек, кылымдарга атын өчүрбөй турган жакшы иш кылуу керек, – дейт дагы бир шакирти, – мисалы, сиз сыяктуу.

– Ошондойбу? – деп күлө карайт устаты, – адамдардын көпчүлүк бөлүгү жөн эле жашап жатат дегиң келип турабы? Шакирти ишенимсиз жооп кайтарат:

– Мүмкүн, ошол жашоонун маңызын издөөнүн зарылдыгы жоктур?

– Кана-кана, – деп устаты кызыга түшөт, – оюңду толугураак айтчы.

– Эгер адам өзүнө ушул суроону берсе, биринчиден, так жана акыркы ойду билдирген жоопту баары бир таба албайт, ар дайым анын тууралыгынан күмөн санай берет. Экинчиден, кандай жооп тапса да, ага каршы болгон бирөө чыгат. Ошентип, өмүрүңдүн баары жашоонун маңызын издөө менен өтүп кетет, – деп жооп берет шакирти.

– Башкача айтканда...

– Жашоонун маңызы – жашоодо! Колдо бар нерсенин баркына жете билип, маанисиз нерселерге убакытты коротпой туура пайдаланып жашаса, мына ошондо ар бир адам жашоодогу максатына жетет деп ойлойм!

– Менимче, бул татыктуу жооп болду, – дептир устаты шакиртине ыраазы болуп.

«Шоокум» журналы

Накыл сөздөр:

Акылман кебине, азамат элине таянат.

Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул;

Жаман жигит үйдө мырза – сыртта кул.

Убакыт – учкан куш, учуруп жиберсең кармай албайсың.

§ 39. ОМОНИМДЕР

Омонимдер – грек тилиндеги «homos» (бирдей) «onuma» (ат, атоо) деген сөздөрүнөн алынган.

Айтылышы жана жазылышы жагынан бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөр омонимдер деп аталат. Мисалы: *жаз, жай, сан, кой, жаш, асыл ж.б.* **«Ат»** деген сөздүн омонимдик маанилерин таап көрөлү:

• ат – жаныбар – зат атооч;	Ат – адамдын канаты.
• ат – ысым – зат атооч;	Балага Өмүр деген ат койду.
• ат – кыймыл-аракет – этиш.	Мылтыкты асманга карай ат.

Омонимдерди көп маанилүү сөздөр менен чаташтырууга мүмкүн эмес. Көп маанилүү сөздөр бир эле сөздөн өнүгүп, түпкү мааниси жактан байланышып турат. Ал эми омонимдерде маанилик жалпылык болбойт. Ошондой эле, көп маанилүү сөздөрдүн маанилери бир сөз түркүмдө, ал эми омонимдер көбүнчө ар түрдүү сөз түркүмдө турат. Мисалы: кыр – тоонун кыры (зат), кыр – казанды кыр (этиш).

190-көнүгүү. *Күзгү, жаздык, кат, так, түш, мал* деген сөздөрдүн омонимдик маанилерин жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Тил жатыктыруу:

Беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.

Тоодогу койлор ойго түштү,
Ойдогу койлор толо түштү.
Толгон кой толкуй түштү,
Толкуган кой жолго түштү.

191-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, омоним сөздөрдү таап, астын сызгыла, маанилерин айтып бергиле.

1. Кеч кирип келе жаткан кезде Жоламан экөөбүз коюбузду бөлүп, жон ылдый айдап түштүк. 2. Таңга жуук бир кызык түш көрүптүрмүн. 3. Биздин кой бакканыбызга жакында эки жыл толот. 4. Мектепке киргенде оң тарапта компьютердик класс бар. 5. Ач карышкырлардын арасында калган Ажар

өз өмүрү үчүн күрөшүп жатты. 6. Бул жолу Беккул экөөбүз шаарды бир топ кыдырып жүрүп, үйгө кеч кайтканбыз. 7. Ач кадырын ток билбейт. 8. Быйыл биз мектептин сол жагындагы аянтка бак тиктик. 9. Ар бир адамда эч кимге айтпаган жашыруун сыр болот. 10. Жолдо бара жатып мага кызыктуу ой келди.

192-көнүгүү. Омоним жана көп маанилүү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө, маанилерин айтып бергиле.

Стилдик кызматы жагынан омонимдер синоним, антонимдерге караганда чектелүү, анткени аларда стилистикалык маани болбойт. Алар көбүнчө көркөм чыгармаларда жана оозеки стилде көркөмдүктү жаратуу үчүн колдонулат.

193-көнүгүү. Текстти окуп, омоним сөздөрдү тапкыла, алардын маанилерин жазгыла.

Жаз

Жаз – жыл мезгилдеринин ичинен эң коозу. Жаздын келиши менен жандуу жана жансыз жаратылышта зор өзгөрүү болот. Жер бетин жаңы чыккан көк чөп, ар түрдүү гүлдөр каптап, дарактардын бутактарына жаш жалбырактар чыгат. Улам барган сайын күн ысып, айлана көркүнө кирип, аны коштогон ар түрдүү куштардын үнү жаратылышка дем берет.

Адамдар да ызгаардуу кыштын суугунан кийин, жаздын келишин зарыгып күтүшөт. Кышкы оор кийимдерин жеңил кийимдерге алмаштырып, келбетине каранып, алардын сезимдеринде да жаңылануу пайда болот.

Жаздын ар бир күнү дыйкандар үчүн өтө баалуу. Анткени күзгү түшүмдүн негизи жазда түзүлөт. Ошол себептүү дыйкандар жазында жан аябай эмгектенишет.

Накыл сөздөр:

Жаз – жарыш, күз – күрөш.
Кыштын камын жазда көр.

Жаздын бир күнү – кышка катык.
Жаздын аракети, кыштын берекети.

§ 40. СИНОНИМДЕР

Синоним деген термин грек тилиндеги *«sinonimos»* (бирдей наам, мааниси бирдей) деген сөзүнөн алынган.

Айтылышы жана жазылышы ар башка, бирок мааниси бирдей же жакын болгон сөздөр синонимдер деп аталат. Мисалы: ***тез*** *– бат – дароо – ылдам – шак – шарт – бачым – чапчаң;* ***жакшы*** *– дурус – түзүк – мыкты – сонун;* ***жамгыр*** *– жаан;* ***адам*** *– киши;* ***асман*** *– көк;* ***кант*** *– шекер;* ***эл*** *–калк – журт – калайык;* ***кубан*** *– сүйүн* ж.б.

Синоним сөздөргө төмөнкү белгилер мүнөздүү:

- Маанилери бирдей же жакын болушу;
- Бирдей сөз түркүмгө тиешелүүлүгү;
- Сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы.

Синонимдер мааниси, колдонулушу, сөз айкашын түзүү мүмкүнчүлүгү боюнча айырмаланат да, бири бирин толук алмаштыра албайт. Мисалы: *сулуу – өңдүү – түстүү – чырайлуу – кооз – көркөм – көрктүү* деген синонимдер *сулуу кыз, өңдүү-түстүү адам, чырайлуу аял, кооз жаратылыш, көркөм дүйнө, көрктүү кийим* деп айтылат. Бирок *кооз адам, көркөм кыз, өңдүү-түстүү дүйнө, чырайлуу жаратылыш* деп колдонулбайт.

194-көнүгүү. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөрдүн синонимдерин тапкыла, маанисин толук алмаштыра алган синонимдерди белгилегиле.

Жаздын келиши менен жерге жаңыдан **чөп** чыгып, дарактар бүчүр байлап, жер **кыртышы** жумшарат. Келгин **куштар** учуп келишип, **ар түрдүү** канаттуулардын сайраганынан айлана шаңга бөлөнөт. Күн чыгыш өлкөлөрүндө жаңы жыл жазында **белгиленгенинин** себеби да ошондо болсо керек.

Адамдар **короо-жайын**, бак-шагын тазалап **иретке** келтирип, жер айдап эгин себишет. Жаңы жылдын түшүмү үчүн күрөш **жазында** эле башталып, дыйкандардын **талбай эмгектенүүсүн** талап кылат. Жазында күн күркүрөп, **жаан-чачындын** көп жаашы түшүмдүн **мол** болушуна шарт түзөт.

195-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдик маанилерин тапкыла.

Азамат, жолдош, бактылуу, мергенчи, ырчы, акыл, эмгек, улан, көктөм, төмөн, оору, айыгуу, тамаша, жоолук, туфли, үй.

Синонимдердин стилдик кызматы

Кеп стилинин бардык эле түрлөрүндө синоним сөздөр арбын кезигүүчү тилдик каражат болуп саналат. Алар төмөндөгүдөй максаттарда колдонулат:

- Бир эле сөздү кайталай бербөө үчүн аны синоним сөздөр менен алмаштыруу;
- Синонимдер аркылуу берилүүчү маанини толуктоо, так-тоо, тереңдетүү;
- Синонимдер аркылуу берилүүчү маанини күчөтүү жана өркүндөтүү;
- Түшүнүктү, затты, окуяны, кыймыл-аракетти бир эле учурда ар түрдүү белгилери боюнча сүрөттөө.

Мисалы:

1. Отургандардын баары ордуларынан туруп, эки жаш-ка бүт жабыла бактылуу, таалайлуу, ырыс-кешиктүү болгула деп бата беришти.

2. Турмушта канча курдаш күтсөм дагы,
Бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун.

Алыкул Осмонов

196-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү кара тамга менен басыл-ган сөздөрдү синоними менен алмаштыргыла.

1. Кыргыз чеберлеринин колунан жасалган **кооз** буюмдар чет өлкөлүктөрдү **абдан** кызыктырат. 2. Жакшы **киши** менен **дос** болсоң, ишиң алга жылат. 3. Тоо тараптан **соккон** гүл жыттанган жазгы **жел** көңүлдү көтөрдү. 4. Кечээ күнкү жаа-ган катуу жаандан кийин **сел** жүрүп, элдерди кыйла **түйшүккө** салыптыр. 5. Биздин **китепканага** жаңы китептер алынып ке-линди. 6. Мен келечекте **врач** болсом деген ойго токтоп, ошо-го керектүү сабактарды **жакшылап** окуп жатам. 7. Компью-тердин **алдында** эки сааттан **көп** отуруу ден соолукка зыян экендигин айтып жатышат.

197-көнүгүү. *Дос, акыл, балким, баатыр, тамак, иш, жогору, адам, чындык, чурка, эмгек, баа, күч, шаар* деген сөздөрдүн сино-нимдерин жазгыла. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

§ 41. АНТОНИМДЕР

Антоним термини грек тилиндеги «anti» (каршы) жана «onuma» (ат) деген сөздөрүнөн алынып, карама-каршы аталыш деген маанини билдирет.

Мааниси бири бирине карама-каршы турган жана бири-бири менен семантикалык жалпылыкка ээ болгон сөздөр антонимдер деп аталат. Мисалы: *оң-сол, жакшы-жаман, чоң-кичине, жарык-караңгы, ысык-суук, суюк-коюу, оору-соо, дос-душман, мурун-кийин, кел-кет, бар-жок, ач-жап ж.б.*

Антоним сөздөрдүн өз ара карама-каршылык даражасы бирдей эмес. Мисалы, *ак-кара, ысык-суук, чоң-кичине, бүтүн-сынык ж.б.* сөздөрдө маанилердин карама-каршылыгы күчтүү сезилет, ал эми *ата-эне, ага-ини, эже-сиңди, күн-түн, жай-кыш, быйыл-былтыр* сыяктуу сөздөр айрым белгилери боюнча гана карама-каршы.

Антоним сөздөр бирдей сөз түркүмдө турат да, жөнөкөй жана татаал (кош) сөз катары колдонулуп, белгилүү жалпылыкка ээ болот. Мисалы: **жөнөкөй сөз түрүндө:** *тоголок, сүйрү, бүтүн, сынык, билимдүү, билимсиз, жаштык, карылык, сылык, одоно ж.б.*

Татаал (кош) сөз түрүндө: *чоң-кичине, узун-кыска, ачуу-таттуу, жакшы-жаман, эже-сиңди, күн-түн, эртекеч, келим-кетим ж.б.*

Антонимдер түзүлүшүнө карай эки топко бөлүнөт:

1. Ар башка уңгулуу антонимдер. Булар карама-каршы мааниде келген ар түрдүү уңгулуу сөздөр. Мисалы: *чын–калп, март–сараң, мыкты–начар, кедейлик–байлык, кастык–достук, кадырла–кордо ж.б.*

2. Бир уңгулуу антонимдер. Булар бирдей уңгуларга карама-каршы маанидеги мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жасалат. Мисалы: *кайраттуу–кайратсыз, кайрымдуу–кайрымсыз, балалуу–баласыз, туура–натуура, сүйлө–сүйлөбө, адептүү–бейадеп, утуш–утулуш, жеңиш–жеңилиш, ж.б.*

198-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдүн карама-каршы маанилерин тапкыла.

Жаңы, катуу, жаш, эрте, тез, өйдө, акылдуу, ачуу, тескери, калың, акырын, бийик, жалкоо, отуруу, сүйлөө, ыраазы, утуу.

199-көнүгүү. Төмөнкү антоним сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча талдагыла.

Оң–сол, бармак–келмек, түндүк–түштүк, кубаныч–кайгы, жаз–жазба, алуу–берүү, согуш–тынчтык, арык–семиз, дос–душман.

Антонимдердин стилдик кызматы

Антонимдер көркөм жана публицистикалык стилде, макал, лакаптарда, оозеки кепте айтылып жаткан ойду элестүү берүүнүн каражаты катары активдүү колдонулат.
Мисалы: Кел демек бар, кет демек жок.
Кастын оюу бөлөк, достун оюу жөлөк.
Жүз дос аз – бир дос көп.
Жакшы менен дос болсоң, жетесиң муратка,
Жаман менен дос болсоң, каласың уятка.

200-көнүгүү. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Кара тамга менен басылган сөздөргө антонимдерди тапкыла. Кесип тандоо боюнча оюңарды курбуларыңар менен бөлүшкүлө.

Кесип тандоо

Дүйнөдө бири бирине окшобогон ар түрдүү кесиптер абдан *көп*. Ал кесиптердин ар бири коомдо өз орду бар жана өтө *керектүү*. Алар: окутуучу, дарыгер, куруучу, учкуч жана башкалар. Мен бала кезимден кесип тандоо жөнүндө *көп* ойлочумун. Бардык эле кесиптер мага *кызыктуу* сезилчү. Чындыгында эле көптөгөн кесиптердин арасынан бирин тандоо мен үчүн абдан *оор* болгон. Менин оюмча, ар бир мектеп бүтүрүүчүсүнүн алдында бул *татаал* маселени чечүү иши турса керек.

Орто мектепти бүткөндөн *кийин*, өзүм кызыккан укук коргоочулук кесипти *тандадым*. Ата-энем менин тандоомо каршы *болгон жок*. Азыр университетте окуп, бул кесиптин сырларын үйрөнүп жатам. Мен тандаган кесип ак-караны тааный билүүгө *үйрөтүп*, адам тагдыры деген өтө *жоопттуу* маселени калыс чечүүгө *тарбиялайт*. Окуу жайын бүткөндөн кийин калыс, *адилеттүү* укук коргоочу болуп, бар билимимди *жумшап*, колдон келишинче адамдардын жашоосун азбы-көппү *жакшыртсам* деген үмүтүм *бар*.

«Жеткинчек»

Накыл сөздөр:

Тамакты таттуу кылган – туз, алысты жакын кылган – кыз.
Оң колуңдун ачуусун сол колуң менен бас.

201-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн антоним сөздөрдү тапкыла, алардын жасалышы жана колдонулушу тууралуу айтып бергиле.

1. Уулунун шаардан эртели-кеч келип каларын уккандан бери Саматтын жаны жай албады. 2. Эл арасында өйдө-төмөн сөздөр айтыла берет, аларды көңүлүңө албай эле койчу, балам. 3. Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт. 4. Малы барга мал кайгы, малы жокко жан кайгы. 5. Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн туташтырган Бишкек–Ош жолунун узундугу 800 километрге жакын. 6. Сен деген – сенек сөз, сиз деген – сылык сөз. 7. Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт. 8. Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт. 9. Мураттын көктөн издегени жерден табылып, абдан кубанды.

§ 42. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Фразеология деген термин грек тилиндеги *«phrasis»* (туюнтма) жана *«logos»* (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган. **Эки же андан көп компоненттен туруп, мааниси жактан ширелишип бир бүтүндүктү түзгөн, сүйлөмдө бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган туруктуу сөз айкашы фразеологизмдер деп аталат.** Мисалы: *көз салды – байкады; жоон моюн – тилазар; колу ачык – берешен; көз ачып жумгуча – бат; колтугуна суу бүркүү – тукуруу; кара кылды как жарган – калыс; эки көзү төрт болду – күттү; төбөсү менен жер казды – көп эмгектенди ж.б.*

Фразеологизмдерге тиешелүү белгилер:

1. Кепте даяр материал катары колдонулушу;
2. Компоненттүүлүгү;
3. Маани жактан ширелип, бир бүтүндүктө болуусу;
4. Образдуулугу;
5. Туруктуулугу;

1. Кепте даяр материал катары колдонулушу

Фразеологизмдер сүйлөмдө мурдатан калыптанып калган формада колдонулат. Мисалы: *чырпык башын сындырбайт, мыйыгынан күлүү, сары майдай сактоо, ташка тамга баскандай, эрдин кесе тиштөө, ж.б.* Асанкул өмүрүндө **чырпык башын сындырган** адам эмес. Сооронбай болуш **мыйыгынан күлүп**, отургандарды **кыдыра тиктеп** алды да, **тамагын жасап** сүйлөгөнгө камынды. (К.Ж.)

2. Компоненттүүлүгү

Фразеологизмдер эки же андан көп компоненттерден турат. Мисалы: жайыл дасторкон – **эки**; кылдан кыйкым тапкан - **үч**; төбө чачы тик турду – **төрт**; мүйүз тилейм деп кулагынан ажыроо – **беш**; ары карап ыйлап, бери карап күлүү – **алты** компоненттен турду. Алардын сөз делбей компонент деп аталышынын себеби, фразеологизмдердин тутумундагы сөздөр ар бири өзүнүн түпкү маанисинде колдонулбастан, жалпы биригип бир маанини берет.

Мисалы: **колу жука** (колу – адамдын мүчөсү – зат, жука – заттын сыпаты – сын атооч) – **кедей, кембагал** деген маанини билдирди. Мисалы: *Айлана көзгө сайса көрүнгүс. Оозу ачык адамда сыр жатпайт. Менин спорттогу ийгилигимди укканда, атамдын төбөсү көккө жетти.*

3. Маани жактан ширелип, бир бүтүндүктө болуусу

Фразеологизмдердин компоненттери өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым жартылай алыстап, маани жактан өз ара ширелишип, фразеологиялык бир мааниге биригишет. Мисалы: ***жылдызы жарык*** – *сүйкүмдүү*; ***арасынан кыл өтпөгөн*** – *ынтымактуу*; ***ат тезегин кургатпай*** – *тез-тез*; ***тарс эсинен чыгуу*** – *унутуу ж.б.*

4. Образдуулугу

Фразеологизмдер жөнөкөй сөзгө караганда айтылуучу ойду элестүү туюндурат. Мисалы: *жамандык ишке барбаган, бирөөнүн бир нерсесине көз артпаган, жоош, момун адамдардын асыл сапаттарын* – ***ак жүрөк, ала жипти аттабаган, кой оозунан чөп албаган****; адилеттикти, бардыгына тең караган калыстыкты* – ***кара кылды как жарган*** деп таасирдүү, таамай берет.

5. Туруктуулугу

Фразеологизмдердин дээрлик көпчүлүгүнүн компоненттери бири биринен ажырабай, туруктуу болот. Компоненттердин бирөөнү алып салуудан же ордун алмаштыруудан фразеологизмдин мааниси өзгөрүп калышы мүмкүн. Мисалы: ***ала жипти аттабаган*** – *жамандыкка барбаган,* ***аттабаган ала жипти*** *же* ***ала жип*** – дегенде башка маанини берет.

202-көнүгүү. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, фразеологизмдердин маанилерин айтып бергиле, көчүрүп жазгыла.

1. Ташчайнар менен Акбара **башы ооган тарапка** бет алышып, **кулак уккус, көз көргүс** жакка жортуп бараткандай сезилди. *(Ч. А.)* 2. Биздин элде **ак төөнүн карды жарылган** күз мезгилинде аш-тойлор башталат. 3. Кылмышкерлердин **сары изине чөп салып, жерден чукуп болсо да** таап келгиле деген буйрук келди. 4. Үчөөбүз жыйып келген нанды бир үйлүү киши чай менен ичип **өзөк жалгады.** *(М. Э.)* 5. Момун карыя **кой оозунан чөп албаган** киши эле. 6. Ач көздүн өзү тойсо да, **көзү тойбойт.** 7. **Көр оокаттын** айынан ата-бабасы көрбөгөн жерге барып жашаганына беш жылдын жүзү болду. 8. Ушундай болот деп Танабайдын **үч уктаса түшүнө кирди** бекен. *(Ч. А.)*

203-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдердин маанисин чечмелегиле, өзбек тилиндеги аларга маанилеш фразеологизмдерди жазгыла, окшоштуктарын айтып бергиле.

Көзүнөн от чыгуу; башын салуу; мурдун чүйрүү; моюн сунуу; отуну менен кирип, күлү менен чыгуу; оозун ачуу; оң кулагың менен да, сол кулагың менен да ук; салкын көз менен кароо; карышкырга кой кайтартуу; кашыктап жыйып, чөмүчтөп чачуу; сакасы алчы конуу; тилинен бал тамуу ж.б.

§ 43. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ТҮРЛӨРҮ

Кыргыз тилинде фразеологизмдер төмөнкүдөй бөлүнөт:

- Фразеологиялык бирдик;
- Фразеологиялык ширешме;
- Фразеологиялык айкаштар.

1. Фразеологиялык жалпы маани менен компоненттеринин жеке маанилеринде жакындык болгон туруктуу сөз айкаштары **фразеологиялык бирдик** деп аталат. Мисалы: ***ийне-жибине чейин*** – *баарын*; ***көз ачып жумганча*** – *бат*; ***узун кулак*** – *уганаак*; ***коён жүрөк*** – *коркок*; ***таш жүрөк*** – *мээримсиз*.

2. Мааниси компоненттеринин алгачкы лексикалык маанилерине эч кандай байланышы болбогон туруктуу сөз айкаштары **фразеологиялык ширешме** деп аталат. Мисалы: ***итке минип калуу*** – *томаяк болуп калуу*, *айбай жа-*

кырлануу; ***бөйрөктөн шыйрак чыгаруу*** *– жок жерден бир нерсени ойлоп табуу;* ***ак төөнүн карды жарылган*** *– береке жайнаган;* ***кой үстүндө торгой жумурткалаган*** *– тынчтык, бейпилдик.*

3. Жалпы мааниси курамындагы сөздөрдүн эркин жана фразеологиялык жактан көз каранды маанилеринен турган туруктуу сөз айкашы **фразеологиялык айкаштар** деп аталат. Мисалы: *кымча бел, кыямат күн, жото жилик, колу ачык, кол көтөрүү, ак көңүл, таптакыр жоголуу, байыркы тил, байыркы дүйнө, жаныбарлар дүйнөсү ж.б.*

204-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдердин маанилерин айтып бергиле, өзбек тилиндеги мааниси дал келген фразеологизмдерди салыштыргыла, сүйлөм түзгүлө.

Ак кол, ак жүрөк, ак пейил, ак көңүл, ак жолтой, ак сөз, ак иш, оң көз, сол көз, көздүн агы, көздүн кареги, көздүн майы, көз караш, көзгө атар, баш көтөрүү, башын муштоо, башын чайкоо.

205-көнүгүү. Тексттеги фразеологизмдерди тапкыла, аларды жөнөкөй сөздөр менен алмаштыргыла, маанилерин салыштыргыла.

Кымызга канып, жарпы жазылган кишилер абдан кызык окуяларды кеп салышты. Ага жараша меймандардын ичинде жер чечегин безеген санжырачы, кара жаак чечени, жаагын жанган сөзмөрү, сөз берметтерин төгүп жатышты. Мында Байсеркенин маңдайы жарылып, кубанычы койнуна батпайт. Өзгөчө жайыл дасторкон, сыйга даркан, чечекейи чеч.

Түгөлбай Сыдыкбеков

Фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык бирдиктин ортосунда айырмачылыктар менен бирге жалпылыктар да бар. Ошол себептүү бул экөөнү **идиомалар** деп да аташат.

Бир тилге гана мүнөздүү болуп, экинчи тилге сөзмөсөз так которулбаган, өтмө мааниде колдонулган туруктуу сөз айкаштары идиома деп аталат. Мисалы: *кара кылды как жарган – адилет; сай сөөгү сыздоо – кайгыруу; колтугуна суу бүркүү – тукуруу; камырдан кыл сууруган – кылдат.*

206-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, фразеологизмдердин түрлөрүн айтып бергиле.

1. Тили буудай кууруп, таңдайынан чаң чыккан Дөнөнбайдын сөздөрү чакырылгандардын үрөйүн учурду. (Э. Т.) 2. Атасынын жоктугун билдирбей, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, алаканга салып, алпештеп өстүрдүм. (М. А.) 3. Жаңы келген жетекчи жумурткадан кыр издеген киши көрүнөт. 4. Көзгө сайса көрүнгүс караңгы экенине карабай жолго чыктык. 5. Сулайман тоонун чокусунан Ош шаары алаканга салгандай көрүнүп турду. 6. Кыш катаал болуп, жон жукарып, кол кыскарып турган чак. 7. Макул дегенден мурун, кабырга менен жакшылап кеңешип көрүү керек. 8. Азыркы техниканын заманында интернет сайттардан кызыктуу материалдарды табууга болот. 9. Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили.

207-көнүгүү. Тексттен фразеологизмдерди тапкыла, аларды башка сөздөр менен алмаштырып, маанилерин салыштыргыла. Фразеологизмдердин түрүн аныктагыла.

Менин биринчи мугалимим

Ар бир адамдын турмуш тагдырында өзүнүнүн жанган ак жылдызы болот эмеспи. Ата-эне өз баласынын бактылуу болушун чын дилден тилеп, колунан жетелеп мектеп партасына отургузат. Балалык кезинде акыл-эси торолуп, ага биринчи мугалими «А» деген тамга аркылуу турмушту таанып билүүгө үйрөтөт. Ошол мезгилден баштап ар бир адам үчүн алгачкы мектеп босогосун аттаган күн жана биринчи мугалими эч качан эстен чыкпайт.

Менин биринчи мугалимим – Асанова Бурулкан эсиме түшөт. Мен жана курдаштарым үчүн ал билим босогосунда жанган шам чырак болду. Класста сабак башталардан мурда кызыктуу жөө жомоктордон эки ооз сөз айтып бергенде биз кулагыбызды салып, көз ирмебей укчубуз. Ал аны жан дили менен берилип айтар эле. Биз ар күнү эжекенин жомок айтышын чыдамсыздык менен күтчүбүз. Китеп окууну өздөштүргөндө жан талаша өзүбүз окуп, бири бирибизге айтып берчүбүз.

Биринчи мугалимдин жаш жеткинчектерди тарбиялоодогу бай тажрыйбасын, келечекке кам көрө билишин, адал эмге-

гии ыраазы болуу менен эскерем. «Мугалим – мөмөлүү дарак» дегендей менин биринчи мугалимим Дүйшөндүн бай теректериндей тээ бийиктен шуулдап, келечек муундарды билимге, жакшылыкка, ыймандуулукка чакырып келет. Ал өзүнүн маз-мундуу сөзү, кенен ой чабыты, жугумдуу акылы, бийик адамгерчилиги менен көптөгөн окуучуларынын жүрөгүндө калды.

Чыңгыз Айтматов

Сөздүк:

көз ирмебей – күз илгамай *ыймандуулук – иймонлилик*

208-көнүгүү. Үзүндүлөрдү окуп, фразеологизмдер ыр түрүндөгү чыгармаларда кандай колдонулгандыгын байкагыла.

1. Айтканда тилим албасаң,
Бармагыңды бир жерде
Кесе тиштеп калаарсың.
«Жаныш-Байыш» эпосу

2. Канаттууга актырбай,
Калкын жоодон сактаптыр.
Калың кыргыз коопсуз,
Жергесин душман баспаптыр.
Тумшуктууга чокутпай,
Туурун жоодон сактаптыр.
«Карач-Көкүл» баяны

3. Кара жаак, жез таңдай
Баары келсин тоюма.
«Манас» эпосу

4. Кара кылды как жарган
Кан Бакай сөзүн баштады.
«Манас» эпосу

5. Ачык оозго сөз айтпа,
Сырты коозго көз артпа.
«Манас» эпосу

209-көнүгүү. Төмөнкү фразеологиялык айкаштарды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Улуттук тил, жалпы элдик тил, мамлекеттик тил, оозеки тил, адамзат тарыхы, тарыхый маалымат, тарыхый документ, тарыхый сөз, тарыхый дата, тарыхый роман, байыркы тарых, тарыхый окуя

210-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна кашаанын ичиндеги сөздөрдү коюп, фразеологизмдерди толуктагыла.

Алтын…; бармагын…; беш кол…; биттин ичегисине…; боору…; бөрүгө кой…; бычакка…; зээни…; жайыл…; жаман айтпай…; жан…; жапа…; жер каймактагандан…; жибин…; жумурткадан…; жүнүн…; жүрөгү…; жыландын…; жыланач…; ийне жеген…; ичкен ашын…; кабагына…; какаганга…; калчаган чүкөсү…; камырдан…; ак…; кашыктап жыйып…; сүткө тойгон…; эт менен…; …ак сүтүн…;

(Тиштөө, кан куйган, кайтартуу, кейүү, жакшы жок; тырмак, тартып көрүү, жейт, башын кылтыйтуу, иттей, кар жааган, муштаган, кыл суургандай, чөмүчтөп чачуу, челдин ортосунда, актоо, шилекейин чачыратуу, тең эмес, эзилүү; сап болгондой, дасторкон, бакты, бери, кыр чыгаруу, түшүү, баатыр, жерге коюу, алчы конуу, жолтой, күчүктөй).

211-көнүгүү. Төмөнкү сөздөрдү синонимдик маанидеги фразеологизмдер менен алмаштыргыла, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Коркок, тымызын, жылмаюу, сүйүнүү, чоңоюу, ачуулануу, жыш, жылдыздуу, өкүнүү, ынтымактуу, унчукпоо, коркуу, жактырбоо, укпай коюу, ичи тар, өзүмчүл, берешен.

212-көнүгүү. Адамдардын мүнөзүндөгү оң жана терс сапаттарды билдирген фразеологизмдерди жазгыла.

Ү л г ү :

Адам мүнөзүндөгү оң сапаттар: колу ачык,...
Адам мүнөзүндөгү терс сапаттар: өпкөсү жок,...

Сөз оюн

Класстагы окуучулар эки топко бөлүнүп, биринчи топ фразеологизмдерди, экинчи топ алардын түшүндүрмөсүн айтышат. Эгер таба албай калышса, биринчи топ бир упайга ээ болот. Белгилүү убактан кийин тапшырма орун алмашып, сөз оюн улантылат.

213-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдерди катыштырып, «Жаратылышка саякат» деген темада аңгеме жазгыла. Даяр тилдик каражаттарды кепте колдонууну үйрөнгүлө.

Эки тамчы суудай, кулак мурун кескендей, оозун ачуу, күндүн мурду чыкканда, эки күндүн биринде, ат тезегин кургатпай, иттин кара капталынан, ак төөнүн карды жарылган, көз сал, көз чаптыр, көз байланганда, чара көр, ана-мына дегиче, ат жалына казан асуу.

214-көнүгүү. Таш, кара, көз, ач – деген компоненттер менен фразеологизмдерди жасагыла.

Ү л г ү : Таш боор, таш жүрөк...

215-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдердин маанилерин тапкыла. Кол салуу, көз кырын салуу, төрт тарабы кыбыла, боору катуу, каны кызуу.

Ү л г ү :

- **Иштен чыгуу**

1. Жараксыз болуу, жарабай калуу, жөндөмдүүлүгүн жоготуу;
2. Бузулуу, талкалануу, иштебей калуу.

§ 44. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫ

Ар бир элдин жашоо-турмушунун негиздери, адеп-ахлак, жүрүш-туруш нормалары макал, лакаптарынан көрүнөт. **Элдин турмуштук тажрыйбасынын корутундусунан чыккан көз караштарды таасирдүү, терең мааниде баяндаган, тарбиялык мүнөзгө ээ болгон кыска, уйкаш сүйлөмдөрдү макалдар дейбиз.**

Мисалы: *«Тоо-ташты сел бузат, адамзатты сөз бузат», «Алыстагы душмандан, аңдып жүргөн дос жаман», «Туура бийде тууган жок, тууганду бийде ыйман жок».*

Белгилүү бир окуядан же адамдын кылык-жоругунан улам айтылып калган элестүү сөздөр лакаптар деп аталат.

Мисалы: *«Шоодокондун бүркүтүндөй жулкунган...», «Жетигендей ээрчишпей...», «Чөйчөк менен төөнү сугаргансып...».*

Макал-лакаптар түзүлүшү, мааниси жагынан айырмаланганы менен, кепте «макал-лакап» деген аталышта да колдонулат. Мисалы:

«Аттан айрылсаң айрыл, ээр токумдан айрылба» (макал);
«Бөдөнөнү сойсо да, касап сойсун» (макал);
«Акылдууну ата тут, эстүүнү эне тут» (макал);
«Чубактын кунундай чубалган»...(лакап);
«Эки тоонун тулаңын эңсеген эликтей»... (лакап);
«Байлык колдун кириндей»... (лакап).

216-көнүгүү. Төмөнкү макал-лакаптардын маанилерин чечмелегиле:

1. Чегирткеден корккон эгин экпейт –
2. Тон жылуусун ээси билет –
3. Устадан шакирти өтүптүр –
4. Балам, балалуу болгондо билээрсиң –
5. Беш кол тең эмес –
6. Баатыр жол баштайт, чечен сөз баштайт –
7. Сыр аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт –
8. Чала молдо дин бузат –
9. Атын атаса, куту сүйүнөт –
10. Сыйга сый, сыр аякка бал –
11. Жакшы ишке келет, жаман ашка келет –

217-көнүгүү. Адамдын жүрүм-туруму тууралуу макал-лакап жазгыла. Макалдарды бири-бириңер менен салыштыргыла да, туура жазылган макалдарды чогултуп окугула. Классташтарыңар менен бирге жүрүм-турум эрежесин түзгүлө.

218-көнүгүү. Текстти окугула, маанисин сүйлөп бергиле. Макал-лакаптардын текстте колдонулушуна көңүл бургула. Ролго бөлүп окуп көргүлө. Тексттин мазмуну боюнча өз оюңарды билдиргиле.

«Ата-энени сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң»

Торгой менен булбул биринен бири акылдуу болуп, көптү билип, чечендиктери ашып, токойдогу жан-жаныбарларга аңгеме куруп турушкан экен. Торгой булбулга кайрылып:

– Булбулум! Мында отургандар алыстан келди, алдыга талап койду, аңгеме куруп бергиле, – деди. Карысы угуп кубансын, жаштары угуп үлгү алсын. «Торгой менен булбулдун аңгемеси» деп, кийинкилерге мурас болуп калсын.

Булбул: Макул чеченим! Ушунча көпчүлүктөн баш тартууга болобу? Баш тарткандар оңобу? «Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт» – дейт, суроо сизден болсун.

Торгой: Ата менен эненин, бала үчүн кылган эмгегин, баарысын байкап угалы, баяндап көрчү чеченим.

Булбул: Ата менен эне баласына күн болуп нур берет; жер болуп ак сүтүн берет; суу болуп кан жүргүзөт; аба болуп жан киргизет; өз өмүрүн баласына бергиси келет.

Торгой: Ата менен эненин эмгегин билбей, бала үчүн болгон тилегин билбей, эне-атанын кадыр-баркына түшүнбөй, атасына айланбаган, энесине кайрылбаган улан-кыздар болобу?

Булбул: Болот, байыркы бир убакта, бир даанышмандан калп менен чындык ортосу канчалык деп сурашса: «Калп менен чындык ортосу – төрт эли, кулак менен уксаң калп, көз менен көрсөң чындык», – деген экен. Мен көз менен көргөндү айтып берейин.

Жаз мезгили эле, балапандарымды жаңы чыгарып, аларга жүрөгүм элжиреп: «Өссө деп, канат байлап балапаным, каралдым, кагылайын, каным-жаным», – деп балдарымды башынан жыттап турган кезимде, бир карыя чапанын желбегей жамынып, чынар теректин түбүндөгү булакка жуунду да, чепкенин чечип жата кетти. Терең ойго батыпканын көрүп, чыдай албай карыяга кайрылдым:

– Карыя, ушунча жашка келипсиз, уул үйлөнтүп, убайын көрүп, кыз чыгарып, кызматын көрүп жаткандырсыз, – дедим. Карыя көзүн ачып:

– Оо, булбулум, сурап калдың айтайын. Жалгыз, чоңоюп калган уулум бар. Мен ушунча жашка келгени уулумдан үч жакшылык көрдүм. Биринчиси, бир жолу Кара-Ойго барып, кайра келе жатсам, уулум бурулуштан карп-курп чыга калып, чочуп кетип салам айтып жиберди. Экинчиси, жайытта жүргөн сарала уй сазга түшүп калыптыр. Уулум бир жактан келе жатып көрүп, бастырып келип: «Сарала уй сазга тыгылып жатат», – деп айтып кетти. Үчүнчүсү, жалгыз атым ооруп, карылык кылып жууп-тазалоого алым келбей турганда, уулум атты кулактан алып кармап берди. Үмүтсүз – шайтан деген. Дагы жакшылыгы тиер, – деп карыя сөзүн аяктады.

219-көнүгүү. Жогорудагы текстти талдап, андан чыккан төмөнкү түшүнүктөрдөн макал-лакап түзгүлө.

- ата-энени сыйлоо – милдет, парз:
- ата-энени сыйлоо менен, өз балаңа тарбия көрсөт;

- ата-энени сыйлоо менен, карылыкка кам көр;
- ата-энеңе кандай мамиле жасасаң, өз балаңдан ошондой мамиле күт;
- ата-энеңди сыйлабасаң кор болосуң;
- ата-энесин сыйлабоо – эссиздиктин белгиси;
- ар бир ата-эне үчүн бала ыйык;
- ар бир бала үчүн ата-эне ыйык;
- ата-эне аяр мамилеге муктаж;
- ата-эне менен бала – ажырагыс биримдик;
- баланын кандай болуп чоңоёору тарбияга байланыштуу;
- балага камкордук көрүү – ата-эненин милдети;
- баягынын баласынча болуп....
- ата-энең барда сыйлап кал... ж.б.

Фразеологизмдер менен макал-лакаптардын окшоштугу жана айырмасы

Макал-лакаптарга фразеологизмдердин бир топ окшош жактары бар. Алар:

- кепте даяр материал катары колдонулушу;
- туруктуулугу;
- образдуулугу.

Бирок бул окшоштуктар болгону менен, фразеологизмдер менен макал-лакаптардын айырмачылыктары да бар. Алар төмөнкүлөр:

1. **Макал-лакаптар** сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ. Алардын тутумундагы ар бир сөз өз алдынча маани берет жана сүйлөмдө айрым-айрым сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. **Фразеологизмдердин** компоненттери чогуусу менен бир гана маанини туюндуруп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: Мисалы: 1. **Жалкоону төө үстүндө ит кабат**. (Макал) *Ит* – **ээ**, *кабат* – ***баян***, *жалкоону* – толуктооч, *ат үстүндө* – ***бышыктооч.*** 2. **Жакында Азаттын жашоосунда үч уктаса түшкө кирбеген окуя болду.** *Окуя* – **ээ**, *болду* – ***баяндооч***, *жакында* – ***бышыктооч***, *Азаттын* – ***аныктооч***, *жашоосунда* – ***бышыктооч***, үч уктаса түшкө кирбеген (фразеологизм) – ***аныктооч***.

2. **Макалдар-лакаптар** турмуштук тажрыйбаны корутундулап, белгилүү бир пикирди билдирет. **Фразеологизм** бир эле түшүнүктү элестүү туюндуруу менен чектелет. Ми-

салы: *Ынтымак бар жерде ырыс бар. (макал) – арада ынтымак болсо, жашоо тынч, иште ийгилик болот. «Бешиктен бели чыга элек»* – жаш. (фраз.)

3. **Макал-лакаптар** көбүнчө таалим-тарбия берүү максатын көздөйт. **Фразеологизмдер** тилге тактык, көркөмдүк берип турат. Мисалы: *Колдо бар алтындын баркы жок – бардык нерсени учурунда баалай билүү керек. (макал) Төбөсү көккө жетүү – кубануу, сүйүнүү.* (фраз.)

4. **Фразеологизмдер** тилде көркөм каражат катары колдонулат, макал-лакаптар көркөм каражаттардан жана эркин колдонулган сөздөрдөн турат. Мисалы: ***Эки жүздүү*** *адамдын* ***ою арам*** *болот. (фраз.) Ала жылкы жоголбойт, арамза адам оңолбойт. (макал)*

Ошентип, **фразеологизмдер** менен **макал-лакаптар** айрым бир белги-касиеттери боюнча өз ара жалпылыктарды түзөт, бирок ошол эле учурда өз-өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган тилдик эки башка көрүнүш болуп эсептелет.

§ 45. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН СТИЛДИК КЫЗМАТЫ

Фразеологизмдер жана макал-лакаптар тилдик көркөм каражат болгондуктан дээрлик бардык учурларда стилдик каражат максатында тексттин көркөм стилинде жана кээ бир учурларда публицистикалык стилде да колдонулат. Айтылуучу ойду жөнөкөй сөз менен туюндурганга караганда, фразеологизм же макал-лакап аркылуу берсе, мааниси жеткиликтүү да, таамай да, көркөм да болот.

Мисалы:

Фразеологизмдер – *көзгө жылуу учурайт – тааныш,*
кудайдан жөө качкан – алдамчы,
жылдызы түшүү – капалануу.

Макал-лакап – *Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат – алына карап иш кылбайт;*
Балык башынан сасыйт – башчыдан бузулган иш;
Касам ичкенсип – сырын айтпайт, унчукпайт;
Өгөй баладай болуп – корунуп, бөлүнүп.

220-көнүгүү. Сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди жана макалдарды бөлүп көчүрүп жазгыла, маанилерин айтып бергиле.

1. Акылдуу адам көптү билиш үчүн окуйт, майда адам көпкө көрүнүш үчүн окуйт. 2. Туш келип дөөлөт жолукса, душманың келип дос болот. 3. «Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло» деген накыл бекер жерден айтылбаса керек. 4. Күлүң бир жерге додо болбоптур, деги канчага чыктың. 5. Кемчилигиңди айткан адамды жаман көрбө, ал сенин бетиңе жуккан көөнү көрсөткөн күзгү болот. 6. Токтогул акындын жан эргиткен мукам күүлөрү радионун «Алтын казынасында» сакталып турат. 7. Интернет булактарынан учурдун талабына ылайык кызыктуу маалыматтарды алууга болот.

Макал айтыш

221-көнүгүү. Класстагы окуучулар төрт топко бөлүнүп, макал айтуу боюнча жарышышат. Макалдар бир теманын тегерегинде болууга тийиш. Биринчи айлампада топтор экиден айтышат да, экинчи айлампада жеңген эки топ айтышат. Айтыштын жыйынтыгын калыстар тобу чыгарат. (Мурунку сабакта макалдарды жаттап келүү тапшырмасы берилиши керек.)

Ү л г ү : тема – «Адамдык сапаттар»

1-топ. Жакшы бала тил алчаак, жаман бала уялчаак.
2-топ. Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети.

222-көнүгүү. Текстти окуп, маанисин сүйлөп бергиле, фразеологизмдерди таап дептериңерге көчүргүлө, тема койгула.

Атасы уулуна тынбай акыл-насаатын айтып, бирок жалгыз уулу эрке чыгып, сөзгө такыр кулак салбайт. Жаш туруп адамдарды алдап, каалаганына оңой жеткенин, акча, байлык десе баарынан кечип кетерин байкаган атасы бир күнү уулуна дагы насаатын айтып: «Балам, алмайдын бермейи бар. Бирөөгө кылганың эртеби-кечпи өзүңө кайтып келет. Ар бир нерсенин сурагы болот. Ушунчаңда токтотсоңчу?!» – дейт. Уулунун кулак салбаганына атасы: «Балам адам болбойт экен да», – деп абдан кейийт.

Ошондон кийин уулу атасын жалгыз таштап, байлык издеп алыскы өлкөгө кетип калат. Адегенде ошол өлкөнүн падышасынын сарайына жумушчу болуп кирет да, айлакерлиги менен акырындап кызматынан көтөрүлүп отуруп, падышанын

вазирлигине чейин барат. Акыры, падышанын ордун да ээлеп калат. Ошентип, бир өлкөнү башкарып, падыша болгондон кийин, баягы карыган атасы эсине түшүп, жигиттерине атасын алып келүүгө буйрук берет. Жигиттери жөө-жалаң айдап келишкенде ал чөгөлөп турган атасын үстүртөн карап, «Ии, ата, тааныдыңбы балаңды? Билесиңби, бир кезде сен мени адам болбойсуң дедиң эле. Эми жаңылганыңды мойнуңа аласыңбы? Мына, мен бүгүн минтип бир өлкөнү башкарып турам...» – дейт.

Анда атасы: «Балам, көрүп турам максатыңа жетипсиң, көп байлыкка ээ болупсуң. Бирок, баягы эле бойдон калыпсың. Болбосо, ушунча жылдан бери атаңды бир сурап койгонго жараган жоксуң, эми минтип жигиттериңе айдатып келдиң. Мен сени падыша эмес, адам болбойсуң дегем. Мен туура эле айткан экенмин...» – дейт да, кайрылып сарайдан чыгып кетет.

«Шоокум» журналы

Сөздүк:

айлакерлиги – ҳийлагар, маккор *жөө-жалаң – пиёда*
чөгөлөп – чўкка тушиб

223-көнүгүү. Жогорку текст боюнча суроолорду түзүп, ага жооп бергиле. Атасына жана баласына баа бергиле.

Накыл сөздөр:

Ата-эне – өз баласына сынчы.
Сөз айтпагын болбоско, суу куйбагын толбоско.
Атанын сөзү – акылдын көзү.
Адамдын эң жаманы гана өзүнө өзү курсант болот.

Фридрих Шиллер

224-көнүгүү. Төмөнкү фразеологизмдердин варианттарына көңүл бургула, маанилерин жазгыла, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Бетке кара көө жабуу – бетке көө жабуу; төбө чачы тик туруу – чачы тик туруу; сары изине чөп салуу – изине чөп салуу; жылдызы жерге түшүү – жылдызы түшүү; эки колун мурдуна тыгуу – колун мурдуна тыгуу; кабагын карыш салуу – кабагын салуу; кара жанды карч уруу–жанды карч уруу; ачык ооз – оозу ачык; акесин таанытуу – акесин көзүнө көрсөтүү – атасын

көзүнө көрсөтүү – жети атасын таанытуу – жети атасын көзүнө көрсөтүү – чоң атасын таанытуу – бабасын таанытуу.

Сөз оюн. Класстагы окуучулар төрт топко бөлүнүшөт да, ар бир топко бирден тамга таратылып, ошол тамга менен башталган макал, лакаптар жазылууга тийиш. Белгилүү убакыттан (3 мүнөт) кийин тамгалар алмашылат. Ошентип, кайсы топ көп макал-лакап жазса, ошол топ жеңишке ээ болот.

§ 46. XI КЛАССТА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ БЫШЫКТОО ЖАНА КАЙТАЛОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮЛӨР

225-көнүгүү. Текстти кептин түрү боюнча талдагыла.

Захиреддин Мухаммад Бабур

Бабур Захиреддин Мухаммад (1483–1530) – Индиядагы Улуу Моголдор мамлекетин негиздөөчүсү, Орто Азиядагы түркий жана фарсы тилдеринде жазган акын, тарыхчы жана ойчул, Тимурийлердин Фергана дубанын башкаруучусу Омор Шейх мырзанын уулу. Ал 1483-жылы 4-февралда Анжиян шаарында туулган. Бабур Тимуриддер тукумунун Барлас уруусунан болгон.

Он эки жашында атасынын ордуна тактыга отуруп, 1504-ж. Шейбани хандын тушунда көчмөн өзбек уруулары аны Орто Азиядан кууп жибергенде, алгач Ооганстанга, андан ары Индияга чейин барып, ал жерде Улуу Моголдор мамлекетин (1526–1858) негиздеген.

Ал 1493–1525-жылга чейинки окуяларды камтыган «Бабурнама» деген китебин жазган. Бабурдун ошондой эле түрк жана фарс тилинде жазылган ырлар жыйнагы, «Аруз жөнүндө макала» деген ыр жазуу өнөрү тууралуу эмгеги жазылган.

Бабурдун Ош шаарындагы айтылуу Сулайман-Тоого салдырган үжүрөсү 1962-ж. атеисттердин күчү менен бузулган. Советтер Союзу тарагандан кийин, Кыргызстан эгемендүүлүк алган соң, бул үй кайра калыбына келтирилген. Ага жергиликтүү эл, ар тараптан келген туристтер зыярат кылып турушат.

Бабур – өтө билимдүү, искусствону жакшы түшүнгөн, баалаган таланттуу инсан жана кыраакы мамлекеттик ишмер. Ал 1530-жылы 26-декабрда Индияда каза болгон.

226-көнүгүү. Текст стилдин кайсы түрүнө кирет жана анын негизги мааниси эмнеде экендигин айтып бергиле.

Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү

Кол өнөрчүлүк – элдик казына. Ал – атадан балага, энеден кызга өткөн мурас. Бул чыгармачылык өнөр элдин жашоо шарты, кесиби, айлана-чөйрөсү жана дүйнө таанымы менен тыгыз байланыштуу. Ошондой эле элдин байыркы ата-бабалардан бери келе жаткан рухий маданиятын, көркөм ой жүгүртүүсүн да чагылдырат.

Кыргыз элинин улуттук кол өнөрчүлүгүндө жыгач, чий, таш, сөөк, темир, алтын, күмүш сыяктуу металлдар жана ар түрдүү табигый заттарды, өздөрү баккан төрт түлүк малдын жүнүн, терисин пайдаланышкан.

Малдын жүнүнөн боз үйдүн жабуусун, шырдак, кийиз сыяктуу үй буюмдарын, кийим-кечелерди жасашкан. Жасалган ар бир буюм оймо-чийме түшүрүлүп кооздолгон. Жүндөн ийрилген жиптен түрдүү оймолор салынып токулган килем, сайылган саймалар менен боз үйдүн ички жасалгасын даярдашкан.

Элде кол өнөрчүлүктүн устачылык, саймачылык, өрмөкчүлүк, зергерлик, көнчүлүк деген түрлөрү кеңири тараган. Аталган өнөрлөр өз ара дагы бир топ түрлөргө бөлүнүп, алардын колунан жасалган көркөм буюмдар Кыргызстанда гана эмес, чет өлкөлөрдө да таанылып, зор кызыгууну жаратууда.

Жакында Германияда болуп өткөн Эл аралык кол өнөрчүлүктүн көргөзмөсүндө кыргыз чеберлеринин колунан жасалган көркөм буюмдар башкы байгени женип, көрүүчүлөрдү таң калтырды. Бул элдик мурасты сактап, өркүндөтүп, муундан муунга берип алып жүрүү ар бир жарандын милдети болууга тийиш.

«Улуттук кол өнөрчүлүк»

Сөздүк:

дүйнө таанымы – дунё қараш
көнчүлүк – кўнчилик
башкы байгени – бош совғани

227-көнүгүү. Текстти окуп, стилин жана колдонулган тилдик каражаттарын айтып бергиле. Кептин түрлөрү боюнча талдагыла.

Алманбет

Аттан түшүп, камчысын ээрдин кашына илип калтырып, аста басып өргөөгө кирди. Алманбет тик турган боюнча салам айтып, Бакайдын алик алган үнүн укканда анын көңүлү жай ала түшүп, Манас менен Бакайдын ортосунан орун алды.

Бал чайкалган кымыз алынып келингенде Алманбет Бакайдын улуулугун урматтап, оболу ага сунду. Бакай кымыздан ооз тийип, кесени кайтарып берди. Чаңкап калса да Алманбет сыпайылык менен кылт этип бир жутту да, алтын кесени алдына койду.

Алманбет сыноого түшкөнүнө бир эсе сынып, бир эсе кайра ушунусу жакшы болду деди оюнда. Анан сөзүн баштады.

– Баатыр төрө, армандуу жанымды ардантып сынга салдыңыз, ага ыза болуп сынып калчу курактан өтүп кеткем. Эми өз жайымды айтайын. Чыккан жерим – түптүү Кытай, шаарым – Анжы-Манжы. Эми барарыма жерим жок, каңгып жүргөн бир жанмын. Издегеним – ой жетпеген иш, көздөгөнүм – оң караган киши. Ат жеткис жол басып, жандан кечип, кара башымды өлүмгө байлап койгом.

Манас андан ары айттырбай Алманбетти колдон алды:

– Баатыр, сен шор кылчу жерде, кор кылчу элде эмессиң. Улуубузга ини бол, кичүүбүзгө ага бол, касыбызга кас бол, досубузга дос бол! Анан Манас кырк чорого кайрылып:

– Баатырлар, чакырса келбес Чын каны маңдайыма келип турганы, кааласа келбес каканчынын каны кашыма келип турганы – үйүмө кут түшкөнү, жериме кут келгени, – деди.

Ашым Жакыпбеков

Сөздүк:

өргөө – киргиз уй | *алик – саломга алик олмоқ*
оболу – аввало | *сыпайылык – камтарлик*
каңгып жүргөн – сарсон бўлиб юрган

228-көнүгүү. Ырда автор кептин кандай түрүн пайдаланганын жана тилдик каражаттарын айтып бергиле.

Ай нурунда кышкы түн

Ай нурунда кышкы түн,
Айран төгүп койгондой.

Жаңырыксыз токой чер,
Уктап жатат ойгонбой.

Менменсинген карагай,
Пейли кенен чалдардай.
Кар жамынган чегедек,
Ак тон кийген балдардай.

Аалы Токомбаев

229-көнүгүү. Текстке лексикалык талдоо жүргүзгүлө. Кептин кайсы түрүнө кире тургандыгын айтып бергиле.

Исхак баарын байкады, бирок байкамаксан болуп, ага анделектен бир тилим сунду:

– Кана, даамга келиңиз, бек.

Абдрахман унчукпай башын ийкеп, акырын:

– Биссимилла... – деп анделектин бир тилимин алды. Исхак аны сынап кыя тиктеп, саал чаары бар ирени жумшарып, ууртунан жылмайып:

– И, кырсыктан тышкары жүрөсүзбү, бек? – деп астейдил сурады.

– Кудайга шүгүр, канзаада.

– Бегим, кайсы периште айдап экинин бири, ордонун тиреги мында келип турганын билсек болор бекен?

Абдырахман анделектин бочогун жерге таштап, шашылбай жүз арчысын алып, колуна жуккан ширени аарчып, муртун сылап, ой басып, Болот кан атанган неме оңой жоо эмес экенине тан берип отурду.

Төлөгөн Касымбеков

Сөздүк:

ууртунан – лабидан
бочогун – пўчогин

230-көнүгүү. Тексттен фразеологизмдерди, макал-лакаптарды таап, маанилерин чечмелегиле, кептин түрүн жана анын белгилерин айтып бергиле.

Сайкал эненин ордосу бул күндөрү уздарга толду. Эне өзү тактыда, анын оң, сол жактарында кырка отурушуп, демейде сайма сайышчу уздар азыр жоокер кийимин бычып-тигишип,

күн-түн тынымын да унутушту. Сайкал аларды башкарып тим отурбай, өзү да иш менен алек. Көз курчу кайта элек уздун ийне сайышы, иш бүтүрүшү башка уздарга үлгү.

Ушул улгайып калган кезинде сөөмөйдөн оймок түшүрбөй, уздун узу Сайкал эне жаш кезинде сыртта жебе тарткан жоокер, үйдө ийне сайган уз болуп, байыркы чеберлерден сабак алган. «Сайкал уздай чебер бол» деген лакап элде жөн жерден айтылбаганы азыр да белгилүү болуп турат. Кыз-келиндердин арасында «Уздун колунан бүткөн иш жоокерге дем» деген сөздөр көп сүйлөнчү.

Түгөлбай Сыдыкбеков

Сөздүк:

уздар – чеварлар
көз курчу – кўзи ўткир
жебе – ёй ўқи

231-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, күз мезгилин сүрөттөөдө колдонулган тилдик каражаттарды тапкыла.

Күз

Куштар конуп сайрап турчу баштагы
Каргаларга толгон терек баштары.
Алар менен кошо келген сары күз
Акырындап төмөн түшүп баштады.

Жашын төгүп булуттар да көктөгү,
Бубак болду шүүдүрүмдөр чөптөгү.
Жыйбай калган жайдын жашыл этегин
Жыла басып күз мезгили тепседи.

Ала-Тоо да булуттарды жамынган,
Ак калпагын кийип кышка камынган.
Баягыдай талаа-түздүн көркү жок,
Балага окшоп чачы такыр алынган.

Табияттын мыйзамына кудайым,
Тактап баарын жазган экен жыл, айын...
Күрөштүрүп жайды-жайлай Жер эне –
Күз келгенде берет экен убайын.

Бакыт Жунусалиев

232-көнүгүү. Ырды көркөм окугула, анын темасын жана негизги берилүүчү ойду айтып бергиле.

Акыркы коңгуроо

Чакырсак келбес тил безеп,
Өзүндө калды бир кезек.
Сабакты класс, парталар,
Шыбырап турчу билбесек.
Коштошуу жашы тамчудай,
Кирпикти бир аз ирмесек.

Кайрылып келбес күн үчүн,
Бийлейбиз бүгүн күнү-түн.
Класташ кыздар, балдардын,
Жүрөктө сактап күлүшүн.
Ашырып ар ким турмушка,
Ойлогон максат үмүтүн.

Кубантып эже, агайды,
Курдаштар ишке жарайлы.
Жолдор көп, жолдон адашпай,
Жолугуш үчүн тарайлы.
Китептен эмес турмуштан,
Көрөбүз дагы далайды.

Анатай Өмүрканов

233-көнүгүү. «Акыркы коңгуроо» деген темада текст түзгүлө, аны шарттары боюнча талдап бергиле.

Накыл сөздөр:

Орундуу сөз акыл-эстен от алат,
Орунсуз сөз ийининден баш алат.

Азаматты эки санат багыттайт,
Чындык сөзү, ак эмгеги карытпайт.

Түбөлүккө өлбөйм десең сен эгер,
Ачык сүйлөп, ак ишиңди улай бер.

Сөздүн баарын кармап калуу эң кыйын,
Керектүүсүн эсте тутуп, так урун.

Жусуп Баласагын

234-көнүгүү. Текстти окуп, кептин стили боюнча талдагыла.

31-август – Кыргызстандын Эгемендүүлүк күнү

1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин II сессиясында Кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация кабыл алынып, мамлекеттин көз каранды эместиги жарыяланды. Эгемендик (суверенитет) мамлекеттин башкаларга көз каранды эместигин гана билдирбестен, өзү жогорку бийликке ээ экендигин, өзүнүн ички жана тышкы маселелерин өзү чечип, өз өнүгүүсүн өзү камсыз кылат дегенди билдирет.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүн учурда 100дөн ашык мамлекет таанып, алар менен саясий-экономикалык алакаларды түзүп, көз карандысыз өнүгүү жолуна түштү.

Кыргыз Республикасы БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 46-сессиясында Бириккен Улуттар Уюмунун мүчөлүгүнө кабыл алынды. Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча кеңешмеге катышуучу мамлекет болуп калды. Ошентип, 31-август Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнү деп белгиленип, жалпы элдик майрам катары тарыхыбызга кирди. Бул майрам – көп улуттуу Кыргызстанда жашап жаткан бардыгыбыздын майрамыбыз.

«Кыргыз туусу» гезити

XI КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАР БОЮНЧА ТЕСТТИК СУРООЛОР

1) Тексттин мүнөздүү белгилери кайсылар?

а) тематикалык жактан биримдүүлүгү
б) стилдик биримдүүлүгү
в) логикалык бүтүмдүгү
г) тематикалык, стилдик биримдүүлүгү, логикалык бүтүмдүгү

2) Текст деген эмне?

а) стилдик жактан бирдиктүү, логикалык жактан бүтүн, сүйлөмдөрдүн топтому
б) тематикалык жактан бирдиктүү сүйлөмдөрдүн тобу
в) тематикалык, стилдик жактан биримдикте болгон, логикалык жактан бир бүтүн сүйлөмдөрдүн тобу
г) сүйлөмдөрдүн топтолушу

3) Тексттин эң кичине бирдиги кайсы?

а) тексттин эң кичине бирдиги – сүйлөм
б) тексттин эң кичине бирдиги – абзац
в) тексттин эң кичине бирдиги – микротема
г) тексттин эң кичине бирдиги – сөз

4) Тексттин көлөмү канча болот? Толук жообун тап.

а) тексттин көлөмү чексиз
б) чексиз, кээде бир сүйлөмдөн да болушу мүмкүн
в) бир абзац болот
г) бир нече абзац болот

5) Тексттин түзүлүшүнө мүнөздөмө бер.

а) башталышы, негизги бөлүгү, аягы
б) микротемалар
в) башталышы, аягы
г) жөнөкөй жана татаал план

6) Табышмак, макал-лакап же накыл кеп текст боло алабы?

а) болбойт
б) экөө-үчөө бирикce, боло алат
в) өз сөзүбүз менен улантып жазсак, болуусу мүмкүн
г) болот

7) Тексттин темасы деген эмне?

а) анын аты
б) тексттин жалпыланган мазмуну
в) идеясы
г) анын аты, идеясы жана жалпыланган проблемасы

8) Тексттин жалпыланган мазмуну эмне деп аталат?

а) темасы деп аталат
б) идеялык мазмуну деп аталат
в) аталышы болот
г) проблемасы деп аталат

9) Тексттеги ой эмнеге жараша болот?

а) стилине жараша
б) темасына жараша
в) планына жараша
г) атына жараша

10) Тексттеги ойду эмне аныктайт?

а) аталышы
б) планы
в) түзүлүшү
г) темасы, коюлган проблемасы

11) Тексттин аты (аталышы) эмнеге жараша болот?

а) мазмунуна, козгогон проблемасына
б) көлөмүнө
в) авторго
г) автордун фантазиясына

12) Тексттин планы кандай болуусу мүмкүн?

а) жөнөкөй
б) жөнөкөй жана татаал
в) ар түрдүү
г) текстке план түзүлбөйт

13) Тексттин планын түзгөндө эмнелер көңүлгө алынат?

а) темасы менен идеясы
б) көлөмү, түзүлүшү
в) негизги окуялар, айтылуучу ойдун урунттуу учурлары
г) аталышы

14) Тексттеги абзац деген эмне?

а) тексттеги жаңы сүйлөмдөр
б) жаңы ойдун башталышы
в) чекит белгисинен кийин башталган сүйлөм
г) тексттин планы абзац деп аталат

15) Тексттеги абзац эмнеге жараша болот?

а) мазмунуна
б) идеясына

в) микротемаларга
г) планга

16) Тексттин бөлүктөрү кандай аталат?

а) абзац, тема, идея
б) ойдун башталышы, өнүгүшү, аякташы
в) тексттин планы, аты, темасы
г) микротема, аты, темасы

17) Ошентип, үч бир бир тууган жыргап-куунап жашап калышыптыр. Аталган сүйлөм тексттин кайсы бөлүгүнө мисал болот?

а) ойдун өнүгүшүнө
б) ойдун башталышына
в) ойдун жыйынтыкталышына
г) тексттин планына

18) Кептин негизги стилдери кайсылар?

а) сүйлөшүү жана жазуу стили
б) баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү
в) оозеки, жазуу, иш кагаз стили
г) көркөм, илимий, публицистикалык

19) Кептин оозеки стилине толук мүнөздөмө бер.

а) сөз каражаттарынын түрдүү болушу
б) диалектизмдердин болушу
в) сөз каражаттарын, интонация, мимика жана жестти эркин колдонуу
г) синонимдердин көп болушу

20) Такталган эрежеге баш ийип, нормага салынган кеп кайсы стилге тиешелүү?

а) оозеки стилге
б) жазма стилге
в) илимий стилге
г) иш кагаз стилине

21) Кептин функционалдык стилдери канча?

а) 2
б) 3
в) 5
г) 4

22) Бул сүйлөм кайсы стилге мүнөздүү?

М: Аккуласын алкынтып, Манас баатыр келе жаткансыйт.
а) илимий

б) публицистикалык
в) көркөм
г) иш кагаз стили

23) Сүйлөмдөрдүн ичинен көркөм стилге мисалды белгиле.

а) Муз эрип жатканда, анын температурасы өзгөрбөйт.
б) Көңүл буруңуздар, сиздер түз эфирден угуп жатасыздар.
в) Бул справка тиешелүү жерге көрсөтүү үчүн берилди.
г) Сабакты класс, парталар шыбырап турчу билбесем.

24) Маалыматтарынын тактыгы менен кайсы стилдер бири бирине окшош?

а) илимий жана көркөм
б) публицистикалык жана илимий
в) иш кагаз стили менен публицистикалык
г) илимий жана иш кагаз стили

25) Көркөм стиль менен илимий стилдерди кайсы белгилери жакындаштырат?

а) маалыматтарынын тактыгы
б) ой жүгүртүүнүн күчтүүлүгү
в) баяндоонун жыштыгы
г) автордук фантазия

26) Газета-журналдардын, радио-теleберүүлөр стилдин кайсы түрүнө кирет?

а) публицистикалык
б) официалдуу иш кагаздарынын стили
в) илимий стиль
г) көркөм стиль

27) Кептин стили деп эмнени айтабыз?

а) тилдин колдонулуш өзгөчөлүгүн
б) белгилүү максатка ылайык оозеки же жазма формада тилдин колдонулуш өзгөчөлүгүн
в) көркөм адабияттын тилин
г) илимий адабияттардын тилин

28) Оозеки кептин стилинин өзгөчөлүгү эмнеде?

а) турмуш-тиричиликке байланыштуу сөздөр колдонулгандыгында
б) ар кандай терминдер колдонулганына байланыштуу
в) кепте сүйлөм түзүлүшү, сөз составы эркин болуп, түрдүү жаңдоо, мимика, интонация, сырдык сөздөр көп колдонулуп, көбүнчө диалог формасынын болушу
г) сүйлөшүү, диалог формасында болушу

29) Диалог көбүнчө кайсы стилге мүнөздүү?

а) жазуу стилине
б) илимий стилге
в) оозеки жана көркөм стилге
г) стилдердин баарына

30) Көркөм стилге кандай касиеттер өзгөчө мүнөздүү?

а) сөздөрдү эркин колдонуу
б) образдуулук, эстетикалык таасирдүүлүк, турмушту көркөм чагылдыруу
в) сөздөрдү көп мааниде колдонуу
г) образдуулук, кызыктуулук

31) Көркөм стилге кандай чыгармалар кирет?

а) илимий чыгармалар
б) рецензиялар
в) тамсилдер гана кирет
г) көркөм адабий чыгармалар

32) Көркөм стилге мүнөздүү тил каражаттары кайсылар?

а) диалектикалык, говордук сөздөр
б) троптор
в) оозеки речке мүнөздүү сөздөр
г) көп маанидеги, өтмө маанидеги, эмоционалдык-экспрессивдик жана да оозеки кепке мүнөздүү белгилер, диалектикалык сөздөр, фразеологизмдер

33) Көркөм чыгарма кайсы стилде жазылат?

а) көркөм чыгарманын стилинде
б) коомдук-публицистикалык стилде
в) илимий стилде
г) иш кагаздарынын стилинде

34) Официалдуу иш кагаздарына мүнөздүү белги кайсылар?

а) эмгек коллективдеринде колдонулушу
б) жалпы мамлекеттик деңгээлдеги, коомдук мааниси бар, өкмөт тарабынан кабыл алынган документтер болгондугу
в) жеке адамдар арасында колдонулушу
г) жеке адамдар менен эмгек коллективдеринин ортосунда колдонулушу

35) Булар кайсы стилге кирет? Мыйзам, указ, устав, арыз, тил кат, программа

а) официалдуу иш кагаздарына
б) официалдуу эмес иш кагаздарына

в) официалдуу жана официалдуу эмес иш кагаз стилине
г) илимий стилге

36) Кандай документтер официалдуу эмес иш кагаздарына кирет?

а) мамлекеттик деңгээлдеги документтер
б) мекемелер менен жеке адамдардын ортосунда жазылуучу бардык иш кагаздар
в) программа, устав, указдар
г) мүнөздөмө, бухгалтериялык документтер

37) Илимий стилге кандай чыгармалар кирет?

а) репортаж, диссертация, отзыв
б) окуу китеби, диссертация, монография
в) акт, программа, устав
г) повесть, роман, рецензия, аннотация

38) Булардын ичинен кайсынысы публицистикалык стилге мисал?

а) журналдык, гезиттик макала
б) отчет, иш план
в) арыз, мүнөздөмө
г) иш кагаз стили

39) Публицистикалык стилге кандай белгилер мүнөздүү?

а) көркөмдүүлүк
б) эмоционалдык-экспрессивдүүлүк
в) учурдагы коомдук маанилүү проблеманы көтөрүү
г) тарыхый фактылардын болушу

40) Булардын ичинен канчоо публицистикалык стилге мисал болот? М: интерьвю, репортаж, цитата, конспект, устав, диссертация

а) үчөө
б) экөө
в) бирөө
г) төртөө

41) Кептин түрлөрү кайсылар?

а) баяндоо, сүрөттөө, жазуу
б) баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү
в) оозеки кеп, жазуу кеби
г) илимий, көркөм, публицистикалык жана иш кагаз стили

42) Кептин баяндоо түрүнүн мүнөздүү белгиси кайсы?

а) кыскача жазылган сүрөттөмө
б) кызыктуу кабарды үстүртөн чагылдыруу
в) боло турган, болуп жаткан же болуп өткөн окуяны ирети менен аңгемелөө
г) бир тема боюнча ирети менен ой жүгүртүп баян кылуу

43) Кептин сүрөттөө түрүнө кандай белги мүнөздүү?

а) окуяларды ыраатты менен баяндоо
б) заттын түрдүү белгилерин, кыймыл-аракетин сыпаттап көрсөтүү
в) заттын санын санап көрсөтүү
г) ой жүгүртүү аркылуу сыпаттоо

44) Ой жүгүртүүнүн кандай түрлөрү бар?

а) туура ой жүгүртүү
б) сүрөттөө, айтып берүү
в) горизонталдык, вертикалдык
г) ойлонуу, айтып берүү

45) Ой жүгүртүү кайсы стилдеги тексттерге мүнөздүү?

а) көркөм стилдеги текстке
б) илимий стилдеги текстке
в) публицистикалык стилдеги текстке
г) көркөм, илимий жана публицистикалык стилдеги тексттерге

46) Диалектилик тилде айтылган сөздөр кайсы?

а) кавар, жалвырак, довуш, убада
б) жүрөт, турат, агарот, герб
в) жүрү, туру, алың, кеген, онаякта
г) цирк, щетка, склат, митинк

47) Сөздүн көп маанилүүлүгү деген эмне?

а) тыбыштык составы ар башка, бирок бир эле түшүнүктү билдирүүчү маанилеш сөздөр
б) тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөр
в) бир эле сөздүн бир нече мааниге ээ болушу
г) бир сөз түркүмүндөгү карама-каршы мааниде колдонулуучу, бирок бири бирине салыштырмалуу маанидеги сөздөр

48) Көп маанилүү сөздөр менен омонимдердин айырмасы барбы?

а) бул сөздөр билдирген мааниси боюнча айырмаланбайт, аталышы менен гана айырмаланышат

б) тыбыштык түзүлүшү ар башка, бирок маанилеринин бирдейлиги боюнча
в) көп маанилүү сөздөр менен омонимдердин бири биринен айырмасы жок
г) маанилери өз ара байланышпаган (белгилүү жалпылыкка бирикпеген), эгер байланышса, ар башка сөз түркүмүнө кирген сөздөр омоним болот, демек айырмасы бар.

49) Көп маанилүү сөздөр кандайча пайда болот?

а) антоним менен
б) өтмө маани аркылуу
в) синоним сөздөр менен
г) коомдун өнүгүшүнө байланыштуу сөздүн маанисинин кеңейиши менен

50) Синонимдер деп эмнени айтабыз?

а) айтылышы, тыбыштык түзүлүшү ар башка болуп, мааниси бирдей же жакын болгон сөздөрдү
б) бир сөздүн көп мааниде колдонулушу
в) айтылышы, жазылышы бирдей, мааниси ар башка болгон сөздөрдү
г) бир тилдеги бирдей маанилүү сөздөрдү изилдөөчү тармагын

51) Синонимдер кайсы стилде жыш колдонулат?

а) илимий стилде
б) публицистикалык стилде
в) көркөм стилде
г) иш кагаздарынын стилинде

52) Омонимдер деп эмнени айтабыз?

а) мааниси боюнча бири бирине карама-каршы сөздөрдү
б) тыбыштык түзүлүшү ар башка, бирок маанилери бири бирине жакын сөздөрдү
в) бир эле сөздүн ар түрдүү мааниде колдонулушу
г) тыбыштык түзүлүшү, жазылышы бирдей, мааниси ар башка сөздөрдү

53) Омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдү кантип ажыратууга болот?

а) маанилерине карай
б) окшоштуктарына карай
в) сөздөрдүн түпкү байланышына карай
г) айтылышына карай

54) Антонимдер деп эмнени айтабыз?

а) тыбыштык составы ар башка, бирок бир эле түшүнүктү билдирүүчү сөздөрдү
б) бир сөз түркүмүндөгү карама-каршы маанидеги сөздөрдү
в) тыбыштык түзүлүштөрү бирдей, бирок мааниси ар башка сөздөрдү
г) составы жагынан эки же андан да көп компоненттерден турган сөздөрдү

55) Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка.

Берилген сүйлөмдөгү «жаш», «кары» деген сөздөр мааниси боюнча кандай сөздөр?

а) синонимдер
б) омонимдер
в) антонимдер
г) бир маанилүү сөздөр

56) Кайсы сөздөр антонимдик мааниде турат?

а) чоң-чоң
б) ыпыр-сыпыр
в) казан-аяк
г) улуу-кичүү

57) Кыргыз тили кандай жолдор менен байыйт?

а) уңгу сөздөргө сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн уланышы, сөз маанилеринин кеңейиши, жаңы сөз айкаштарынын түзүлүшү менен
б) уңгу сөздөргө сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн уланышы, кабыл алынган сөздөр менен
в) орус, араб, иран, монгол тилдеринен кирген сөздөр аркылуу жана синоним сөздөр менен
г) илим, маданият, техника жана экономикага байланыштуу жаңы кирген сөздөр аркылуу

58) Синтаксистик жол менен кайсы сөздөр жасалды? Так, толук жообун белгилегиле.

а) Спорт аянты, бөлүп чыгаруу системасы
б) төөнө+гүч, ийне+лик, китеп+кана
в) сорпо-шорпо, дөбө-төбө
г) окуу китеби, жалгыз аяк жол

59) Семантикалык жол менен пайда болгон сөздөр кайсылар?

а) өкмөт үйү, эл өкүлдөрүнүн жыйыны
б) көп чекит, эл аралык, кол жазма

в) борбор, добуш, мүчө
г) окуучу, илимпоз, соодагер

60) Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын ички булактары кайсылар?

а) зат, сын, сан, этиш сөздөрү
б) морфографиялык, диалектикалык, синтаксистик, семантикалык, которуу
в) омоним, синоним, антоним, сөздүн көп маанилүүлүгү
г) жаңы сөздөрдү кабыл алуу

61) Тамак-аш, соода-сатыкка, үй тиричилигине, багбанчылыкка байланыштуу сөздөр кайсы тилден кирген?

а) араб
б) монгол
в) иран
г) монгол, иран

62) Эл аралык сөздөр кайсы вариантта?

а) телевизор, автомобиль, телефон, спорт
б) галстук, бухгалтер, гроссмейстер, китеп
в) киоск, сезон, балет, костюм, илимпоз
г) декан, драма, школа, орден, окучу

63) Диалектилик сөздөр кайсы вариантта?

а) жамаат, атуул, ардагер, мыйзам
б) кой-соолук, карышкыр-бөрү, көзү түштү-жылдызы түштү
в) итербе, аш, растап, ака, зор, онерде
г) дилде, динар, зээр, соот, чарайна

64) Диалектилик сөздөр кайсы стилде көп колдонулат?

а) газета-журналдардын стилинде
б) илимий эмгектердин стилинде
в) көркөм чыгармалардын стилинде
г) иш кагаздарынын стилинде

65) Колдонуудан чыгып, эскирген сөздөр.

а) диалектилик сөздөр
б) говорлор жана жаргон сөздөр
в) неологизмдер
г) историзмдер, архаизмдер

66) Жоо-жарак аттарына байланыштуу архаизм сөздөр кайсы вариантта?

а) ордо, накер, булдурсун, бапик, чарайна
б) чоро, кошуун, жесекчи, кайгуул, ай балта
в) кой чагыр, очогор, оорук, түпөк, сопу
г) саадак, соот, туулга, нар кескен, тинте

67) Архаизм сөздөр кайсы вариантта?

а) күкүрт, тукум, жувалдыз, гөш
б) кандагай, ак олпок, үртүк, торко
в) челек, чылапчын, пийала, чачык
г) автобекет, аялдама, пайыз

68) Эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр, пассивдүү сөз катмары кайсы?

а) архаизм
б) неологизм
в) тарыхый сөздөр
г) лексика

69) Историзмдер менен архаизмдердин айырмасы барбы?

а) айырмасы жок
б) историзмдер тарыхый гана чыгармаларда колдонулат
в) колдонуудан чыгып, эскирген сөздөр
г) айырмасы бар, архаизмдер өздөрү эскирген болот да, түшүнүктөрү эскирбейт жана экинчи бир сөзгө алмашкан болот

70) Неологизмдер кандай жол менен пайда болот?

а) которуу жолу менен
б) көп маанилүү синоним сөздөр менен
в) семантикалык жактан сөздүн жаңы маани алышы, тилге кирген жаңы сөз
г) сөздөрдү кабыл алуу, которуу, диалектикалык сөздөр менен

71) Жалаң тил илимине байланыштуу терминдер кайсы вариантта?

а) өлүү тилдер, синтаксис, адабий тил
б) көркөм адабият, тема, идея
в) текст, көнүгүү, каарман
г) окуу китеп, сүрөт, автомобиль

72) Фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?

а) сөз айкалыштарын фразеологизмдер дейбиз
б) мааниси боюнча өз ара ширелишип, баштапкы маанисинен алыс-

тоо менен, ой-пикирди курч, элестүү, образдуу берген, сүйлөмдө бир мүчөнүн милдетин аткарган сөздөрдүн тобу

в) мааниси боюнча өз ара байланышта болуп, ой-пикирди курч, элестүү берген, бирок сүйлөмдө ар башка милдетти аткарган сөздөр

г) түпкү маанисинен ажырап, өтмө мааниге өткөн татаал сөздөрдү айтабыз

73) «Ат тезегин кургатпай» деген фразеологизмдин маанисин чечмеле.

а) жамгыр жаап, ат тезеги кургабай калган

б) мүмкүнчүлүк, убакыт бербей койгон

в) ат тезеги кургаганча тез-тез келген...

г) кеч келгенди билдирет

74) Фразеологизм сөздөр башка тилге так которулабы?

а) которулат

б) жарым-жартылай которулат

в) которулбайт, анын башка тилде эквиваленти (ошондой окшош фразеологизм сөздөрү) болушу ыктымал

г) башка тилге которулбайт жана да башка тилде андай окшош маанидеги сөздөр болбойт

75) Көркөм адабиятта фразеологизмдер кандай максатта колдонулат?

а) көркөм адабиятта колдонулбайт

б) кээде гана колдонулат

в) стилдик максатта колдонулат

г) каармандардын портретин сыпаттоо максатында гана.....

76) Фразеологиялык айкаштарды бир эле сөз менен туюнтууга болобу?

а) болбойт

б) болот

в) ал үчүн талант керек

г) бир сүйлөм менен туюнтууга болот

77) Фразеологиялык айкаштардын негизги белгилери кайсылар?

а) компоненттүүлүгү, башка тилге которулбастыгы

б) компоненттеринин туруктуулугу

в) тилде даяр материал катары колдонулгандыгы, сүйлөмдө бир мүчөнүн милдетин аткарышы

г) компоненттүүлүгү, туруктуулугу, башка тилге так которулбастыгы, тилде даяр материал болуп, сүйлөмдө бир милдетти аткарышы

78) Идиомалар деген эмне?

а) фразеологиялык ширешмелерди айтабыз
б) фразеологиялык ширешмелер менен фразеологиялык бирдиктер идиомалар болот
в) фразеологиялык бирдиктерди айтабыз
г) табышмактарды айтабыз

79) Фразеологизмдердин канча түрү бар?

а) төрт
б) үч
в) эки
г) беш

80) Фразеологизмдердин негизги типтери кайсылар?

а) фразеологиялык бирдиктер, айкаштар
б) фразеологиялык айкаштар, ширешмелер
в) фразеологиялык бирдиктер, ширешмелер, айкаштар
г) фразеологиялык бирдиктер, ширешмелер, идиомалар, айкаштар

81) Фразеологиялык ширешме деген эмне?

а) семантикасы составындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине эч кандай байланышы жок, образдуулугу, элестүүлүгү күчтүү, компоненттерин бөлүп жиберүүгө мүмкүн эмес туруктуу сөз айкашы
б) семантикасы составындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине көз каранды болгон, образдуулугу, элестүүлүгү күчтүү болуп, компоненттерин бөлүп жиберүүгө мүмкүн болгон туруктуу сөз айкашы
в) башка тилге толук которууга мүмкүн болгон туруктуу сөз айкашы
г) өзгөчө түзүлүштөгү туруктуу сөз айкашы

82) Фразеологиялык бирдиктер өз алдынча сүйлөм боло алабы?

а) болбойт
б) боло алат
в) мүмкүн эмес
г) илимий эмгектерде болушу мүмкүн

83) Фразеологиялык тизмек деген эмне?

а) фразеологиялык ширешмелерге караганда эркин сөз айкашынын белгилери бар айкаштар
б) фразеологиялык тизмекте негизги маани реалдуу көрүнүшкө салыштырылып айтылат, айрым компоненттери тике маанини, айрымдары өтмө маанини берет

в) өтмө маанide колдонулган сөз айкаштары
г) образдуулук жок реалдуу түшүнүктү эле билдирет

84) Макал-лакаптар фразеологизм сыяктуу кандай касиеттерге ээ?

а) речте даяр материал катары болбойт
б) составынын туруктуулугу
в) образдуулугу
г) кепте даяр материал, составы туруктуу, образдуу

85) Макалдар сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ боло алабы?

а) болбойт
б) болушу мүмкүн эмес
в) башка сөз кошкондо гана
г) болот

86) Макал-лакаптар кептин кайсы стилиндеги чыгармаларда көп колдонулат?

а) көркөм жана публицистикалык чыгармаларда
б) иш кагаздарда
в) публицистикалык чыгармаларда
г) илимий эмгектерде

Жооптор: 1-г, 2-в, 3-а, 4-б, 5-а, 6-г, 7-б, 8-а, 9-б, 10-г, 11-а, 12-б, 13-в, 14-б, 15-в, 16-б, 17-в, 18-а, 19-в, 20-б, 21-а, 22-в, 23–г, 24-г, 25-в, 26-а, 27-б, 28-а, 29-в, 30-б, 31-г, 32-г, 33-а , 34-б, 35-б, 36-в, 37-б, 38-б, 39-в, 40-б, 41-б, 42-в, 43-б, 44-в, 45-г, 46-в, 47-в, 48-г, 49-г, 50-а, 51-в, 52-г, 53-в, 54-б, 55-в, 56-г, 57-а, 58-г, 59-в, 60-б, 61-в, 62-а, 63-в, 64-в, 65-г, 66-г, 67-б, 68-а, 69-г, 70-в, 71-а, 72-б, 73-в, 74-в, 75-в, 76-б, 77-г,78-б, 79-б, 80-в, 81-а, 82-б, 83-б, 84-г, 85-г, 86-а.

Берилген тексттердин ар бирине ылайыктуу сүрөт коюлуга тийиш.

ТАБЫШМАКТАРДЫН ЖООПТОРУ

14 – көз; 17 – кол чатыр; 20 – кийик, элик; 31 – куруучу; 46 – китеп; 81 – ордо оюну; 101 – комуз; 122 – комуз; 130. 1 – түндүк; 2 – боз үй; 3 – кереге, уук; 4 – уук; 143 – карта.

КЫРГЫЗЧА-ӨЗБЕКЧЕ СӨЗДҮК

А

агартуучу – маориф ходими
агыз – оқизмоқ
агым – оқим
агын суу – дарё
агып өт – окиб ўтмоқ
адашпоо – адашмаслик
адашуу – адашмоқ
адептүү – одобли
адилеттик – хакикатли, адолатли
адис – мутахассис
ажайып – ажойиб
ажайыпкана – музей
ажыроо – ажралмоқ
азаюу – камаймоқ
азоо – асов
азуу – озмоқ
айбалта – ойболта
айдап чыгуу – ҳайдаб чиқмоқ
айдарым – шаббода
айдоо – экмоқ
айырмач – эгар
айтылуу – машҳур, атоқли
айырбаштоо – алмаштирмоқ
айырмалануу – ажралиб турмоқ
ак саргыл – оқ-сариқ
акактай – қахрабодай
акиташ – оҳак
акмак – ахмоқ
актануу – оқланмоқ
актоо – оқламоқ
акыркы – охирги
ала бүркөк – булутли
алаксуу – чалғимоқ
алачык – чойла
алгачкы – дастлабки
алды менен – аввал
алдын ала – олдиндан, муддатдан аввал
алек-чалек – безовта бўлмоқ
алкымдан алуу – халқумидан тутмоқ
алтыгана – чангалзор
алым сабак кеп – диалог
алымсынбоо – қониқмаслик
амал – айёрлик
анар – анор
анда-санда – онда-сонда
анчалык – унчалик
аңгычакты – бирдан
аңтаруу – ағдармоқ,
аңыр – ёввойи
аптап – жазирама
ар кандай – ҳар кандай
араң – аранг, зўрға-зўрға
аралык – оралиқ
аргендей – ёқимли,
ардак – ардоқ
ардактуу – ҳурматли, қимматли
арзырлык – муносиб
аркар – архар
арс чычкан – оқ сичқон
арттыруу – орттириш
артыкчылык – аъло даража
арчыбоо – артилмаган, тозаланмаган
аска таш – коя
асман тиреген – осмонўпар
асты – ости

асуу – осмоқ, илмоқ
асыл – олижаноб
атак – шон-шухрат
аткаруу – бажармоқ
ачарчылык – очарчилик
ачуулануу – аччиқланмоқ
ачууланып – аччиқланиб
ачык-айкын – очиқ-ойдин
ачылыш – очилиш
ашкерелөө – фош қилмоқ
ашыгуу – шошмоқ

Б

баа – баҳо
баалуу – қимматбаҳо
баамчыл – зеҳнли бўлмоқ
баатыр – қаҳрамон
багуу – парваришламоқ, боқмоқ
багын – таслим бўлмоқ
багыт – томон
бадам – бодом
бадыраң – бодринг
байге – соврин
байкабоо – пайқамаслик
байкоо жүргүзүү – кузатмоқ
байкоо – пайқамоқ, сезмоқ
байкоосуздан – кутилмаган, тўсатдан
байла – боғла
байлануу – боғланмоқ
байланыш – алоқа
байыркы – қадимги
байыртадан бери – қадимдан
бака жалбырак – момақаймоқ
бак-дарак – боғ-дарахт
бакыруу – бақирмоқ, қийқирмоқ
бал челек – ари қути
бала бакча – болалар боғчаси
балапан – полапон
балбан – полвон
балдар үйү – болалар уйи
балким – балки
балчылар – асаларичилар
балык – балиқ
барак – варақ
басмайыл – айил,белбоқ
басып – босиб олмоқ
басып чыгаруу – нашр қилмоқ
баткак – балчиқ
бат, тез – тез
бачики – тулкича
баяндоо – ҳикоя қилмоқ
беде – беда
бекинүү – беркинмоқ, яширинмоқ
белгилөө – белгиламоқ
белек – совға
берүү – бермоқ
бери жакка – бу ёққа
бет аарчы – рўмолча
беш бармак – бешбармоқ
бийик – баланд
бийиктүү – юксалмоқ, юқориламоқ
билек – билак
билим – билим, илм
бирге – бирга, биргаликда
бирге болуу – бирга бўлмоқ
биргелешүү – бирлашмоқ
бирдиктүүлүк – бирлик
бириктирүү – бирлаштирмоқ
боз – бўз
боор – жигар
боордоштор – оға-ини
боорсок – бўғирсоқ
боорукер – меҳрибон
борбор – пойтахт
бою – давоми, бўйи

бөдөнө – бедана
бөжөк – қуён боласи
бөксөрүү – озаймоқ
бөлмө – хона
бөлтүрүк – бўри боласи
бөлөк – бошқа
бөрү – бўри
буйрук – буйруқ
буйрук кылуу – буйруқ бермоқ
булак – булоқ
булгаары – юмшоқ кўн, тери
бурулуу – бурилмоқ
бут кийим – оёқ кийим
бутак – новда
буюм – буюм
бүктөө – букламоқ
бүлдүркөн – маймунжон, парманчак
бүрдөө – куртак ёзмоқ
бүркүт – бургут
бүркөлүү – қовоқ солмоқ, айнимоқ
бышуу – пишмоқ

Г

гана – фақатгина
граждандык – фуқаролик
гүүлдөө – гувилламоқ
гүлбак – боғ, гулзор
гүлдүн ширеси – шарбат, қиём
гүлдесте – гулдаста
гүлдөө – гулламоқ, гуллаб яшнамоқ
гүлчамбар – гулчамбар

Д

даамсыз – бемаза
дабыш – овоз
дагы – яна, тағин
даңктануу – танилмоқ
дайын – аён
дайындоо – тайинламоқ
дайындуу – таниш, маълум
дал болуу – ўзини йўқотмоқ, каловланмоқ
далилдөө – далилламоқ
данчы – ғаллакор
даража – даража
дарбаза – дарвоза
дароо – тезда
дароо – дарров
дары чөп – доривор ўсимликлар
дарылоо – даволамоқ
дарыя – дарё
де – айт, гапир
дем алуу – дам олмоқ
дем алуу органдары – нафас олиш аъзолари
демилге – ташаббус
демилгелүүлүк – ташаббускорлик
ден соолук – соғлиқ
дене – тана, бадан
деңгээл – даража
деңиз деңгээли – денгиз сатҳи
деңиз – денгиз
дит коюу – диққат, иштиёқ
добу – овоз
доңуз – тўнғиз
доор – давр, замон
доо – даъво, тухмат
долоно – дўлана
дөбө – тепалик
дөөлөт – бойлик, давлат
дубал – девор
дурус – яхши, тўғри
дуу күлүү – баравар кулмоқ
душман – душман

дүбүрт – дукур
дүйнө – дунё
дүйнөдөн кайтуу – оламдан ўтиш, ўлмоқ
дүкөн – дўкон
дүмүр – тўнка
дээрлик – деярли

Ж

жаагы жап басылды – жимиб қолмоқ
жабышуу – ёпишмоқ
жаңгак – ёнғоқ
жаңы – янги
жаңылуу – адашмоқ
жайбаракат – секин
жайгашуу – жойлашмоқ
жайылуу – ёйилмоқ
жайыт – яйлов
жакшы – яхши
жакындап келүү – яқинлашмоқ
жалбырак – барг, япроқ
жалган – ёлғон
жалгыз – ёлғиз
жалкоо – ялқов, дангаса
жалпы журт – бутун халқ
жалтырак – ялтироқ
жамал – жамол
жан дүйнө – руҳий дунё
жан дос – чин дўст
жаныбар – ҳайвон
жаралуу – ярадор
жарат – яратмоқ
жарашыктуу – ярашимли
жардам – ёрдам
жарк-журк этүү – чақнамоқ
жарык – ёруғ
жарыялоо – эълон қилмоқ
жаштык – ёшлик
жеңиш – ғалаба
жез – мис
жел – шабада
жел кайык – елканли қайиқ
желмогуз – ялмоғиз
жем болуу – қурбон бўлмоқ
жемиш – мева
жер айдоо – ер ҳайдамоқ
жердин жасалма жандоочусу – ернинг сунъий йўлдоши
жетим – етим
жибер – жўнатмоқ
жолдош – дўст, ўртоқ
жолугушуу – учрашув
жон – елка
жоо – душман
жоокер – аскар
жоолук – рўмол
жөнүндө – тўғрисида, ҳақида
жөнөкөй – оддий
жубай – умр йўлдош
жумуртка – тухум
жумшак – юмшоқ
жумшарт – юмшатмоқ
жүгүн арт – юкламоқ, ортмоқ
жүрүш – саёҳат
жыбылжып – секин
жыгач уста – дурадгор
жыйналыш – мажлис, йиғилиш
жык – йиқит
жылба – кимирлама
жылга – жилға
жылкычы чымчык – жибла-жибон
жылмайган – кулиб, тиржайиб
жылуу – иссиқ
жыпар жыттуу – хушбўй ҳидли

жыргал көрүү – роҳатланмоқ
жээк – қирғоқ

З

заңкайган – жуда баланд
залкар – таниқли, атоқли
заман – замон, вақт
замандаш – тенгдош
замбирекчи – замбаракчи, тўпчи
запкы тарт – азоб тортмоқ
зар – муҳтожлик
зергер – заргар
зирек – зийрак
зоболо – обрў
зоо – қоя
зордук – мажбуран
зуулда – елдек учиб бормоқ
зыкым – хасис, бахил
зыян – зиён, зарар
зыян келтирүү – зиён келтирмоқ
зээндүү – қобилиятли

И

идиш – идиш
издөө – қидирмоқ
изилдөө жүргүзүү – изланиш олиб бориш
изилдөө – қидириш, ўрганиш
ийгилик – муваффақият
ийилүү – эгилмоқ
ийне – игна
ийнелик – ниначи
ийри-буйру – эгри-бугри
илүү – осиб қўймоқ
илдет – касаллик
илимпоз – олим
ини – ука
ирет – тартиб
ирмем – лаҳза
ит мурун – итбурун
ичке – ингичка
ичмек – намат
ишеним – ишонч
иштермандык – меҳнатсеварлик

К

каардануу – жаҳли чиқмоқ, нафратланмоқ
кабар – хабар
кабат – қават
кадыр – ҳурмат, қадр-қиммат
кадырлоо – қадрламоқ, ҳурматламоқ
каза болуу – вафот этмоқ
кайгы – қайғу
кайгы-капа – ғам-қайғу
каймак – қаймоқ
кайың – қайин
калкан көпөлөк – йирик капалак
калың – қалин
камак – қамоқ, ҳибс
капалык – хафа бўлмоқ
капчыгай – дара
кара жыгач – қайрағоч
карагай –қарағай
каршы – қарши
касиет – хусусият
кеңеш – кенгаш, маслаҳат
келечек – келажак
кен – фойдали қазилма, кон
кожогат – хўжағат
коогаландуу – нотинч
коргоо – мудофа қилиш, ҳимоя қилиш
коркок – қўрқоқ
коркпостон – қўрқмасдан

короо – кўра
которуу –таржима қилмоқ
кош айдоо – шудгорламоқ
көз салуу – кузатмоқ
көзгө илишпес – кўзга кўринмас
көлөм – кўлам, ҳажм
көңүл буруу – эътибор бермоқ
көрктүү – чиройли
көркөм – бадиий
көчүп жүрүү – кўчиб юрмоқ
кулпу – кулф
курчоо – қамал
курч –ўткир
куулануу – айёрона
кууп жетүү – қувиб етмоқ
кууран – қуриган
күкүм – увоқ, ушоқ
кыңыр иш – қинғир иш
кызгалдак – қизғалдоқ
кымбат – бебаҳо,
кыргоол – қирғовул
кысым – босим, тазйиқ
кычкыл – нордон

М

маанай – кайфият
маароо – марамоқ
макала – мақола
максат – мақсад
макта – мақтамоқ
мактанчаак – мақтанчоқ
макул – маъқул,
малга-жанга жайлуу – ҳайвонлар учун қулай
мамлекет – давлат
манжа – панжа
марал – урғочи буғу,
машакат – машаққат
машыгуу – шуғулланмоқ
мезгил – вақт, фасл
мезгилдин талабына жараша – давр талабига яраша
милдет – бурч
мончок – мунчоқ
моюн – бўйин
мөңгү – музлик
мунарык – туман
мурда – илгари
мурут – мўйлов
муун – бўғин
мээнеткеч – меҳнатсевар
мээрим – меҳр

Н

наам – унвон
нааразылык – норозилик
назар сал – эътибор қилмоқ, кўзқулоқ бўлмоқ
натыйжа – натижа
негиздөөчү – асосчи
нокто – нўхта
нуска – нусха

О

обон – куй
обончу – бастакор
озуу – ўзиб кетмоқ
ойлоо – ўйламоқ
ойноо – ўйнамоқ
окко учту – ўқ тегиб ўлмоқ
окумуштуу – олим
окууга кирүү – ўқишга кирмоқ
олжо – ўлжа
оңдоо – тузатмоқ
ооз – оғиз
оозеки – оғзаки
оокат – овқат
оор – оғир
оору – касаллик
ооштуруу– алмаштирмоқ

орой – кўпол
орок – ўроқ
ороо – ўрамоқ
орто бойлуу – ўрта бўйли
орун – ўрин
орундатуу – бажармоқ
оруу – ўрмоқ
осуят – васият
от коюу – олов ёқмоқ
отун – ўтин
отургуч – курси, ўтирғич
ошол замат – дарҳол
оюнкарак – ўйинқароқ

Ө

өбөлгө – шароит
өжөрлүк – ўжарлик
өз учурунда – ўз вақтида
өздүк – хусусий, шахсий
өктөм – ўктам, шиддатли
өлүм – ўлим
өмүр – ҳаёт, умр
өмүр сүрүү – яшамоқ
өнүү – ўсмоқ
өнүгүү – ривожланмоқ
өнөр – ҳунар
өң-түс – ранг
өрдөк – ўрдак
өркөч – ўркач
өрөөн – водий
өтүкчү – этикдўз
өткөн – ўтган, аввалги
өткөр – ўтказмоқ
өтө – роса, ўта

П

пайда – фойда
парда – парда
парз – фарз, бурч
пахтакер – пахтакор
перзент – фарзанд
пери – пари
пикир – фикр
пияз – пиёз
пул, акча – пул

Р

ракмат – раҳмат
ракым, ырайым – раҳм

С

саап тартуу – тортиб боғламоқ
сабак – тана, новда
сабат – савод
сагынуу – соғинмоқ
сай – ўзан
сайроо – сайрамоқ
сак – эҳтиёткор
сакай – соғаймоқ
сактап калуу – қутқармоқ, сақлаб қолмоқ
сактоо – сақламоқ
сакчы – соқчи
салтка айланып калган – одатга, анъанага айланмоқ
санаа тартуу – ҳавотирланмоқ
санат-насыят –панд-насиҳат
сапар – сафар
сараңдык – хасис
саратан – саратон
сатуу – сотмоқ
саякат – саёҳат
себелөө – севалаб ўтмоқ
себеп – сабаб
сезим – туйғу
сейилбак – боғ, парк
сейрек – сийрак, кам
сергек – тетик, бардам
сергип – мусаффо қилмоқ тетиклантирмоқ

сиңирүү – ҳазм бўлмоқ
согуш – уруш
сокту (шамал) – эсмоқ (шамол)
сокур – кўр
сонун – яхши
сооротуу – таскин бермоқ
соруу – сўрмоқ
сөюу – сўймоқ
сөңгөк – поя
сөөк – суяк
сугат жер – суғорилган ер
сугатчы – сувчи
суу сактагыч – сув омбори
суу ташкыны – сув тошқини
сууга түшүү – чўмилмоқ
суурума – тортма
суусар – сувсар
суусоо – чанқамоқ
суутуу – совутмоқ
сүйүнүч – севинч
сүйкүмдүү – ёқимли
сүйрү – чўзинчоқ
сүргүн – сургун
сүрөтчү – рассом, мусаввир
сыйлоо – мукофотланмоқ
сыйлык – мукофот
сыймыктануу – фахрланмоқ
сылоо – силамоқ
сыноо – синамоқ
сыр – сир
сырдоо – бўямоқ
сыяктуу – каби

Т

тааныш – таниш
табуу – топмоқ
табылгы – тобулғи
тажатуу – жонга тегмоқ
таймашуу – курашмоқ
тайыз – саёз
такшалуу – чиникмоқ
такыр – тақир, қуруқ
талашуу – баҳслашмоқ
талкуу – муҳокама
талыкпоо – толиқмоқ
тамак – овқат
тамак-аш өнөр жайы – озиқ-овқат саноати
таман – товон
тамашалоо – ҳазиллашмоқ
тамызуу – ёндирмоқ
тамыр – илдиз, томир
тамырлануу – томир олмоқ
танапис, тыныгуу – танаффус
тандоо – танламоқ
таң аткыча – тонг отгунча
таң – тонг
таңуу – боғламоқ
тапкыч – топқир, ҳозиржавоб
таптакыр – умуман, мутлақо
тапшыруу – топширмоқ
тарап – тараф, томон
тароо – тарқалмоқ
ташкында – ўлиб тошмоқ
таштак – тошлоқ
таштоо – ташламоқ
таштуу – тошлоқ
ташуу – ташимоқ
таяке – тоға
тегиз – текис
тең укук –тенг ҳуқуқ
тежик – қайсар
текче – токча
тердик – намат
теребе – атроф
терең – чуқурлик
терезе – дераза
тийбөө – тегмаслик

тирек – таянч
тоңкулдак – қизилиштон
токтоо – босиқ
тоонун чокусу – тоғ чўққиси
торгой – тўрғай
тосуу – кутиб олмоқ
тоту куш – тўтиқуш
тунук – тиниқ
турмуш – турмуш, ҳаёт
турна – турна
туура – тўғри
тын – тинч
тырышчаак – тиришқоқ
тыюу салуу –ман қилмоқ
тыянак – хулоса, якун

У

убада – ваъда
убактылуу – вақтинча
угуу – эшитмоқ
удаа – бирин-кетин, қаторасига
узак – узоқ
укмуштуу – ажойиб
укук таануу – ҳуқуқшунослик
улак – улоқ
улар – тоғ курка
улут – миллат
унутулгус – унутилмас
урматтоо – ҳурмат қилмоқ
урмат – ҳурмат
урушчаак – урушқоқ
утуу – ютмоқ
уулуу – заҳарли
ууру – ўғри
учкуч – учувчи
уюштуруу – уюштирмоқ

Ү

үгүт – даъват
үзүү – узмоқ
үзүндү – парча
үзөңгү – узанги
үйлөө – пуфламоқ
үймөк чөп – ғарам
үйрөтүү – ўргатмоқ
үкү – укки
үлгү – намуна
үлгүрүү – улгурмоқ
үмүт – умид
үн катуу – овоз бермоқ
үн – овоз
үңүлүү – синчиклаб қарамоқ
үп – дам
үшүк – аёз
үшкүрүү – аксирмоқ

Ч

чаалыгуу – чарчамоқ
чабал – кучсиз
чабуул – ҳужум қилмоқ
чабуу – чопмоқ
чагып алуу – чақиб олмоқ
чакыруу кагаз – таклифнома
чакыруу – таклиф қилмоқ
чалдыгуу – тўқнашмоқ
чалынуу – ўралмоқ
чанач – меш
чанда – сийрак, кам
чапан – чопон
чачуу – сочмоқ
чебер – чевар
челек, чака – пақир
чечүү – ечмоқ, ҳал қилмоқ
чечкиндүү – кескин
чогулуш – мажлис
чогуу, бирге – бирга
чоңураак – каттароқ
чоркок – нўноқ
чуру-чуу – шовқин-сурон
чыдамкайлык – чидам, бардош
чыйралуу – чиниқмоқ
чыкылдаган (аяз) – қаҳратон
чым – чим
чымчы – чимчиламоқ

чымын-чиркей – пашша-
чивин
чындык – ҳақиқат,
чыныгы – ҳақиқий
чыны – пиёла
чырак – чироқ
чырпык – чўпак

Ш

шак – шох
шам – шам
шаңдуу – шонли
шаркыра – жўш урмоқ
шаттык – кувонч, шодлик
шашуу – шошмоқ
шейшеп – чойшаб
шумдуктуу – ажойиб
шуру – маржон
шыбоо – сувамоқ
шык – қобилият
шылдыр – шилдираган

Ы

ызалануу – хафа бўлмоқ
ызаттоо – иззатламоқ,
хурматламоқ
ыйгарылган – берилмоқ,
белгиламоқ
ый – йиғи
ыйман – иймон
ыйык – муқаддас
ылдамдык – тезлик
ынтаа – кунт қилмоқ
ынтызарлык – хоҳиш, истак
ыраазылык –
миннатдорчилик
ырайымсыз – раҳмсиз,
шафқатсиз
ыргай – ирғай
ыргалуу – тебранмоқ
ыргуу – сакрамоқ
ырдоо – куйламоқ
ырчы – қўшиқчи
ысым – исм, ном

Э

эбегейсиз – ҳаддан зиёд
эгүү – ўтқазмоқ
экинчи жагынан – иккинчи
томондан
эл чарбасы – халқ хўжалиги
эмгек сиңирүү – хизмат
кўрсатмоқ
эңсөө – кучли хоҳиш
эп дебөө – кўнмаслик
эптеп – эпламоқ
эр жигит – йигит
эрги – рухланмоқ
эрибейт – эримаслик
эринүү – эринмоқ
эркин – эркин
эрме чөл – чўл
эрте – эрта
эс алуу – дам олмоқ
эсине түйүп алуу –
ёдда сақламоқ
эстүү-баштуу – мулоҳазали
эстелик – ҳайкал
эчактан – аввал
эчен – бир қанча
эчтеке – ҳеч нима
ээрчи – эрчимоқ, эргашмоқ
ээр – эгар

МАЗМУНУ

§ 1. 31-август – Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнү 3
§ 2. X класста өтүлгөндөрдү кайталоо 5

I ЧЕЙРЕК

§ 3. Стиль жана стилистика, тексттин түзүлүш шарттары 7
§ 4. Тексттин аты, темасы, мазмуну 11
§ 5. Тексттин структуралык түзүлүшү 17
§ 6. Тексттеги айтылуучу негизги ой 21
§ 7. Тексттин маанилик бүтүндүгү 24
§ 8. Бышыктоочу көнүгүүлөр 28
§ 9. Тексттин стили 32
§ 10. Публицистикалык стиль, анын мүнөздүү белгилери 41
§ 11. Публицистикалык стилдин тилдик каражаттары 47
§ 12. Бышыктоочу жана машыктыруучу көнүгүүлөр 49
§ 13. Өтүлгөндөрдү кайталоо жана бышыктоо үчүн көнүгүүлөр ... 53
I чейректе өтүлгөндөрдү кайталоо үчүн суроолор 56

II ЧЕЙРЕК

§ 14. Көркөм стиль, анын мүнөздүү белгилери 57
§ 15. Көркөм стилдин тилдик каражаттары 60
§ 16. Бышыктоочу көнүгүүлөр 65
§ 17. Илимий стиль жана анын мүнөздүү белгилери 69
§ 18. Илимий стилдин тилдик каражаттары 70
§ 19. Илимий стиль боюнча практикалык иштер 76
§ 20. Иш кагаздар стили 81
§ 21. Иш кагаздарынын тилдик каражаттары 83
§ 22. Кептин стилдери боюнча билимди системалаштыруу жана жалпылаштыруу 90
II чейректе өтүлгөн материалдарды кайталоо үчүн суроолор 91

III ЧЕЙРЕК

§ 23. Кептин түрлөрү 92
§ 24. Баяндоо жана анын мүнөздүү белгилери 93
§ 25. Баяндоонун түрлөрү 95
§ 26. Баяндоонун тилдик каражаттары 99
§ 27. Сүрөттөө жана анын белгилери 101
§ 28. Сүрөттөөнүн тилдик каражаттары 109
§ 29. Ой жүгүртүү 111
§ 30. Ой жүгүртүүнүн тилдик каражаттары 115
§ 31. Кептин түрлөрү боюнча бышыктоочу көнүгүүлөр 118
III чейректе өтүлгөндөрдү кайталоо 124

IV ЧЕЙРЕК

§ 32. Кыргыз тилинин лексикасынын баюу жолдору 125
1. Лексиканын морфологиялык жол менен байышы 125
2. Лексиканын семантикалык жол менен байышы 127
3. Лексиканын синтаксистик жол менен байышы................ 127
4. Лексиканын башка тилден сөзмө-сөз котору (калькалоо) жолу менен байышы 130
5. Лексиканын диалектилик сөздөрдү туура пайдалануу жолу менен байышы 131
§ 33. Кыргыз тилинин лексикасынын тышкы булактар аркылуу байышы 133
§ 34. Кыргыз жана өзбек тилдеринде бирдей колдонулган сөздөр 135
§ 35. Кыргыз тилинин лексикалык катмарлары........................... 137
Неологизмдер.. 137
Эскирген сөздөр 138
Историзмдер (тарыхый сөздөр) 139
Архаизмдер 140
§ 36. Териминдик жана кесиптик лексика 141
§ 37. Сөздөрдүн түпкү жана өтмө маанилери............................ 143
Сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилери..... 144
§ 38. Бир жана көп маанилүү сөздөр.. 145
§ 39. Омонимдер 147
§ 40. Синонимдер 149
Синонимдердин стилдик кызматы 150
§ 41. Антонимдер... 151
Антонимдердин стилдик кызматы...................................... 152
§ 42. Фразеологизмдер 153
§ 43. Фразеологизмдердин түрлөрү 155
§ 44. Кыргыз элинин макал-лакаптары 160
§ 45. Фразеологизмдер жана макал-лакаптардын стилдик кызматы.. 164
§ 46. XI класста өтүлгөндөрдү бышыктоо жана кайталоо үчүн көнүгүүлөр 167
XI класста өтүлгөн материалдар боюнча тесттик суроолор.. 174
Табышмактардын жооптору... 187
Кыргызча-өзбекче сөздүк 188

Окуу басылмасы

Акматова Ашырайым Арзымбаевна

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Өзбек тилдүү мектептердин
11-классы үчүн окуу китеби

Компьютердик калыпка салган: *Д. Аббасова, Э. Исаков*
Тех. редактор: *С. Набиева*
Корректору: *Ж. Кубаева*

Терүүгө 07.08.2014-ж. берилди. Басууга 13.08.2014-ж. кол коюлду.
Форматы 60×90 1/16. Ариби Oktom_Times. Офсеттик кагаз. Офсеттик басма.
Көлөмү 12,5 накта басма табак. Нускасы 7000 даана. Заказ №20

Версткасы «Аркус»
басмаканасында даярдалган
720016, Кыргыз Республикасы,
Бишкек ш., Самойленко көч., 7 в

«TRIADA Print»
ЖЧК типографиясында басылды
720021, Кыргыз Республикасы,
Бишкек ш., Гоголь көч., 28 а

Позилова Хуринсо 11

Bardık adamdar öz bedelinde jana ukuktarında erkin jana teñ ukuktuu bolup jaralat. Alardın añ-sezimi menen abiyi[r] bar jana biri-birine bir tuugandık mamile kıluuga tiyiş.